

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ६४६ - घ क ख ग

Title सांख्यतत्त्वकारिका

Author श्री ग्मोजदेवः

Extent २०५० Age

Subject सांख्यतत्त्व : सम्पूर्णम्

सांख्यतत्त्वकारिकाः १

क

सांख्यतत्त्वकौमुदी ख२

शजमार्तोणाभिधा योग

ह्रवृत्तिः ग ३

नो द ध ध - द्य

क

१०८ - ८७

नं० १५२ ५

(क) सिंघात मारिमा :
वली- सिंघात : चपलामे

(ख) सिंघात मारिमा टोका
कमा- सिंघात मारिमा टोका
कमा- सिंघात मारिमा टोका १०५५५५५५

(ग) सिंघात मारिमा टोका
शक मा लोका
१०५५५५५५५५

कमा- पतलुली -
मो जे के

सिंघात - लोका
(क-ख) - (ग)
सिंघात

७
ਸੰਕਤਤਕੋਮਦੀ ਸੰਬੰਧੇ ਸਾਂਖਯਤਤਵਕਾਰਿਕਾ ਪਤ੍ਰਾਵਿ
ਸਾਂਖਯਾਰਕਾ ਸੰਬੰਧੇ ਸਾਂਖਯਤਤਵਕੋਮੁਦੀਪਤ੍ਰਾਵਿ
ਜੋਗਵਿਤੀ ਸੰਬੰਧੇ ਯੋਗਸੂਤ੍ਰਵ੍ਰਤਿ : ਪਤ੍ਰਾਵਿ ੧੦੮
ਜੰ ੬੬੮-੯, ਸਮਸਤਪਤ੍ਰਾਵਿ ੨੦੬

नं० ६४६-घ
सांख्यतत्त्वकारिका
पत्राणि ०८
२०७०

श्रीगणेशायनमः दुःखत्रयाभिघाताद्भि
ज्ञासातदयद्यातकेहेतो दृष्टेसापार्थोचेने
कांतासंततोऽभावात् १ दृष्टवदानुश्रवि
कः सत्यविश्रुक्क्षयातिशययुक्तः तद्विय
रीतः श्रेयान्यक्ताम्यक्तज्ञविज्ञानात् २ मू
लप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृ
तयाः सप्त षोडशकस्त विकारो न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुरुषः ३ दृष्टमुनुमानेमात्यवचनं
च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्र
मेयसिद्धिः प्रमाणाद्वि ४ प्रतिविषयाध्यवसा
योदृष्टं त्रिविधमनुमानमानमाख्यातम् तद्वि
गलिंगिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ५ सा
मान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमा

नात् तस्मादपिचासिद्धं यरोक्षमाप्तागमात्ति
द्वम् ६ अतिदूरात्तामीय्यादिन्द्रियघाता
न्सनोनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभ
वात्समानाभिहाराच्च ७ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि
र्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः महदादितच्चकार्ये
प्रकृतिविरूपं सरूपं च ८ असदकरणादुपा
दानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्य
करणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ९ हेतुमदा
नित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितं लिंगम्
सावयवं परतंत्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्
१० त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यम
चेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विप
रीतस्तथाच पुमान् ११ प्रीत्यप्रीतिविषादा

त्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्या
 भिभवाश्च यजनानमिथुनवृत्तयश्च गुणाः
 १२ सत्तलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं च
 लंचरजः गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थ
 तो वृत्तिः १३ अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्या
 तद्विपर्ययाभावात् कारणगुणात्मकत्वात्
 र्यस्याव्यक्तमयि सिद्धम् १४ भेदानां परिमा
 णात्ममन्वाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च कारणका
 र्यविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्य १५ का
 रणमस्य व्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुद्राच्च
 परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्च
 यविशेषात् १६ संघातपरार्थत्वात् त्रिगु
 णादिविपर्ययादधिष्ठानात् पुरुषोत्तिमो

तृभावाकैवल्यार्थे प्रवृत्तेश्च १७ जननमर
णकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविवर्त्ययाच्चेव १८
तस्माच्च विवर्ययासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरु
षस्य कैवल्यमाध्यस्थं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च
१९ तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनवदिवलि
ङ्गम् गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तृव भवस्युदासी
नः २० पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्र
धानस्य पंग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृत
सर्गः २१ प्रकृतेर्महंस्ततो हंकारस्तस्माद्ग
णश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात्यं च
भ्यः पंचभूतानि २२ अध्यवसायो बुद्धि
र्धर्मो ज्ञानं विरागश्चैव सात्विकमेतद्रू

पंतामसमस्माद्वियर्यस्तम् २३ अभिमानोहं
 कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्ततेसर्गः एकाद
 शकश्चगणस्तन्मात्रयंचकश्चैव २३ साति
 कएकादशकः प्रवर्ततेवैकृतादहंकारात् भू
 तादेतन्मात्रः सतामसस्तैजसादुभयम्
 २४ बुद्धीन्द्रियाणिचक्षुः श्रोत्रघ्राणरसना
 त्वगारम्यानि वाक्पाणिपादयायूयस्याः
 कर्मेन्द्रियाण्याहुः २५ उभयात्मकमन्त्रम
 नःसंकल्पकमिन्द्रियंचसाधर्म्यात् गुपरि
 णामविशेषान्नानातंवाद्यभेदाश्च २६ श
 दादिषुपंचानामालोचनमात्रमिष्यतेवृत्तिः
 वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाश्चपंचाना
 म् २७ स्वालक्षण्यावृत्तिस्त्रयस्यसैषाभ

वत्यसामान्या सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या
वायवः यंच २८ युगयच्चतुष्टयस्यतुवृत्तिः
क्रमशश्चतस्यनिर्दिष्टा दृष्टेतथाप्यदृष्टे
त्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः २९ स्वांस्वाप्रतियद्यं
तेयरस्यशकूतहेतुकावृत्तिम् पुरुषार्थेण
वहेतुर्नकेनचित्कार्यतेकरणम् ३० कर
णत्रयोदशविधंतदाहरणधारणप्रकाश
करम् कार्यचतस्यदशधाहार्येधार्येप्रका
श्यंच ३१ अंतःकरणत्रिविधंदशधा
वात्तंत्रयस्यविषयाख्यम् साम्प्रतिकालं
वात्तंत्रिकालमाभ्यान्तरंकरणम् ३२ बुद्धि
न्द्रियाणितेषांयच्चविशेषाविशेषविषया
णिवान्भवतिशब्दविषयाशेषाणितुयच्चवि

५

षयाणि ३३ सांतःकरणावुद्धिः सर्वविषय
 मवगाहतेयस्मात् तस्मात्त्रिविधंकरणं ह्य
 रिद्वागणिशेषाणि ३४ एतेप्रदीपकल्याः
 परस्परविलक्षणागुणविशेषाः कृत्तन्यु
 रुषस्यार्थप्रकाश्यवुद्धौ प्रयच्छन्ति ३५ स
 र्वप्रत्युयभोगंयस्मात्पुरुषस्यसाधयतिवुद्धिः
 सैवचविशिनष्टियुनः प्रधानपुरुषांतरंरू
 क्षमम् ३६ तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्योभूता
 नियंचयंचभ्यः एतेस्मृताविशेषाः शांता
 धाराश्चमृदाश्च ३७ सस्मामातापितृ।
 जाः सहप्रभृतैस्त्रिधाविशेषाःस्युः स
 स्मास्तेर्षनियतामातापितृजानिवर्तते ३८
 पूर्वोत्पन्नमसक्तंनियतंमहदादिसस्मय

४

येतम् संसरति निरुपभोगं भावे रधिवासि
तं लिङ्गम् ३९ चित्रं यथाश्रयमृते स्यात् रावा
दिभ्यो विनायथाच्छाया तद्वद्दिना विशेषेण
तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ४० पुरुषार्थ
हेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेन प्रकृ
तेर्विभूतयोगान्नटवद्भावतिष्ठते लिङ्गम्

४१ सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वै
कृताश्च धर्माद्याः दृष्टाः करणाश्च यिणः
कार्याश्च यिणश्च कलिलाद्याः ४२ धर्मे
ण गमनमूर्ध्वगमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण
ज्ञानेन चायवर्गो विपर्ययादिष्यते बंधः

४३ वैराग्यात् प्रकृतिलयः संसारो भव
तिराजसाद्रागात् ऐश्वर्यादविद्यातो वि

पर्ययातद्विययोसः ४४ एषप्रत्ययसर्गो
 वियर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः गुणवैश्व
 म्यविमर्दात्तस्यचभेदास्तुयन्वाशत् ४५
 पंचवियर्ययभेदाभवन्त्यशक्तिश्चकरणवै
 कल्यात् अष्टाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवधा
 ष्ठासिद्धिः ४६ भेदस्तमसोष्टविधोमो
 हस्यचदशविधोमहामोहः तामिस्रोष्ट
 दशधातथाभवस्यन्धतामिस्रः ४७ ए
 कादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दि
 ष्टा सप्तदशधाचबुद्धेर्वियर्ययातुष्टिसिद्धी
 नाम् ४८ आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्यु
 पादानकालभाग्याख्याः बाह्याविषयोप
 रमात्यञ्चनवतुष्टयोभिमताः ४९ ऊहः

शब्दोध्ययनंदुःखविधातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः
दानंचसिद्धयोष्टोसिद्धेः पूर्वोक्तु शस्त्रिविधः
५० नविनाभावे लिङ्गं नविनालिङ्गं नभाव
निवृत्तिः लिङ्गाख्योभावाख्यस्तस्माद्विविधः
प्रवर्ततेसर्गः ५१ अष्टविकल्पोदैवसैर्य्या
ग्योनश्चयंचधाभवति मानुष्यश्चैकविधः
समासतोभौतिकःसर्गः ५२ ऊर्द्धसत्त्ववि
शालस्तमोविशालश्चमलतःसर्गः मध्येर
जोविशालोब्रह्मादिसम्बयर्थन्तः ५३ तत्र
जरामरणकृतंदुःखंप्रौढोतिचेतनःपुरुषः
लिङ्गस्याविनिघातेस्तस्माददुःखंस्वभावे
न ५४ इत्येषप्रकृतिकृतोमहदादिविशे
षभूतयर्थन्तः प्रतिपुरुषविमोक्षार्थंस्वार्थं

६ इव्यगर्थे आरंभः ५५ वत्सविद्वद्विनिमि
 तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य पुरुषविमोक्ष
 निमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ५६ औत्सु
 क्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रिया सुप्रवर्तते लोकः पु
 रुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ५७
 रङ्गस्य दर्शयित्वा यथा निवर्तते नर्तकी नृणां
 त पुरुषस्य तथा आत्मानं प्रकाशयति निवर्तते
 प्रकृतिः ५८ नानाविधैरुपायैरुपकारि
 ण्यनुपकारिणः पुंसः गुणवत्स्य गुणस्य
 सतस्य स्यार्थं मयार्थं कंचरति ५९ प्रकृ
 तेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भव
 ति यादृश्यास्मीति युनर्न दर्शनमुपैति पुरु
 षस्य ६० तस्मान्न वध्यते ह्यनमुच्यते ना

पिसंसरतिकश्चित् संसरतिवध्यतेमुच्यते
चनानाश्रयाप्रकृतिः ६१ रूपैः सप्तभिरे
वतुवध्नात्यात्मानमात्मनाप्रकृतिः सैवचपु
रुषार्थेप्रतिविमोचयत्येकरूपेण ६२ ए
वंतत्वाभ्यासान्नास्मिन्मेनाहमित्यपरिशे
षम् अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुच्यते
ज्ञानम् ६३ तेननिवृत्तप्रसवामर्थवशा
त्सत्यरूपविनिर्वाताम् प्रकृतिं पश्यति
पुरुषप्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ६४
दृष्टामयेत्युपेक्षतएकोदृष्टाहमित्युपर
मत्यन्या सतिसंयोगेपितयोः प्रयोजनं
नास्ति सर्गस्य ६५ सम्यग्ज्ञानाधिगमा
दूर्मादीनामकारणप्राप्तौति ॥ इति संस्कार

7

वशाच्चक्रभ्रमेवदधृतशरीरः ६६ प्राप्ते
 शरीरमेदेचरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ते
 कान्तिकमात्यंतिकमुभयंकेवल्यमाप्नोति
 ६७ परमार्थज्ञानमिदं गुत्थं परमर्षिणा
 समारब्धातम् स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चित्यं
 तेयत्रभूतानाम् ६८ एतत्प्रवित्रमग्र्यमुनि
 रासुरयेऽनुकम्पयाप्रददौ आसुरिरपियं
 चशिखायतेनचबहुधाकृतंतंत्रम् ६९
 शिष्यपरस्परयागतमीश्वरकृत्स्नेनचैतदा
 र्याभिः संक्षिप्तमार्थमतिनासम्पत्विज्ञाय
 सिद्धांतम् ७० सप्तत्याखलुयेथोस्तेथोः
 कृत्स्नस्यषोष्टितंत्रस्य आख्यायिकावि
 रहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ७१

७

इति श्रीश्वरकृष्णविरचितं सांख्यकारिका
समाप्तम् ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

महाराष्ट्र संविधानसभा १९५६-५७

१५ अक्टूबर १९५६ । अमरावती

श्रीमान् महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

महोदय, महाराष्ट्र सरकार, अमरावती

नं० ६४६-घ
सांख्यसूत्रकौमुदी
पत्राणि १६१
२०८

श्रीगणेशायनमः अजामेकालोहित

१

श्रुक्कृध्मावह्रीः प्रजाः सृजमानानमामः
अजायेतां जुषमाणं भर्तुं ते जहत्येनां भुक्तभो
गां नुमस्तान् १ कविलाय महामुनयेशि
ष्याय तस्य चासुरये पंचशिखाय तथेश्व
रकृष्णायै ते नमस्यामः २ दुःख
त्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदयघातके हेतौ
दृष्टे सा पार्था चेन्नैकांता संततो भावात्

१ इह खलु प्रतिपित्तितमर्थं प्रतिपा
दयन् प्रतिपादयताऽवधेयवचनो भवति
प्रेक्षावतां अप्रतिपित्तितंतु प्रतिपादयन्ना
यं लौकिको न परीक्षक इति प्रेक्षावद्विरुद्ध
न वदुपेक्षेतं सचैषां प्रतिपित्तितो र्थो यो

१

ज्ञातः सन्नयस्मपुरुषार्थोयकल्प्यतइति
रिप्सितशास्त्रविषयज्ञानस्यपरमपुरुषा
र्थसाधनहेतुत्वात्तद्विषयजिज्ञासामवता
रयति दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा
तदपघातकेहेताविति एवंहिशास्त्रवि
षयो न जिज्ञास्येतयदिदुःखं नाम जगति
न स्यात् सद्धानजिहातं जिहातं वा अश
क्यसमुच्छेदं अशक्यसमुच्छेदता च हेतु
दुःखस्यनित्यत्वाद्वा तदुच्छेदोपायाऽपरि
ज्ञानाद्वा शक्यसमुच्छेदत्वेयिचशास्त्र
विषयज्ञानस्यानुपायत्वाद्वासुकरस्योपयां
तरस्यसद्भावाद्वा तन्ननतावदुःखं नास्ति
नाप्यजिहासितमित्यत उक्तं दुःखत्रया

२ २

भिधातादिति दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत्त्व
लुआध्यात्मिक मोक्षिदैविकर्माधिभौति
कंच तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शरीरं मान
संच शरीरं वातपित्तश्लेष्मणावैषम्य
निमित्तं मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्या
द्वेषविषयविशेषादर्शननिबंधनं सर्वेचै
तदांतरेययसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखं
वात्सोपायसाध्यं दुःखं द्वेधा आधि
भौतिकमाधिदैविकं च तत्राधिभौति
कं मानुषपशुमृगयक्षिसरीसृपस्याव
रनिमित्तं आधिदैविकं पक्षसविना
यकग्रहाद्यावेशनिबं तदेतत्प्रत्यात्म
वेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो नश

२

क्यतप्रत्याख्यतुं तदनेनदुःखत्रयेणा
तःकरणावर्तिनाचेतनाशक्तेःप्रतिकूल
तथाऽभिसंबंधोऽभिघातइति एतावता
प्रतिकूलवेदनीयत्वंजिहासाहेतुरुक्तः
यद्यपिचनसन्निरुध्यतेदुःखंतथापितद
भिभवःशक्यःकर्तुमिसुपरिष्टान्निवेद
यिष्यते तस्मादुपयन्ततदयघातके
हेतावितितस्यदुःखत्रयस्यायघातक
स्तदयघातकःउपसर्जनस्यापिवुध्या
समादृष्टस्यतदायगमर्शःअयघात
कश्चहेतुःशास्त्रप्रतियाद्योनान्यइत्याश
यःअत्राशंकतेदृष्टेसायार्थीचेत्अ
यमर्थःअस्तदुःखत्रयंजिहासितंचत

३ ३

द्भवतु भवतु चतच्छब्दहानं सहतां च शास्त्र
गम्य उपायस्तदुच्छेत्तुं तथाप्यत्र प्रेक्षावता म
युक्ता जिज्ञासा दृष्ट्येव यस्य तदुच्छेदकस्य वि
द्यमानत्वात् तत्तज्ज्ञानस्य त्वनेकजन्मपरं य
स्यास्माध्यतयातिदुःकरत्वात् तथाच लौ
किकानामाभाणकः अक्ते चेन्मधुविंदेत कि
मर्थं यवतं व्रजेत् इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को
विद्वान्मलमाचरेत् संति चोपायाः शतशः
शरीरदुःखप्रतीकारथेषत्कराः मिषाज्जाव
रैरुपदिष्टाः मानस्योसेपिता यस्य प्रतीका
राय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालं
कारादि विषयसंप्राप्तिरुपायः सुकरः ए
वमाधिभौतिकस्यापि दुःखस्य नीतिशा

३

स्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यासना
दिःप्रनीकारहेतुरीषत्करः तथाधिदैविकस्य
दःखस्यमणिमंत्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्र
तीकारेयायइति निराकरोनि नकुतः एकां
तास्यंततोभावात् एकौतोदुःखनिवृत्तेरवा
स्यभावः अस्यंतोदुःखस्यनिवृत्तस्ययुनर
नुत्सादः तयोरेकांतास्यंतयोरभावएकांता
स्यंततोभावः षष्ठीस्थानेसार्वविभक्तिकस्तसिः
एतदुक्तंभवति यथाविधिरसायनादिका
मिनीनीतिशास्त्राभ्यासमंत्राद्युपयोगेपितस्य
तस्याऽध्यात्मिकादेर्दुःखस्यनिवृत्तेरदर्श
नादनैकांतिकत्वं निवृत्तस्यापियुनरुत्पत्ति
दर्शनात् अनास्यंतिकत्वमिति सुकरोव्येकां

तिकासंतिकदुःखनिवृत्तेर्नदृष्टउपायइति

४

नायार्थोजिज्ञासेत्यर्थः यद्यपिदुःखममांग

त्यंतथापितसरिहारार्थत्वेननदयधातोमांग

त्यएवेतियुक्तंशास्त्रादोतकीर्तनमिति दृ

ष्टवदानुश्रविकःसत्यविशुद्धिसयातिशय

युक्तः तद्विपरीतःश्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञवि

ज्ञानात् २ स्यादेतत् माभूदृष्टउ

पायौवैदिकस्तज्योतिष्टोमादिःसहस्रवर्ष

पर्यंतःकर्मकलायस्त्रायत्रयमेकांतमसंतं।

वायनेष्यति श्रुतिश्चस्वर्गकामोयजेतेति

स्वर्गश्चयन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनं

तरं अभिलाषोयनीतंचसुखंतत्त्वःपरा

स्यदमिति दुःखविरोधीचसुखविशेषः

४

स्वर्गः सवस्सतया समूलघातमपहंतिदुःखं
नचैषक्षयी तथाहि अपामसोमममृताअ
भूमेति तत्क्षयेकुतोऽमृतसंभवः तस्माद्वै
दिकस्योपायस्यतायत्रयप्रतीकारहेतोर्मुह
र्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरदिनिर्वर्तनीयत
या अनेकजन्मपरंपरायाससंयादनीयाहि
वेकज्ञानादीषक्तेरत्वात्सुनरयिव्यर्थोजिज्ञासे
त्याशयवानाह दृष्टवदानुश्रविकइति गु
रुपाठादनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः एतदुक्तं
भवतिश्रूयतएवपरंपरयानकेनचिक्त्रियत
इति तत्रभवआनुश्रविकइतितत्रप्राप्तोज्ञा
तइतियावत् आनुश्रविकोपिकर्मकला
योदृष्टेनतुल्योवर्ततइति ऐकांतात्यंतिकदुः

५ 5

स्वप्नतोकारानुयायत्वस्योभयत्रापितुल्यत्वा
त् यद्यपिचानुश्रविकइतिसामान्याभि
धानंतथापिकर्मकलायाभिप्रायंदृष्टव्यं
विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् तथा
चश्रूयते आत्मावारेज्ञातव्यः प्रकृतितो
विवेक्तव्योनसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्त
इति अस्याप्रतिज्ञायाहेतुमाह सखवि
शुद्धिस्तथातिशययुक्तः अविशुद्धिः
सोमादियागस्ययशुवीजदिवधसाधन
ता यथाहस्मान्नंभगवान्यचमिस्वाचार्यः
स्वत्यःसंकरः सुपरिहरः सप्रत्यवमर्श
इति स्वत्यःसंकरेज्योतिष्टोमादिजन्मनः
प्रधानापूर्वस्ययशुहिंसादिजन्मनान

५

ऽर्थहेतुनाऽपूर्वेण सुपरिहरः शक्यो हि किं
यताप्रायश्चित्तेन परिहर्तुं अथ प्रमादतः प्रा
यश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविधाक।
समये सपच्यते तथापि यावदसावनर्थं प्र
सूते तावत्सप्रत्यवमर्शः मृश्यं ते हि पुरुषा
पुण्यसंभारो यनीत स्वर्गस्वधामहाद्गदा
वगाहिनः कुशलाः पापमात्रो यथाहितं
दुःखवद्भिकणिकां प्रत्यवमर्शेन सहि
ष्णुतया सहर्तत इति सप्रत्यवमर्शः न च न
हिंस्यात्सर्वाभूतानीति सामान्यशस्त्रविशे
षशस्त्रेणाग्नीधोमौमौयं यशुमालभेतेत्य
नेन वाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् वि
रोधे हि वल्लीयसादुर्वलं वाध्यते न चास्ति वि

६ ८

रोधः भिन्नविषयत्वात् नहिंस्यादिति नि
षेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाय्यते न
तत्र कत्वर्थत्वमपि अग्नीषोमीयं यशुमा
तमे ते सनेन तु यशुहिंसायाः कत्वर्थत्व
मुच्यते नानार्थहेतुत्वाभावः तथा सति
वाक्यभेदप्रसंगात् न चानिर्णयै हेतुत्व
कृत्यकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधः साहि
युरुषस्य रोषभावश्च न कार्यत्वादनुमित
मितमिति ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रसा
धनं वाजयेयादयस्तस्वाराज्यस्येति शय
युक्तत्वात् परसंयदुत्कर्षो हि हीनसंयदं पु
रुषंदुःखीकरोति अपामसोमममृता अभू
मेति चामृताभिधानं चिरस्थेमानं मुपल

६

क्षयति यदाहुः आभूतं युवं स्थानममृत
त्वं हि भाष्यत इति अतएव च श्रुतिः न क
र्मणान्न प्रजया धनेन त्यागैर्नैकैनामृतत्वमा
नशुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते
यद्यतयो विशन्ति तथा कर्मणामृत्युमृष
योनिषेदुः प्रजावंतो ह विष्णुमीहमानाः त
था परे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्यो मृ
तत्वमानशुरिति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्या
ह तद्विद्यरीतः श्रेयान् तस्मादानुश्रवि
काहुः स्वायधातको यायात्सोमयानादे
रविशुद्धादनित्यसातिशयकलाद्विद्यरी
तो विशुद्धो हिंसादि संकरभावानिरतिश
यकलोऽसकृदयुनरावृत्तिश्रुतेः न च

७ ७

कार्यत्वेनानित्यताफलस्ययुक्ता भावरू
पस्यकार्यस्यतथाभावात् दुःखध्वंसस्य
तुकार्यस्यापितद्वैयरीत्यात् नचदुःखा
तरोत्यादः कारणाप्रवृत्तौकार्यानुसा
दात् विवेकज्ञानोपजननपर्यंतत्वा
च्चकारणप्रवृत्तेः एतच्चापरिष्टादुपया
दयिष्यते अस्यार्थस्तत्तस्मादानुश्र
विकात्दुःखापघातकाद्वैतोर्विपरीतः
सत्त्वयुरुधान्यताप्रत्ययसाक्षात्कारेदुः
खापघातकोहेतुः अतएवश्रेयान् आ
नुश्रविकेहिबेदविहितत्वान्मात्रयादुःखा
पघातकंत्वाच्चप्रशस्यः सत्त्वयुरुधान्यता
प्रत्ययोपिप्रशस्यस्तदनयोः प्रशस्यो

७

मध्ये सत्वपुरुषान्यता प्रत्ययः श्रेयान् कुतः
पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञा
नात् व्यक्तं चाव्यक्तं च ज्ञश्च व्यक्तज्ञास्तेषां वि
ज्ञानं विवेकेन ज्ञानं व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्त
स्य तत्कारणस्य ज्ञानं तयोश्च पारार्थ्येन आ
त्मायरो ज्ञायत इति ज्ञानक्रमेणान्निधानं ए
तदुक्तं भवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो
व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या च
व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्का
रसेविता द्रावनामयात् विज्ञानादिति
तथावक्ष्यति एवं तत्वाभ्यासान्नास्मिन्नेमे
नाहमित्यपरिशेषं अविपर्ययाद्विशुद्धं
केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति तदेवंप्रेक्षा

८ ४

वदयेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारंभं समाधाय
शास्त्रमारभमाणः श्रोतुबुद्धिसमवधा
नायत्तदर्थसंक्षेपतः प्रतिजानीते मूल
प्रकृतिरविकृतिर्मेहदाघाः प्रकृतिविक्र
तयः सप्त षोडशकस्तविकारेण प्रकृति
र्नविकृतिः पुरुषः ३ संक्षेपतो हि शास्त्र
स्य च तस्यो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव
कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चिदुभयरूपः
कश्चिदनुभयरूपः तत्र का प्रकृतिरेवेत्य
तउक्तं मूलप्रकृतीति प्रकरोतीति प्र
कृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था
सा विकृतिरेवेत्यंतउक्तं मूलप्रकृतीति
प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तं

८

मसां साम्यावस्था सा विकृतिः प्रकृतिरेवेत्य
र्थः कस्मादित्यत उक्तं मूलेति मूलं चा।
सौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य का
र्यकलापस्य सा मूलं न त्वस्या मूलं तत्र मसि
अनवस्था प्रसंगात् न चानवस्थायां प्रमा
णमस्तीति भावः कतमाः पुनः प्रकृतिवि
कृतयः किं पंत्यश्च इत्यत उक्तं महाद्याः
प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च इति प्रकृति
विकृतयः सप्तेति तथा हि महत्तत्त्वमहंका
रस्य प्रकृतिः विकृतिश्च मूलप्रकृतेः एवम
हंकारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृ
तिः विकृतिश्च मतः एव पंचतन्मात्राणि
तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो

९५
विकृतयश्चाहंकारस्य अथकाविकृति
रेवकियतीचेत्यतउक्तं षोडशकस्तविका
रइति षोडशसंख्यापरिमितोगणः षो
डशकः तु शब्दोऽवधारणेभिन्नक्रमः
पंचभूतान्येकादशेन्द्रियाणिइति षोडश
कोगणोविकारएवप्रकृतिरिति यद्य
पिचष्टयिव्यादीनामपिगोघटादिदृक्षाद
योविकारः एवंतद्विकारभेदानांययो
वीजादीनांदध्यंकुरादयस्तथापिगवाद
योवीजादयोनष्टयिव्यादिभ्यस्तत्वांतरम्
तत्वांतरोयादीनत्वंचप्रकृतित्वमिहा
भिप्रेतम्इतिनदोषः सर्वेषां गोघटादी
नांस्यूतैरेन्द्रियग्राह्यताचसमेतिनतत्वा

तरम् अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रका
तिर्न विवृतिः पुरुष इति एतत्सर्वमुप
रिष्टादुपपादयिष्यते ३ तमिमम
र्थप्रामाणिकं कर्तुमतिशेताः प्रमाण
भेदालक्षणीयाः न च सामान्यलक्ष
णमंतरेण शक्यं विशेषलक्षणं कर्तुमि
मिति प्रमाणसामान्यं तावत्लक्षयति
दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसि
द्धत्वात् जिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसि
द्धिः प्रमाणादि प्रमाणमिष्टमिति अ
त्र च प्रमाणमिति समाख्यालक्ष्ययदं त
न्निर्वचनं च लक्षणं प्रमीयते तेनेति हि
निर्वचनात्प्राप्तप्रतिकरणत्वं गम्यते

असंदिग्धाः विपरीतानधिगतविषयावि
 तवृत्तिर्वोधश्चपौरुषेयः फलं प्रमा तत्सा
 धनं प्रमाणमिति एतेन संशयवियर्थं
 पस्मृतिसाधनेष्वप्रसंगः संख्याविप्र।
 तिपत्तिनिराकरोति त्रिविधमिति तिस्रो
 विधायस्य प्रमाणसामान्यस्य त्रिविधमिति
 नन्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः विशेषलक्ष
 णानंतरंचैतदुपपादयिष्यामः कतमाः
 युनस्तास्तिस्त्रोविधा इत्यत आह दृष्टम
 नुमानमाप्तवचनंचेति एतच्च लौकिकप्र
 माणाभिप्रायं लोकव्युत्पादनार्थत्वा
 च्छास्त्रस्य तस्यैवान्नाधिका रात् आ।
 र्षेतु विज्ञानं योगिनां न लोकव्युत्पादना

याऽलमिति सिद्धयिनाऽभिहितं अनधि
कारत स्यादेतत् माभून्न्यूनमधिकं च
कस्मान्न भवति संगिरंते हि प्रतिवादिनः
उयमानादीन्यपि प्रमानानीत्यत आह
सर्वप्रमाणसिद्धत्वोदिति एषेकदृष्टानुमा
नाद्यवचनेषु सर्वेषां प्रमाणानां सिद्धत्वात्
अंतर्भावादित्यर्थः एतच्चोपयादपिष
तदस्युक्तं अथ प्रमेयस्युत्पादनाय प्रवृत्तं
शास्त्रं कस्मात्प्रमाणं सामान्यतो विशेष
तश्च लक्षयतीत्यत आह प्रमेयसिद्धिः
प्रमाणाद्वीति सिद्धिः प्रतीतिः सेयमा
यीत्येकमानुरोधेन यावत्क्रममनादृत्य
व्याख्याता ४ संप्रति विशेषतश्च

णावसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्तद
 धीनत्वाच्चानुमानादीनां प्रतिवादिनामवि
 प्रतियत्तेश्च तदेव तावत्प्रत्यक्षयतिप्रतिवि
 षाः ध्यवसामोद्दृष्टमिति प्रतिविषया॥
 ध्यवसायोद्दृष्टं विविधमनुमानमाख्यातम्
 तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिरामवच
 नंतु ५ अत्र दृष्टमितिलक्ष्यनिर्दे
 शः परिशिष्टंतुलक्षणं समानास
 मानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः अ
 ववयवार्थस्तु विधिरवन्ति विषयिणमव
 वध्नन्ति सेनरूपेण निरूपणीयं बुर्वती
 ति। यावत् विषयाः यथिव्यादयः सुखा
 दयश्चास्मदादीनाम् अविशेषाश्चत

तन्मात्रलक्षणायोगिनामूर्द्धरेतसांचविष
याः विषयंविषयंप्रतिवर्ततइतिप्रतिवि
षयमिंद्रियं वृत्तिश्चसन्निकर्षःअर्थस
न्निकृष्टमित्यर्थः तस्मिन्ध्यवसायःत
दाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्चबुद्ध्या
पारोक्ष्यानं उपातविषयाणामिंद्रियाणां
वृत्तौसत्यांबुद्धेस्तमोभिभवेसतियःसत्स
मुद्रेकःसोध्यवसायइतिचवृत्तिरितिच
ज्ञानमितिचव्याख्यायते इतिदंतत्रमा
णंअनेनयश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्फलं
प्रमाबोधः बुद्धितत्त्वहिप्राकृतत्वादचेत
नमितितदीयोध्यवसायोप्यचेतनोद्यदा
दिवत् एवंबुद्धितत्त्वस्यसुखादयोषियरि

णामभेदाचेतनाः पुरुषस्तसुखाद्यन
 नुषंगीचेतनः सोयंबुद्धितत्त्ववर्तिनाज्ञान
 सुखादिनातत्प्रतिविंवितस्तच्छायायस्या
 ज्ञानसुखादिमानिव भवतीतिचेतनः सो
 यंबुद्धितत्त्ववर्तिनाज्ञानसुखादिनातत्प्र
 विविंवितस्तच्छायायस्याज्ञानसुखादिमा
 निवभवतीतिचेतनोनुगृह्यते चितिच्छा
 यायस्याच्चाचेतनापिबुद्धिस्तदाध्यवसाम
 श्चाचेतनश्चेतनवद्भवतीति यथावक्ष्या
 ति तस्मात्तत्संयोगादचेतनंचेतनावदि
 वलिंगं गुणकर्तृत्वेपितथाकर्तृत्वभव
 त्युदासीनइति अत्राध्यवसायग्रहणे
 नसंशयंबवच्छिनत्ति संशयस्यानवस्थि

तग्रहसंज्ञेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयो
ध्यवसायइतिचानर्थोतरंविषयग्रहणेना
सद्विषयंविषय्यमपाकरोति प्रतियग्रहणे
नर्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृ
त्यादयःपराकृताभवंति तदेवंसमानास
मानजातीयव्यवच्छेदकत्वात्प्रतिविषयाध्य
वसायइतिदृष्टस्यसंपूर्णलक्षणंलक्षणा
तराणितीर्थिकानानभूषितानिनदूषिता
निविस्तरभयादिति नानुमानंप्रमाणमि
तिवदनालोकायतिकोनाप्रतियन्तःसं
दिग्धोविषयस्तोवायुरुषः कथंप्रतिया
द्येत नचयुरुषांतरगताअज्ञानसंदेह
विषययाःशक्याअर्वागूहशाप्रत्यक्षेण

प्रतियत्तुं नापिप्रमाणान्तरेण अनभ्युप
 गमात् अनवधृताज्ञानसंशयवियर्था
 सस्तुयंकं चित्पुरुषं प्रतिप्रवर्तमानं अन
 वधेयवचनतयाप्रेक्षावन्दिहून्मत्तवदु
 येक्षेत तदनेनाज्ञानादयः पुरुषवर्तिनो
 ऽभिप्रायभेदात् वचनभेदात् लिङ्गादनु
 मातव्या इत्यकामेनाप्यनुमानं प्रमाणम
 भभ्युपेयं तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानं
 प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयं तत्रापिसामान्य
 लक्षणपूर्वकत्वादिशेषलक्षणस्यानुमा
 नसामान्यताकल्लक्षपतिः लिङ्गलिङ्गि
 पूर्वकमिति लिङ्गं व्याप्यं लिङ्गी व्यापकं
 शंकितसमारोपितोपाधिनिराकर

णेनस्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यं येनचप्रतिबि
द्धंतत् व्यापकं लिंगलिङ्गिग्रहणेनवि
षयवाचिनाविषयिणंप्रत्ययमुपलक्षयति
धूमादिव्याप्योवह्नादिव्यापकइति
यः प्रत्ययस्तत्पूर्वकं लिंगिग्रहणं चाव
र्त्तनीयम् तेनचलिंगमस्यास्तीति यक्ष
धर्मताज्ञानमपि दर्शिनं भवति तद्व्या
प्यव्यापकभावयक्षधर्मताज्ञानपूर्व
कमनुमानमित्यनुमानसामान्यं लक्षित
म् अनुमानविशेषास्तत्रोत्तरगतान
भिमतान्स्मारयति त्रिविधमनुमा
ख्यातम् तदितितत्सामान्यतोलक्षितं
विशेषतस्त्रिविधं पूर्ववत्शेषवत्सामा

न्यतोदृष्टं चेति तत्र प्रथमतस्तत्तावद्विवि
 धं वीतमवीतं च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमा
 नं विधायकं वीतं अतिरेकमुखेन प्रव
 र्त्तमानं निषेधकं अवीतं तत्रावीतं शेष
 वत् शिष्यतेपरिशिष्यत इति शेषः
 स एव विषयतया यस्यास्य अनुमानज्ञा
 नस्य तच्छेषवत् यदाहुः प्रसक्तप्रति
 षेधेन्यत्राप्रसंगात् शिष्यमाणे संप्र
 त्ययः परिशेष इति अस्य चावीतस्य
 अतिरेकिण उदाहरणमयेमिधास्य
 त इति वीतं द्वेधा पूर्ववत्सामान्य
 तोदृष्टं च तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामा
 न्यविषयं यत्तत्पूर्ववत् पूर्वप्रसिद्धं

स्वल्पलक्षणसामान्यमिति यावत् तस्य
विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्व
वत् यथा धर्माद्वह्नित्वसामान्यविशे
षः पर्वते नुमीयते तस्य वह्नित्वसामान्यवि
शेषस्य स्वल्पलक्षणवह्निविशेषोद्देशेन
सर्वत्र अयं च वीतं सामान्यतोद्देशम
दृष्टस्वल्पलक्षणसामान्यविषयम् यथे
न्द्रियविषयमनुमानं अत्र हि रूपादि
ज्ञानानां क्रियात्वेन करणवत्त्वं नुमीय
ते यद्यपि च करणत्वसामान्यस्य छि
दादौ वा स्याद्विस्वरूपलक्षणमुपलब्धं
तथापि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने क
रणमनुमीयते तज्जातीयस्य करण

स्यस्वलक्षणं प्रत्यक्षेण न दृष्टत इन्द्रिय
 जातीयं हितकरणं न चेन्द्रित्वसामान्य
 स्यस्वलक्षणं प्रत्यक्षगोचरेऽर्वाग्दृशां
 यथा वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं व
 ह्निः सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतो दृष्टात्
 त्वपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः अत्र दृ
 ष्टं दर्शनं सामान्यत इति सामान्यस्य सा
 र्वविभक्तिकस्तसिः अदृष्टस्वलक्षण
 स्य सामान्यदर्शनमनुमानमित्यर्थः स
 र्वे चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यद्वी
 कीयां व्युत्पादितमिति नेहोक्तं विस्तरभ
 यादिति प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणस
 मनंतरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञाना

नुमानपूर्वकत्वाच्चादर्थसंबंधग्रहस्य स्वा
र्थसंबंधग्रहसहकारिणश्च शब्दस्यार्थ
प्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनु
मानानंतरं शब्दं तावत्लक्षयति आप्त
श्रुतिरप्यवचनंत्विति अत्राप्यवचनमि
तिलक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं लक्षणं आ
प्ताप्राप्तायुक्तेतियावत् आप्ताचासौश्रु
तिश्चेत्याप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं
वाक्यार्थज्ञानंतत्त्वस्वतः प्रमाणमयोरु
षेयवेदजनितत्वेनच सकलदोषाशंका
विनिर्मुक्तं युक्तं भवति एवंवेदमूलस्य
तीतिहासुगणवाक्यजनितमपि ज्ञानं यु
क्तं आदिविदुषश्चकविलस्यकल्यादेशे

कल्यांतराधीतश्रुतिस्मरणसंभवः सुप्त
 प्रबुद्धस्येवपूर्वेधुरवगतानामर्थो नामन्ये
 धुः तथाचावद्यज्ञेगीषव्यसंवादेभग
 वाज्ञेगीषव्योदशमहाकल्पवर्तिजन्मस्म
 रणमात्मनउवाच दशमहाकल्पेषुवि
 यरिवर्तमानेनमयेत्यादिनाग्रंथसंरर्भे
 ण अस्रग्रहणेनचायुक्ताः शाक्यभिसु
 निर्ग्रेथिकसंसारमोचकादीनामागमाभा
 साःपरिहृताभवंति अयुक्तत्वंचेतेषां
 विगानात्विच्छिन्नमूलत्वात् प्रमाण
 विरुद्धार्थाभिधानाच्चकैश्चिदेवश्लेष्ठा
 दिभिः परुषायसदेः पशुप्रायैः परि
 ग्रहादोद्भवं तुशब्देनानुमानाद्यवच्छि

नन्ति वाक्यार्थोहिप्रमेयः नचतद्वर्मावाक्य
मयेनतत्रलिंगंभवेत् नचवाक्यंवाक्यार्थं
बोधयेत्संबंधग्रहणमपेक्षते अभिनव
कविनिरचितस्यवाक्यस्योद्देशपूर्वस्याभ्यु
भूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति एवं
प्रमाणसामान्यलक्षणेषुतद्विशेषल
क्षणेषुवसन्तुयानिप्रमाणांतराण्युपमा
नादीनिप्रतिवादिभिरभ्युपेयंतेतान्युक्तल
क्षणेष्वंतर्भवन्ति तथाहि उपमानंतावद्य
थागोस्तथागवयइतिवाक्यं तज्जनिता
चधीरागमएवयोय्ययंगवयशब्दो गोस
दशस्यवाचकइतिप्रत्ययः सोप्यनुमानं
योहिशब्दोयत्रवृद्धैः प्रयुज्यतेसोऽसति

ह्यसंतरेतस्यवाचको यथागोशब्दो गोत्व
 स्य प्रयुज्यते न गवयशब्दो गोसदृश इति
 तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव यत्तु
 गवयस्य चक्षुः सन्निकृष्टस्य गोसादृश्य
 ज्ञानं तस्यैव अतएव च समर्थमाणा
 यां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षं न त्वस्य
 द्ववि सादृश्यमन्यच्च गवये भूयो वयव
 मान्ययोगो हि जात्यंतरवर्ती जात्यंतरे सा
 दृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चेकः सचे
 द्ववये प्रत्यक्षे गवयपितृयेति नो यमान
 स्य प्रमेयांतरमस्ति यत्र प्रमाणांतरमुप
 मानं भवेत् अतो न प्रमाणांतरमुपमा
 नं एवर्थायतिरपि न प्रमाणांतरं त

आहि जीवतश्चैत्रस्य गृहा भावदर्शनेन
वहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्याणार्थोपतिरभि
मता वृद्धानां साध्यनुमानमेव यदाख्य
व्यायकः सन्नेकत्र नास्ति तदन्यत्रास्ति य
दावा व्यायक एकत्रास्ति तदन्यत्र नास्तीति
सुकरः स्वशरीर एव व्याप्तिग्रहः तथाच
सतो गृहा भावदर्शनेन लिङ्गेन वहिर्भावद
र्शनमनुमानमेव नच चैत्रस्य क्वचित्सत्वे
न गृहा भावः शक्योऽपद्रोतुं येनासिद्धो
गृहा भावो वहिर्भावे हेतुः स्यात् नच गृ
हा भावेन वा सत्त्वं अयद्भूयते येन सत्त्वे मे
वानुपपद्यमानमात्मानं न वहिरवस्था
पयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहा सत्त्वेन सत्

मात्रं वा विरुद्धं तद्गृहसत्त्वं वा न तावद्य
 त्रक्चनसत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन
 भिन्नविषयत्वात् देशसामान्येन गृह
 विशेषाक्षेपोऽपि याज्ञिक इति समानवि
 षयतया विरोध इति चेन्न प्रमाणानिश्चि
 तस्य गृहासत्त्वस्य याज्ञिकतया सांशयके
 न गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् नापि प्र
 माणानिश्चितो गृहाभावः याज्ञिकस्य
 गृहसत्त्वं प्रतिक्षिप्य न सत्त्वमपि प्रतिक्षेपुं
 सांशयिकत्वं बोधने तु महतो त्रियुक्तं गृ
 हावच्छिन्ने न चैत्राभावेन गृहे सत्त्वं विरु
 द्धत्वा त्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य
 तत्रौदासीन्यात् तस्माद्गृहाभावेन लिं

गेनसिद्धेनसतोवहिर्भावोनुमीयतइति
क्तम् एतेनविरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषय
व्यवस्थयाऽविरोधायादनमर्थोपत्तेर्विषय
इतियरास्तं अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरो
धाभावात् उदाहरणांतराणिचार्थाप
त्तेरेवमेवानुमानेर्तर्भावोयानि तस्मा
न्नानुमानात्प्रमाणांतरमर्थोपत्तिरिति
द्वं एवमभावोपिप्रत्यक्षमेव नहिभूत
लस्ययरिणामविशेषात्केवलस्यलक्षणा
दन्योद्यदाभावोनाम प्रतिक्षणयरिणा
मिनोहिसर्वएवभावाकृतेचित्तिशक्तेः
सचयरिणामभेदरेद्रियक।इति
नास्तिप्रत्यक्षानवरुद्धोविषयोयत्राभा

बाह्यं प्रमाणांतरमभ्युपेयमिति संभवत्
 स्वायं द्रोणाठकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमा
 नमेव स्वारीत्वं हि द्रोणाद्यविना भूतं प्रतीतं स्वा
 यं द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति यच्चानि।
 दिष्टप्रवक्तृकप्रवादयारं यय्यमात्रमितीहो
 चुर्हद्वादास्यैतिषं यथेह वदेयसः प्रति
 वसतीति न तत्प्रमाणं अनिर्दिष्टप्रवक्तृक
 तेन सांशयिकत्वात् आप्तवक्तृकत्वेन
 श्रयेत्वागमस्युपपन्नं त्रिविधं प्रमाण
 मिति एवं तावद्वक्तव्यं तत्तलक्षणप्र
 मेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानि तत्र
 व्यक्तं यथादिस्वरूपतः यां सुलयादो
 यिप्रत्यक्षतः प्रतीयते पूर्ववता चानु

मानेन धर्मादिदर्शनाद्दृष्ट्यादीनि ब्रुत्वा द
नायममदप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगमम
नेन ब्रुत्वाद्यं तत्र यत्प्रमाणं यत्र शक्तं तदुक्त
लक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति
सामान्यतस्तद्दृष्टादीतीन्द्रियाणां प्रतीति
रनुमानात् तस्मादपि चासिचासिद्धं य
रोक्षमागमासिद्धं ६ तु शब्दः
प्रत्यक्षपूर्वद्व्यां विशिनष्टि सामान्यतो द
ष्टादध्यवसायादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरु
षादीनां प्रतीतिः चित्तिच्छायापत्तिर्वुद्धेरथ
वसाय इत्यर्थः उपलक्षणं चैतच्छेषव
त इत्यपि द्रष्टव्यं तत्किं सर्वेष्वतीन्द्रियेषु
सामान्यतो दृष्टमेव प्रवर्तते तथा च यत्र

२०
२०

तन्नास्तिमहदाधारंभक्तमेसर्गापूर्वदेव
तादौचतेषामभावःप्राप्तइत्यताह तस्मा
दधीति तस्मादापीत्येतावतैवसिद्धेचका
रेणशेषवदित्ययिसमुच्चितं स्यादेतत्
यथागगनकूर्मरोमशशविषाणा॥
दिषुप्रत्यंसमप्रवर्तमानंतदभावमवग
मयति एवंप्रधानादिष्वपि तत्कथं
तेषांसामान्यतोद्दृष्टादिभ्यःसिद्धिरित्य
तआह अतिदूरत्वामीय्यादिंद्रियघा
तात्मनोनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधा
नादभिभवात्समानाभिहासश्च ७
अनुपलब्धिरितिवक्ष्यमाणंसिंहाव
लोकितन्यायेनानुब्रंजनीयं यथोक्त

२०

तन्वियत्तियतत्रीअतिदूरतयासन्नपिप्र
त्यक्षेणानोपलभ्यते सामीप्यादित्यत्रा
प्यतिरनुवर्तनीयः यथालोचनस्थमंज
नमतिसामीप्यानदृश्यते वात्वेन्द्रियद्या
तौधत्ववधिरत्वादिः मनोनवस्थानात्
यथाकामाद्युपहतमनाःस्फीतालोक
मध्यवर्तिनं इंद्रियंसन्निकृष्टमप्यर्थेन
पश्यति सोऽस्म्यात् यथेन्द्रियसन्निकृ
ष्टमपियरमा एवौदिप्रणिहितमना
अपिनयश्यति व्यवधानात् यथा
कुआदिव्यवहितराजरागदिनयश्य
ति अभिभवात् यथाहि सौरीभिर्भा
भिर्भूतंग्रहनक्षत्रमंडलंनयश्यति

समानाभिहारात् यथातोयदविमुक्तो
 दर्विदून् जलाशयेनयश्यति च कोरेनु
 कुमुच्चयार्थः तेनानुद्भवोपिसंगृहीतः
 यथाक्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न
 दृश्यते एतदुक्तं भवति न प्रत्यक्षनि
 वृत्तिमात्रादभावो भवो भवस्यतिप्रसंगा
 त् तथाहि गृहादिनिर्गतो गृहज
 नमपश्यंस्तदभावं विनिश्चिनुयात् न
 त्वेवं अपितु योग्यप्रत्युक्षनिवृत्तेः स्यमभा
 वं निश्चिनोति न च प्रधानपुरुषादीना
 मस्तिप्रत्यक्षयोग्यतेति तन्निवृत्तिमात्रा
 न्नतदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिका
 नामिति कतमस्युनरेतेषु कारणं प्रधा

नादीनामनुयलधावित्यत आह सौक्ष्म्या
तदनुयलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुयल
ब्धेः महदादितच्चकार्ये प्रकृतिसूर्यं वि
सूर्यं च ८ अथाभादेव सप्तमरसवदेते
यामनुयलब्धिः कस्मान्न संभवतीत्यत आ
ह नाभावात् कुतः कार्यतस्तदुयलब्धेः
तदिति प्रधानं यश्च शतिपुरुषो यलब्धौ
तु प्रमाणं वक्ष्यति संघातपरार्थत्वादिति
दृढतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्र
वर्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्तत इति कल्प्य
ते सप्तमस्वरसो न प्रमाणावधारित इति
न तत्र प्रत्यक्षयोग्यता शक्या ध्यासा तु मि
ति भावः किंपुनर्त्तर्ययतः प्रधाना

२२

२२

नुमितिरित्यत आह महदादितच्चकार्यं
 एतच्चयथागमकंतथोपरिष्ठादुपया
 दयिष्यते तस्यचकार्यस्यविवेकज्ञानो
 पयोगिनीसारूप्यवैरूप्ये आह प्रकृति
 सारूप्यविरूप्यं च एतेचोपरिष्ठाद्विभ
 जनीये कार्याकारणमात्रंगम्यते स
 तिचात्रवादिनंविप्रतियत्तयः केचिं
 दाहुरसतःसज्जायतइति एकस्य
 सतोविवर्तःकार्यजातंनवस्तुसदि
 त्यपरे अन्येतुसतोऽसज्जायतइति
 सतःसज्जायतइतिवृद्धाः तत्रपूर्व
 सिन्कल्यत्रयेप्रधानंनसिद्ध्यति सुख
 दुःखमोहभेदवत्तूशब्दाद्यात्मकत्वंहि

२२

जगत्कारणस्य प्रधानस्य प्रधानत्वं हि स
त्वरजस्तमः स्वभावत्वं यदि पुनरसतः सज्जा
येत असन्निरुपाख्यकरणं कथं सुखा
दिरूपशब्दाद्यात्मकं स्यात् सदसतो
स्तादात्मानुपपत्तेः अथैकस्य सतो वि
वर्तः शब्दादिप्रयंचः तथापि सतः सज्जा
यत इति न स्यात् न चास्याद्वयस्य प्रयं
चात्मकत्वं अपित्वप्रयंचस्य प्रयंचात्मक
तथाप्रतीतिर्भ्रम ए येषामपि कणभक्षा
क्षच्छाणादीनां सत एव कारणादसतो ज
न्मतेषामपि सदसतो रेकत्वानुपपत्तेरि
ति न कुर्यात्तत्कं कारणमिति न तन्मते
प्रधानसिद्धिरतः प्रधानसिद्ध्यर्थताव

तत्कार्यप्रतिजानीते असदकरणादुया
 दानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् शक्तस्य
 शक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्ये
 ९ सत्कार्यकारणव्यापारात्प्रागपीति
 शेषः तथाचनसिद्धसाधनं नैयायक
 तनयैरुद्गावनीयं यद्यपिवीजमृत्पिंडा
 दिप्रध्वंसानंतरमंकुरमंकुरघटाद्युत्पत्ति
 रुपलभ्यते तथापिनप्रध्वंसस्य कारण
 त्वमपितुभावस्यैववोजाघवस्य अभा
 वात्तुभावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्रसुलभत्वात्
 सर्वत्रसर्वदाकार्योत्पादप्रसंगद्वयादि
 न्यायवार्तिकेतात्पर्यटीकायामभिहि
 तमस्माभिः प्रपञ्चप्रत्ययश्चासतिबाध

केनशक्योमिथ्येतिवक्तुमिति कणभ
क्षाक्षचरणमतमवशिष्यतेतत्रेदंप्रति
ज्ञातंसत्कार्यमिति अत्रहेतुमाह ॐ
सदकरणात् असच्चेत्कारणव्यापारा
सर्वकार्येनास्यसत्त्वंकेनापिकर्तुंशक्यं
नहिनीलंशित्सिंहसहस्रेणापिधीतं
कर्तुंशक्यं सदसत्त्वघटस्यधर्मावितिचे
त् तथाप्यसतिधर्मिणिनतस्यसधर्म
इतिसत्त्वंतदवस्यमेव तथाचनासत्त्वं
असंवद्धेनातदात्मनावासत्वेनकथमस
घटः तस्मात्कारणव्यापारादूर्ध्व
मिवततःप्रागपिसदेवकार्यं कारणा
च्चास्यसतोभिव्यक्तिरेवावैशिष्यते

सतश्चाभिव्यक्तिरुपनाय थायीडनेन
 तिलेषुतैलस्य अवघातेन धान्येषु तंदुला
 नांदोहनेन सौरभेयीषु ययसः असतः
 करणे तु न निदर्शनं किंचिदस्ति नखत्वं
 भिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं क्वचिदसदृ
 षं इतश्च कारणव्यापारत्वात् कसदे
 वकार्यमित्याहुः उपादानग्रहणात्
 उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं का
 र्येण संबन्धः उपादानैः कार्यस्य संबन्धा
 दितियावत् एतदुक्तं भवति कार्येण
 संबन्धं कारणं कार्यस्य जनकं संबन्धश्च का
 रणैः कार्यस्यासतो न संभवति तस्मात्
 दिति स्यादेतत् असंबन्धमेव कारणैः

कस्मात्कार्येन जन्यते तथा चासदेवोत्पत्त्य
ते इत्यत आह सर्वसंभवाभावात् असं
वदस्य जन्यत्वेऽसंवद्धत्वाविशेषेण सर्वका
र्यं जातं सर्वस्मात् भवेत् न वै तदस्ति तस्मा
न्नासंवद्धं असंवद्धेन जन्यते अपितु संवु
द्धं संवद्धेन जन्यत इति यथाहुः सांख्यवृद्धाः
असत्त्वान्नास्ति संबंधः कारणैः सत्त्वसं
गिभिः असंवद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो नय
वस्थितिरिति स्यादेतदसंवद्धमपि स
त्तदेव करोति यत्र यत्कारणं शक्तं शक्ति
श्च कार्यदर्शनादवगम्यते अतो नायव
स्थिति अत आह शक्तस्य शक्यकर
णात् सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया स

२५
२५

सर्वत्रवास्याच्छक्येवा सर्वत्रचेतदवस्थै।
वायवस्याशक्येचेत्कथमसतिशक्येतत्रे
तिवक्तव्यम् शक्तिभेदएवसताद्दशोम
तः किंचिदेव कार्यं जनयेत्तत्सर्वमितिचे
त् हंतभोःशक्तिविशेषःकार्यसंवद्धोवा
स्यादसंधद्धोवासंवद्धत्वेनासतासंबंधइति
सत्कार्यं असंवद्धत्वेसैवाव्यवस्थ्येति सुश्रुतं
शक्तस्यशक्यकरणादिति इतश्चसत्कार्यं
मित्याह कारणभावाच्च कार्यस्यकार
णात्मकत्वात् नहिकारणाद्भिन्नंकार्यं
कारणंचसदितिकथं तदभिन्नंकार्यं
मसद्भवेत् कार्यस्यकारणभेदसाध
कानिचप्रमाणानि नयदस्तंतुभ्योभि

२५

द्यतेतद्धर्मत्वात् इहयद्यतोभिद्यतेतत्त
स्यधर्मोनभवति यथागौरश्वस्यधर्मश्च
यटस्ततूनांतस्मान्नार्थोतरं उपादानोपा
देयभाच्चनार्थोतरत्वंतंतुयटयोः ययोर
थोतरत्वंनतयोरुपादानोपादेयभावः
यथा घटयटयोः उपादानोपादेयभाव
श्चतंतुयटयोस्तस्मान्नार्थोतरत्वमिति
इतश्चनार्थोतरत्वंतंतुयटयोः संयोगा
प्राप्त्यभावात् अनर्थोतरत्वेहिसंयोगोद्
द्योयथाकुंडवदरयोः अप्राप्तिर्वीथयाहि
भवद्विध्ययोः नचेहसंयोगाप्राप्तीतस्मा
न्नार्थोतरत्वमितिइतश्चयटस्तंतुभ्योन
मिद्यतेगुरुत्वांतरकार्यग्रहणात्इ

२६
२६

हयद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वांतरका
र्यं गृह्यते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य।
यो गुरुत्वकार्यो वनति विशेषस्तस्माद् द्वि
यलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्यो वनति
विशेषोधिकः न च तथा तंतु गुरुत्वकार्यो
यदगुरुत्वस्य कार्यो तं रं दृश्यते तस्माद्
भिन्नस्तंतुभ्यः पट इति तान्येतान्यभेद
साधनानि अवीतानि तदेवमभेदे सिद्धे
तंतव एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिण
ताः पट्येन तंतुभ्यो र्थोत्तरं पटः स्वात्म
निक्रियाविरोधबुद्धिपदेशार्थक्रिया
भेदाश्च नैकांतिकां भेदं साधयितुमर्ह
ति एकस्मिन् पितृत्तद्विशेषाविर्भाव

२६

तिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् यथा
हिकूर्मस्यागानिकूर्मशरीरेनिविशमा
नानितिरोभवन्तिनिश्चरन्तिचाविर्भवन्ति
नतुकूर्मतस्तदंगस्युच्यन्तेप्रध्वंसन्ते
वा एवमेकस्पन्दःसुवर्णस्यवाघटमुकु
टादयोविरोधानिश्चरन्तआविर्भवन्तड
स्यन्तडस्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभ
वन्तो नश्यन्तीस्युच्यन्ते नयुनरततामुत्पा
दःसतावानिरोधः यथाहभगवान्क
स्मद्वैयायनः नासतोविद्यतेभावोनाभा
वोविद्यतेसत्तदिति यथाकूर्मःस्वाव
यवेभ्यःसंकोचविकाशिभ्योनभिन्नः
एवंघटमुकुटादयोपिभ्रत्सुवर्णादि।

२७
२७

भ्योनमिन्नाः एवंवेह तंतुषु यट इति अ
यदेशोपियथेहवनेतिलका इति कहुय
यन्नः नचार्थक्रियाभेदोपिभेदमाया
दयति एकस्यापिनानार्थक्रियादर्शना
त यथैक एव हिर्दाहकः प्रकाशकः
पाचश्चेति नाप्यर्थक्रियाव्यवस्थाव
स्तभेदव्यवस्थाहेतुः तेषामेवचसम
स्तवस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात्
यथाप्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्ष
णामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविकावहनं
मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तंतवः
प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलि
ता आविर्भूतयटभावाः प्रावरिष्यन्ति

२७

स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारणव्या
पारात्पाकसन्नसन्वा असंश्लेषतत्त्वसं
तउत्पादनं अथवेत्तन्कृतंतर्हि कारणव्या
पारेण न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयो
जनं पश्यामः आविर्भावे चाविर्भावोत्तर
कल्पनेऽनवस्थाप्रसंगः तस्मादाविर्भूत
पटभावास्ततवः क्रियंत इति रिक्तं वचः
अथासदुत्पद्यते इत्यत्रापि मते के यम
सदुत्पत्तिः सती असती वा सती चेत्कृ
तंतर्हि कारणैः असती चेत्तस्या अप्युत्प
त्यंतरमित्यनवस्थ अथोत्पत्तिः यदा
नार्थोत्तरमपि तु यद एवासे तथापि या
वदुक्तं भवति यद इति तावदुक्तं भवत्यु

सद्यतदिति ततश्च यदस्युक्तेऽसद्यत
 इति न वाच्यं यौ नरुक्त्यात् विनश्यतीत्य
 पिनवाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्गुणयदेक
 त्रविरोधात् तस्मादियं यदोत्पत्तिः स्वका
 रणसमवायो वा स्वसत्तासमवायो वा उभ
 यथापिनोत्पद्यते अथ च तदर्थो निका
 रणानिव्यापार्यते एवं सत एव यदादे
 राविर्भावाय कारणापेक्षेऽस्युपपन्नं न च
 यदस्मिन्नेककारणानां संबन्धस्तद्व्यवस्था
 क्रियात्वात् क्रियासंबन्धित्वाच्च कारण
 नां अन्यथाकारकत्वाभावात् तस्मात्स
 त्कार्यमिति युक्तं तदेवं प्रधानमाध
 नानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्ययाद्दर्शय

स्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं वि
वेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ता व्यक्तसारूप्यवै
रूप्येतावदाह हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रि
यमनेकमाश्रितं लिंगं सावयवधरतंत्रं
व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् १०
व्यक्तं हेतुमत हेतुः कारणं तद्वत् यस्य
वयो हेतुस्तस्य तमुपरिष्ठादृश्यति अ
नित्यं विनाशितिरिभावीति यावत् अ
व्यापि सर्वपरिणामिनं न व्याप्नोति कार
णेन हि कार्यमाविर्ष्य तन कार्येण कार
णं न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेपिष्यतीत्य
व्यायकाः सक्रियं परित्यज्य तत् तथा
हि बुद्ध्यादयः नुपात्तमुपात्तं देहं सजंति

२९
२९

देहांतरंचरंचोपाददतइतितेयांवरिस्यंदः
शरीरएथिम्यादीनांचवरिस्यंदः प्रसिद्ध
एवअनेकंप्रतिपुरुषंबुद्ध्यादीनांभेदात्
एथिम्याद्यपिशरीरघटभेदेनानेकमे
व आश्रितंस्वकारणमाश्रितंबुद्ध्यादि
कार्यं अभेदेपिहिकयंचिद्वेवविवक्ष
याश्रयाश्रयिभावोयथेहवनेतिलकाइ
त्युक्तं लिंगं प्रधानस्य यथावैतेतुद्ध्या
दयः प्रधानस्यलिंगंतथोपरिष्टादस्य
ति प्रधानंतुनप्रधानस्यलिंगंपुरुषस्य
लिंगंभवयीतिभावः अवयवानाम
वयवोमिश्रणसंयोगइतियावत् अत्र
स्तिपूर्विकाप्राप्तिःसंयोगत्वेनसहवर्तते

२९

इति सावयवं तथाहि यथिव्यादयः
रस्यरंसंयुज्यंते एवमन्येपि ननु प्रधान
स्य बुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् ना
यिसत्तरजस्तमसां परस्परसंयोगः अप्राप्ते
रभावात् परतंत्रं बुद्ध्याहि स्वकार्ये हंका
रे जनयितव्ये प्रकृत्या पूरेऽप्येक्षते अन्य
था सीणासतीना लमहंकारं जनयितुमिति
स्थितिः एवमहंकारादिभिरपि स्वकार्यं
जनन इति सर्वैः स्वकार्ये प्रकृत्या पूरमपेक्ष
ते तेन प्रकृतिं यगमपेक्षमाणं स्वकार्यो
य जनने परतंत्रं यत्तं विपरीतमयत्तं य
त्तात् अहेतुमनित्यं व्यापि निश्चीयं
यद्यप्यव्यक्तस्यास्ति परिणामलक्षणाकि

३०
३०

या तथापि परिस्यंदो नास्ति एकमना।
श्रितं अलिगमनवयवं स्वतंत्रमव्यक्तं
तदनेन प्रबंधेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमु
क्तं संप्रतितयोः साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधा
र्म्यमाह त्रिगुणमविवेकि विषयः सामा
न्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्र
धानं तद्विपरीतस्तथाच पुमान् ११

त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोह
अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामा
त्मगुणत्वं य एभिर्मतमपाकृतं अवि
वेकियथा प्रधानं न सतो विविच्यते ए
वं महदादयोऽपि न प्रधानाद्विविच्यंते
तदात्मकत्वात् अथवा संभूयकारि

३०

ताविवेकः नहि किंचिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये
अपितु संभूय तत्र नैकस्मात्कस्यचि
केनचित्संभवदति यत्ताहुर्विज्ञानमेव
हर्षविषादमोहशब्दाद्याकारं न युनरितो
न्यस्तद्वर्मेति तान्प्रत्याह विषय इति वि
षयोग्राह्यो विज्ञानाद्वहिरिति यावत्
अतएव सामान्यं साधारणं घटादिवत्
अनेकयुरुचैर्गृहीतमिति यावत् किं
नाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्ति
रूपाणां तेऽप्यसाधारणाः स्युः विज्ञानं य
थापरेण न गृह्यते परबुद्धेरप्रत्यक्षता
दित्यभिप्रायः तथाच नर्तकीभ्रूलतां
गेरकस्मिन् बहूनां प्रतिसंधानं युक्तं

अन्यथातन्नस्यादितिभावः अचेतनं
 सर्वेणवप्रधानबुद्ध्यादयोचेतनाः न
 तुवैनाशिकवच्चैतन्यबुद्धेरित्यर्थः प्रस
 वधर्मिप्रसवरूपो धर्मोयः सो स्यास्तीति
 प्रसवधर्मिप्रसवधर्मेतिवक्तव्यमतर्थी
 यः प्रसवधर्मस्यनित्ययोगमाख्यातुं स
 रूपविरूपपरिणामाभ्यानकदाचिद।
 यिवियुज्यतद्रात्यर्थः व्यक्तवृत्तमव्यक्ते
 तिदिशति यथाव्यक्तंतथाप्रधानंता
 भ्यांवैधर्म्ययुरुषस्याह तद्विपरीतः पु
 मान् स्यादेतत् अहेतुमत्वनित्यत्वा
 दिप्रधानसाधर्म्यमस्तियुरुषस्य एवम
 नेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यतत्कथमुच्यतेतद्वि

परीतः पुमानित्यत आह तथाच चकारो
प्यर्थः यद्यप्यहेतुमत्वादिसाधर्म्यतथा
प्यत्रैगुण्यादिवैधरीत्यमस्यस्येत्यर्थः
त्रिगुणमित्युक्तं तत्र के ते त्रयो गुणाः
किंच तदुपलक्षणमित्यत आह प्रीत्य
प्रीतिविषयात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिय
मायाः अन्योन्याभिभवाश्रयजनन
मिथुनवृत्तयश्च गुणाः १२ गुणाः
इति यगर्थः सत्त्वं लघुप्रकाशकमि
त्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्देश्यन्ते
तदनागतावेक्षणेन तत्र युक्त्या वीत्यादी
नां यथासंख्यवेदितव्या तदुक्तं भवति
प्रीतिः सुखप्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः अ

प्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मकोरजोगुणः वि
 षादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति
 ये तु मन्यन्ते प्रीतिर्दुःखाभावान्नातिरि
 च्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदि
 ति। तान्प्रत्यात्मग्रहणं नेतरेतराभावाः
 सुखादयोऽपि तु भावाः अतः शब्दस्य भा
 ववचनत्वात् प्रीतिरन्ताभावो यस्य स
 प्रीत्यात्मा एव मन्यदपि व्याख्येयं भा
 वरूपता चैषा मनुभवसिद्धा परस्पर
 भावात्मकत्वे तु परस्परश्रयाय तैरेक
 स्यात्पसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः स्व
 रूपमेवामुक्ताप्रयोजनमाह प्रका
 शप्रवृत्तिनियमार्थः अत्रापियथा

संख्यमेव रजः प्रवर्तकत्वात्सर्वत्र लघु
सत्त्वं प्रवर्तयेत् यदि तमसा गुरुणान
नियम्येत तमो नियतं तु क्वचिदेव प्रवर्तय
तीति भवति तमो नियमार्थं प्रयोजनमु
क्ता क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रय
जननमिथुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रियासाच
प्रत्येकमभिसंबध्यते अन्योन्याभिभववृ
त्तयः एवामन्यतमेनार्थवशाद्बुद्धतेना
न्यतममभिभूयते तथाहि सत्त्वरजस्त
मसीमभिभूयशांतात्मनो वृत्तिप्रतिल
भते एव रजः सत्त्वतमसी अभिभूयद्यो
रा एव तमः सत्वरजसी अभिभूयमूढा
मिति अन्योन्याश्रयवृत्तयः यद्यप्य

३३
३३

धारधेयभावेननायमर्थो घटते तथा
पियदपेक्षयायस्यक्रियासतस्याश्रयः
तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्यरज
समसोः प्रकाशेनोपकरोति रजः प्रका
शनियमावाश्रित्यप्रवृत्त्येतरयोः तमः प्रका
शप्रवृत्ती आश्रित्यनियमेनेतरयोरिति
अन्योन्यजननप्रवृत्तयः अन्यतमोन्य
तमं जनयति जननं च यरिणामः सचगु
णानां सदृशरूपः अतरावनहेतुमत्त्वं
तत्त्वात्तरस्यहेतोरभावात् नाप्यनित्यत्वं
तत्त्वांतरेलयाभावात् अन्योन्यमिथु
नवृत्तयः अन्योन्यसहचराः अविनि
र्भागवृत्तय इति यावत् चः समुच्चये

३३

भवतिचात्रागमः अन्योन्यमिथुनाः सर्वे
सर्वेसर्वत्रगामिनः रजसोमिथुनंसत्वं
सत्त्वस्यमिथुनंरजः १ तमसश्चा
पिमिथुनेतेसत्त्वरजसीउभे उभयोः सं
त्वरजसोर्मिथुनंतमउच्यते २
नैषामादिः संप्रयोगोवियोगश्चोपल
भ्यतइति प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाद्
स्युक्तं तत्रकेतेद्रव्यंभूताः कुतश्चेत्यतआ
ह सत्त्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टंभ
कंचलंचरजः गुरुवरणकमेवतमः प्र
दीपवच्चार्थतोवृत्तिः १३ स
त्त्वमेवलघुप्रकाशकमिष्टंसांख्याचार्यैः
तत्रकार्योद्गमनेहेतुर्धर्मोलाघवंगौस

प्रतिद्वंद्वियतो गेरुर्द्वज्वलनं भवति तदे
 वलाघवं कस्यचित्तिर्य्यगमनहेतुर्यथा
 वायोः एवं करणानां वृत्तिर्यदुत्पत्तेहेतुर्लो
 धवं गुरुत्वे हि मंदानि स्युरितिसत्त्वस्य प्र
 काशकत्वमुक्तं सत्त्वतमसी स्वयमक्रिय
 तथा स्वकार्यवृत्तिं प्रत्यवसीदंती रजसो
 पश्यन्ते अवसादान्प्रच्याव्य स्वकार्ये
 उत्साहं प्रपलं कार्यते तदिदमुक्तमुपलं
 भकं रज इति कस्मादित्यत उक्तं चलमि
 ति तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितं
 रजस्तु चल तथापरितस्त्रे गुण्यं चाल
 येत् गुरुणा आवृण्वता च तमसा तत्र
 तत्र प्रवृत्तिप्रतिबंधकेन क्वचिदेव प्रव

स्यतइति ततस्ततोव्यावृत्त्यातमोनिया
मकमुक्तंगुरुवरणकमेवतमैइति एव
कारःप्रत्येकंभिन्नक्रमःसंवध्यते सत्व
मेवरजएवतमएवेति ननुचयरस्यरवि
रोधशीलागुणाःसुंदोयसुंदवत्यरस्यरंध्वे
संतइत्येवमुक्तं प्रागेवत्वेषामेकक्रियाक
र्तृतेत्यतआह प्रदीपवच्चार्थतोदृतिः
दृष्टमेतद्यथावर्तितैलेअनलविरोधि
नीअथचमिलितेसहानलेनरूपप्रका
शलक्षणकार्यंकुरुतः यथाचवातपित्त
श्लेष्माणःपरस्यरविरोधिनःशरीरधा
रणलक्षणकार्यकारिणःएवंसत्वरजस
मांसिमिथोविरुद्धान्यप्यनुवर्त्यंतिवस्व

३५१।
३५

कार्यकरिष्यति च अर्थत इति पुरुषार्थ
त इति यावत् यथा वक्ष्यति पुरुषा
र्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणमि
ति अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परवि
रोधिनः स्वस्वानुरूप्याणि सुखदुःखमो
हात्मकान्येव निमित्तानि काल्पयन्ति ते
षां च परस्परमभिभाष्याभिभावकभा
वान्नानात्वं तद्यथा एकैव स्त्रीरूपयो
वनकुलशीलसपन्ना स्वामिनं प्रति सु
खाकरोति तत्कस्य हेतोः स्वामिनं प्रति
तस्याः सुखरूपसमुद्रवात् सैव स्त्री
यलीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ताः
प्रति तस्यादुःखरूपसमुद्रवात् एवं

३५२

पुरुषांतरंतामविंदत्तैवमोहयतितत्कस्य
हेतोःतत्तत्तस्यामोहूरुयसमुद्रवात्
अनयाचस्त्रियासर्वभावाव्याख्या
ताःतत्रयत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकंसत्वं
यदुःखहेतुस्तदुःखात्मकंरजःयन्मो
हहेतुस्तन्मोहात्मकंतमः सुखप्रकाश
लाघवानांलेकस्मिन् युगयदुद्रताववि
रोधःसहदर्शनात् तस्मात्सुखदुःख
मोहैरिवविरोधिभिरविरोधिभिरेकैक
गुणवृत्तिभिःसुखप्रकाशलाघवैर्नमिमि
तभेदाउन्नीयते एवंदुःखायष्टंभका
त्प्रवर्तकत्वेरेवंमोहगुरुत्ववरणत्वेरि
तिसिद्धंत्रैगुण्यमिति स्यादेतदनुभूय

३६
३६

मानेषु यथा विद्यादिषु भवसिद्धा भवं त्ववि
वेकित्वा द्यः येषु नः सत्त्वादयो नानुभव
यथ मधिरोहंति तेषां कुतस्त्यमविवेकि
त्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं प्रसव
धर्मित्वं चैतत् आह अविवेक्यादेः सिद्धि
स्त्रै गुण्यात् तद्विपर्ययेऽभावात् कारणगु
णात्मकत्वात् कार्यस्यात्तव्यक्तमपि सिद्धं

१४ अविवेक्यादेः सिद्धिः

अविवेकित्वमविवेकि यथा द्ये कयोर्द्वि
वचनैकवचने इत्यत्र द्वित्वे कत्वयोरिति
अन्यथा द्ये केचित्ति स्यादिति कुतः पु
नरविवेकित्वादेः सिद्धिरित्यत आह त्रै
गुण्यात् यद्यत्सु खदुःखमोहात्मकं

३६

दविवेक्यादियोगि यथेदमनुभूयमानं
व्यक्तमिति स्फुटत्वादन्वयोनोक्तः व्यति
रेकमाह तद्वियर्थयेभावात् अविवेक्या
दिवियर्थयेयुरुषेनैगुण्याभावात् अथवा
व्यक्ताव्यक्तेयस्तीकृत्यान्वयानावेनावीत
एव हेतुस्त्रैगुण्यादिति वक्तव्यः स्यादेत
त् अव्यक्तसिद्धौ सत्यात्स्याविवेकि
त्वादयो धर्मोऽसिद्धंति अव्यक्तमेव तद्वा
यिनसिद्धतितत्कथमविवेकितादिसिद्धि
रित्यत आह कारणगुणात्मकत्वात्का
र्यस्याव्यक्तमपिसिद्धं अयमभिसंधिः
कार्येहिकारणगुणात्मकं दृष्टं यथा तं
त्वाद्विगुणात्मकं यदादि तथामहदादि

३७
३७

लक्षणेनाविकार्येण सुखदुःखमोहरूपे
ण स्वकारणगत सुखदुःखमोहात्मना भ
वितव्यं तथा च तत्कारणं सुखदुःखमो
हात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवतीति
स्यादेतत् व्यक्तादव्यक्तमुत्पद्यत इति क
ण भक्षाश्चरणतनयाः परमाणवो हि
व्यक्तास्ते ह्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादि
लक्षणं कार्यं व्यक्तमारभ्यते पृथिव्या
दिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्प
त्तिः तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तस्य तद्गुणस्या
चोत्पत्तेः कृतमदृष्टचरेणाऽव्यक्तेने
त्यत आह भेदानां परिमाणात्मन
याच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च कारणकार्य

३७

विभागाद्विभागाद्वैश्वरूप्यस्य १५

भेदानां विशेषाणां महदादीनां
भूम्यतानां कार्याणां कारणं मूलकारण
मस्य व्यक्तं कुतः कारणकार्यविभागाद्वै
विभागाद्वैश्वरूप्यस्य कारणे सत्का
र्यमिति स्थितं तथा च यथा कूर्मशरीरे
संत्येवांगानि निश्चरन्ति विभज्यन्ते इदं कू
र्मशरीरमेतान्यस्यांगानीति एवं निवि
शमानानि तस्मिन् व्यक्ती भवन्ति एवं
कारणान्मृत्पिंडाद्वैमपिंडाद्वा कार्याणि
घटकुंडलमुकुटादीनि संत्येवाविर्भवन्ति
विभज्यन्ते तथा संत्येव च यथिव्यादि निका
रणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते

३८

३४

संसेवतन्मात्राण्यहंकारात्कारणात् सं
सेवाहंकारः कारणान्महतः सन्नेवच
महान्तरमाव्यक्तादिति सोऽयंकारणा
त्तरमाव्यक्तात्साक्षात्सारं पर्येणान्वित
स्यविश्वस्यकार्यकलापस्यविभागः अति
सर्गेतुमृत्सिद्धं हेमपिडंवाघटवुं डलमुकु
टादयोनिविशंतोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कार
णरूपमेवानभिद्यत्तकार्यमपेक्ष्याव्य
क्तंभवति एवंष्टयिव्यादयस्तन्मात्रा
णिविशंतः स्वापेक्षयातन्मात्राण्यव्यक्त
यन्ति एवंतन्मात्राण्यहंकारं विशन्तिअ
हंकारमव्यक्तयन्ति एवमहंकारोमहं
तमाविशन्महंतमव्यक्तयति महान्

३८

प्रकृतिं सकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्त
यति प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति
सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव सोऽयमविभा
गः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य का
र्यस्य स्वार्थिकः व्यञ्ज तस्मात्कारणे कार्य
स्य सततविविधविभागाभ्यामव्यक्तं का
रणमस्तीति इतश्चाव्यक्तमस्तीत्याह
शक्तिः प्रवृत्तेश्च कारणशक्तिः कार्यं
प्रवर्तते इति सिद्धं अशक्ताकारणात्का
र्यानुसन्तेः शक्तिश्च कारणगतानका
र्यस्याव्यक्तत्वादन्यानहिसत्कार्ययक्षेका
र्यस्याव्यक्तताया अन्यस्याशक्तावस्ति
प्रमाणं अयमेव हि सिकताभ्युत्थितः

३९
३५

नां वैलोयादानां नानाभेदो यदेते चेव तैलम
स्त्यनागतावस्थं न सिकृता सिति स्यादे
तत् शक्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः कारण
कार्यविभागाविभागौ च महतरावयव
माव्यक्तत्वं साधयिष्यत इति कृतं ततः य
रेणाव्यक्तेनेत्यत आह परिमाणात्
परिमितत्वादव्यापित्वादिति यावत् विवा
दाध्यासितामहदादिभेदा अव्यक्तकार
णवन्तः परिमितत्वात् घटादिवत् घटा
दयोऽपि परिमिता मृदा अव्यक्तकारणका
दृष्टाः उक्तमेतद्यथा कार्यस्याव्यक्तावस्था
कारणमेवेति यन्महतरावयवमा
व्यक्तं ततः परतराव्यक्तकल्पनायोऽत्र

३९

माणाभावात् इतश्चविवादाध्यासिताभे
दाअव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात् भिन्ना
नांसरूपतासमन्वयः सुखदुःखमोहस
मनिताहिवुद्धादयोध्यवसायादिलक्षणा
ः प्रतीयन्तेयानिचयद्रूपसमनुगतानितानि
चतत्त्वभावाव्यक्तकारणानियथा मृद्वेमपि
डसमनुगताः कुण्डलमुकुटादयो मृद्वेमपि
डाव्यक्तकारणकादृष्टादितिकारणमस्या
व्यक्तंभेदानामितिसिद्धं अव्यक्तंसाधयि
त्वास्यप्रवृत्तिप्रकारमाह कारणमस्यव्य
क्तंप्रवर्ततेत्रिगुणतः समुद्रयाच्च परिणा
मक्तःसलिलवत्प्रतिगुणाश्रयविशेषात्
१६ प्रतिसर्गवस्यार्यासत्वंर

४०
५०

जस्तमश्चसदृशयरिणामानिमवन्ति य
रिणामस्वभावकाहिगुणाः नाप्ययरि
णम्यक्षणमप्यवतिष्ठन्तो तस्मात्सत्त्वं स
त्वरूपतयारजोरजोरूपतया तमस्तमो
रूपतया प्रतिसर्गावस्थायाः भविप्रवर्त
तेतदिदमुक्तं त्रिगुणतः प्रवृत्त्यंतरमाह
समुद्भयाच्च समेत्योद्भयः समुद्भयः सम
वायः सचगुणानां नगुणप्रधानभावम
तरेण संभवति नचगुणप्रधानभावो
वैषम्यं विना नचवैषम्यमुपमर्दोपमर्द
कभावाद्दत्त इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वि
तीया स्यादेतत् कथमेकरूपाणां गु
णानामनेकरूपा प्रवृत्तिरित्युक्त आह

४०

परिणामतःसलिलवत् यथाहिवारिद
विमुक्तमुदकमेकरसमपित्ततद्भूविकारना
लिकेरतालतालीक्लित्तिरक्लित्तिंदुका
मलकप्राचीनामलककिंयाककपित्त्यक्
लरसतथापरिणमन्मधुराम्ललवणतिक्त
कषायकटुकतयाविकल्प्यते प्रतिप्रति
गुणाश्रयविशेषादिति एकैकगुणाश्र
येणयोविशेषस्तस्मादित्यर्थः येतुतौ
ष्टिकाअव्यक्तंवामहांतंवाऽहंकारंवाइं
द्रियाणिवाभूतानिवात्मानमभिमन्यमा
नास्तान्येवोपासतेतान्प्रत्याह संघा
तपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधि
ष्टानात् पुरुषोस्तिभोक्तृभावावाकैव

ल्यार्थे प्रवृत्तेश्च १७ पुरुषोऽस्य व्य
 क्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः संघावपरार्थत्वा
 त् अव्यक्तमहदहकारादयः परार्थः
 संघातत्वात्त्रयनासनाभ्यंगादिवत् सुख
 दुःखमोहात्मकतयाऽव्यक्तादयः सर्वे सं
 घाताः स्यादेतत् शयनासनादयः
 संघाताः संहतशरीराद्यर्थोद्दृष्टानत्वात्मा
 नप्रतिपरार्थः तस्मात्संघातांतरमेव ग
 मयेयुर्न त्वसंहतमात्मानमित्यत आह
 त्रिगुणादिविपर्ययात् अयमभिप्रायः
 यः संघातांतरं र्थत्वे हितस्यापि संघात
 तातेनापि त्रिगुणादिसंघातांतरार्थेन
 भवितव्यं एवेत्यनवस्था स्यात् न च व्य

वस्यायां सत्यामव्यवस्थायुक्ता कल्याणा
गौरवप्रसंगात् न च यामस्माभिः तस्माद्
नवस्थामियाऽस्याऽसंघातत्वमिच्छता त्रिगु
णवत्त्वं विवेकित्वमवित्वमविषयत्वमसामान्य
त्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेय
म् त्रिगुणत्वादयो हि धर्मोऽसंहतत्वेन
व्याप्ताः तत्संहतत्वमस्मिन्यरेव्यावर्तमा
नं त्रैगुण्यादिव्यावर्तयति ब्राह्मणत्वमिव
व्यावर्तमानं कठत्वादिव्यावर्तयति तस्मा
दाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादितिव
दताऽसंहतः परोविवक्षितः स चात्मेति सि
द्धं इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्टानात्
त्रिगुणात्मकानामधिष्टीयमानत्वात्

यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वयरे
 णाधिष्ठीयमानंदं यथारथादियं
 त्रादिभिः सुखदुःखमोहात्मकं चेदं
 बुद्ध्यादितस्मादेतदपियरेणाधिष्ठ
 यं सचपरस्त्रैगुण्यादन्यआत्मेति
 इतश्चास्ति पुरुषो भोक्तृभावात् भोक्तृ
 भावे न भोग्ये सुखदुःखेऽयलक्षयति
 भोग्ये हि सुखेऽनुकूलप्रतिकूलवे
 दनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोर
 नुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचि
 दप्यन्येन भवितव्यं न चानुकूलनीयाः
 प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयः तेषां सु
 खार्धमकलेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधा

त तस्माद्योसुखाद्यात्मानुकूलनीयः प्र
तिकूलनीयोवासआत्मेति अन्येत्वाहुः
भोग्यादृश्याबुद्ध्यादयः न च दृष्टारमंतरे
ण दृश्यता युक्तातेषां तस्मादस्ति दृष्टादृश्य
बुद्ध्यातिरिक्तः स चात्मेति भोक्तृभावात्
दृष्टृभावात् दृश्येन द्रष्टुरनुमानादित्यर्थः
दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया च
धियादिवदनुमितं इतश्चास्ति पुरुष इत्या
ह कैवल्यार्थे प्रवृत्तेश्च शास्त्राणां च म
हर्षीणां च दिव्यलोचनानां कैवल्यं चासं
तिकदुःखत्रयप्रशमनलक्षणं तत्तु न बुद्ध्या
दीनां संभवति तेहि दुःखाद्यात्मकाः क
थं स्वभावाद्दियोजयितुं शक्यं ते तदिति

रिक्तस्यत्वात्मनस्ततोवियोगः शक्यसंया
 दः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महा
 धिर्याचास्तिबुद्ध्याधतिरिक्त आत्मेतिसिद्धं
 तदेवंपुरुषास्तित्संयाधसर्किं सर्वशरी
 रेष्टेकः किमनेकोवाप्रतिक्षेत्रमिति संश
 येतस्य प्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादायति
 जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयु
 गयत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्या
 वियर्ययाच्चैव १८ पुरुषबहुत्वं सिद्धं क
 स्मात् जननमरणकरणानां प्रतिनिय
 मात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहो
 द्रियमनोहंकारबुद्धिवेदनाभिः पुरुष
 स्याभिसंबंधोजन्मनतुपुरुषस्य परिणा

मः तस्यापरिणामित्वात्तेषामेव च देहीदीना
मुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः
तस्य कूटस्थस्य नित्यत्वात् करणानि बु
द्ध्यादीनि त्रयोदशतेषां जननमरणकर
णानां प्रतियोगो व्यवस्था सा खल्वियं सर्व
शरीरे द्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा ख
ल्वेकस्मिन् जायमाने सर्व एव जायेरन्म्रिय
माणे सर्व एव म्रियेरन् अंधादेव कस्मिन्स
र्व एवांधादयः विविक्ते चैकस्मिन्सर्व एव वि
चिताः सुरित्यवस्था स्यात् प्रतिक्षेत्रंतु
पुरुषभेदे भवति व्यवस्था न चैकस्यापि पु
रुषस्य देहोपधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं
प्राणिस्तनाद्युपाधिभेदे नापि जन्ममरणा

दिव्यवस्थाप्रसंगात् नहि पाणौ हृक्के जाते
 वास्तनादौ महस्यव्यवेयुवतिर्जाता वामृता
 वा भवतीति इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदइत्या
 ह अयुगयत्प्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिश्च प्रयत्न
 क्षणाय घष्प्यंतः करणवर्तिनी तथापि
 पुरुष उच्यते तथा च तस्मिन्नेकत्रश
 रोरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति
 सर्वः प्रयतेत ततश्च सर्वाण्येव शरीरा
 णि युगयच्चलेयुः नानात्वयं न दोष इति
 इतश्च पुरुषभेदइत्याह त्रैगुण्यविय
 र्यया चैव एवकारेभिर्न क्रमः सिद्धमि
 त्स्यानंतरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धं
 त्रयो गुणास्त्रैगुण्यंतस्य वियर्ययोऽस्य

थात्वं केचित्सलुसतनिकायाः सत्वबहुलाः
यथोर्द्ध्वोत्तमः केचिद्रजोबहुलायथाम
नुष्याः केचित्तमोबहुलायथातिर्योयोनयः
सोयमीदृशस्त्रैगुण्यविवर्त्योऽन्यथाभाव
स्तेषुतेषुसतनिकायेषुनभवेद्यद्येकः पुरुषः
स्यात् भेदेत्यमरोपदति एवंपुरुषबहुत्वं
प्रसाध्यविवेकज्ञानोपयोगितयातस्यधर्मा
नाह तस्माच्चविवर्त्योसातिर्द्ध्वसाक्षित्वमस्य
पुरुषस्य केवल्यमाध्यस्थ्यदृष्टत्वमकर्तृ
भावश्च १९ तस्माच्चेतिचः पु
रुषबहुत्वेनसहधर्मोतराणिसमुच्चिनोति
अस्मात् विवर्त्योसादित्युक्तेत्रैगुण्यवि
वर्त्योसादित्यनंतरोक्तं संवध्येत अत

सन्निगसायतस्मादित्युक्तं अनंतरोक्तं।
 हिसन्निधानादिदमोविषयोविप्रकृष्टं चत
 ददति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकिदस्या
 दिसंवध्यते तस्मात्त्रिगुणत्वादेर्योविष
 योमः पुरुषस्य अत्रिगुणत्वं विवेकित्वम
 विषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवध
 र्मित्वं च तत्र चेतनत्वाविषयत्वेन च साक्षि
 त्वदृष्टत्वे दर्शिते चेतनो हि दृष्टा भवति नाचे
 तनः साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै
 प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा लोके र्थि
 प्रत्यर्थिनो विवादविषयं साक्षिणे दर्शय
 तः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरु
 षाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी नचाचे

तनोविषयोवा शकोविषयं दर्शयितुमिति
चैतन्यादविषयाच्चभवतिसाक्षी अतएवदृश
यिभवति अत्रैगुण्याच्चास्यकैवल्यं आत्यं
तिकदुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्चतस्यसा
भाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहररहि
तत्वात्सिद्धं अतएवात्रैगुण्यात्साध्यस्यसु
खीहिसुखेनतृप्यन्दुःखीचदुःखंदिषन्न
मध्यस्थोभवति तदुभयरहितसूत्रमध्य
स्थसुदासीनइतिचव्याख्यायेते विवेकि
त्वाच्चासाधारणादं प्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृसि
द्धं स्यादेतत् प्रमाणेनकर्तृव्यमर्थमवग
म्यचेतनोहंचिकीर्षन्करोमीतिकृतिचैत्य
योः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तद

स्मिन्नातेनावकल्प्यते चेतनस्याकर्तृत्वात्
कर्तृश्चाचेतन्यादित्यत आह तस्मात्तत्सं
योगादचेतनं चेननावदिवलिंगं गुण
कर्तृत्वे च तथा कर्तृवैव भवत्युदासीनः

२० यतश्चेतन्यकर्तृत्वेभिन्नाधिक
रणयुक्तिः सिद्धेतस्माद्वातिरियमित्यर्थः
लिंगं महदादिसूक्ष्मपर्यंतं वक्ष्यति भ्रा
ति वीजंतत्संयोगस्तत्तन्निधानं अति
रेहितार्थमन्यत्तत्संयोगादित्युक्तं न च भि
न्नयोः संयोगोपेक्षां विना न चेयमुप
कार्योपकारकभावं विनेत्यपेक्षाहेतु
मुपकारमाह पुरुषस्य दर्शनार्थकै
त्यर्थे तथा प्रधानस्य यंग्वंधवदुभयो

रपिसंयोगस्तत्कृतःसर्गः २९ प्रधानस्य
तिकर्मणिषष्टी प्रधानस्यसर्वकारण।
स्यदर्शनं पुरुषेण तदर्थं तदनेन भोग्या
ता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्यं प्रधा
नं भोक्तारमंतरेण न भवतीति युक्ता भो
क्त्रेयैश्च। पुरुषस्यापेक्षा दर्शयति पु
रुषस्य च कैवल्यार्थं तथा भोग्येन हि प्रा
धानेन संनिन्नः पुरुषः तद्गतं दुःखत्रयं सा
त्मन्यभिमत्यभांनः कैवल्यं प्रार्थयते त
च्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबंधनं न
च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमंत
रेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्ष
ते अनादित्वाच्च संयोगपरं पराया भो

गायसंयुक्तोपिकैवल्याययुनः संयुज्यत
 तद्रतियुक्तं ननुभवत्वनयोः संयोगोमह
 दादिसर्गस्तकुत्तस्यद्रत्यत आह तत्क
 तः सर्गइति संयोगोहिनमहदादिसर्ग
 मंतरेणभोगायकैवल्यायचयर्वाप्तइति
 संयोगएवभोगायवर्गार्थेसर्गकरोतीत्य
 र्थः सर्गक्रममहा प्रकृतेर्महांस्ततो
 हंकारस्तस्माद्गणश्चषोडशकः तस्मा
 दपिषोडशकासंचभ्यः यंचभूतानि

२२ प्रकृतिरव्यक्तं महदहं
 कारैवक्ष्यमाणलक्षणैः एकादशेन्द्रि
 याणिवक्ष्यमाणानियंचतन्मात्राणिच
 सोयंषोडशसंख्यापरिमितोगणः षोड

शकः तस्मादपि षोडशकादयः कृष्टेभ्यः
पंचतन्मात्रेभ्यः पंचभूतान्याकाशादीनि
तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणं शब्द
तन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुः श
ब्दस्पर्शगुणः शब्दस्पर्शसहिताद्रूपन्मा
त्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं शब्दस्पर्श
रूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादायः श
ब्दस्पर्शरूपरसगुणः शब्दस्पर्शरूपरस
तन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूप
रसगन्धगुणा एषिवीजायत इत्यर्थः
अव्यक्तं सामान्यतो लक्षितं तद्विपरीतं
मव्यक्तमित्यनेन विशेषतश्च सत्त्वं लघु
प्रकाशकमित्यादिनाव्यक्तमपि सामा

न्यतो लक्षितैर्हेतुमदित्यादिना संप्रति
 विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं
 बुद्धिं लक्षयति अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो
 ज्ञानं विरागणेश्वर्यं सात्त्विकमेतद्रूपं
 तामसमस्माद्विपर्यस्तम् २३ अध्य-
 वसायो बुद्धिः क्रिया क्रियावतोरभेदवि-
 वक्षया सर्वो व्यवहर्ता आलोच्यमत्वा
 मत्राधिकृत इति अधिमत्यकर्तव्यमेत-
 न्नयेति अध्यवसति ततश्च प्रवर्तत इ-
 तिलोकसिद्धं तत्र यो यं कृतव्यमिति निश्च-
 यश्चितिसन्निधानाद्यन्वैतन्याया
 बुद्धेः सोध्यवसायो बुद्धेरसाधारणो मा-
 पारसदभेदा बुद्धिः सच बुद्धेर्लक्षणं स

मानासमानजातीयमवच्छेदकत्वात् तदेवं
बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या
धर्मोन्मात्तिकतामसानाह धर्मो ज्ञानं विरा
गरोऽर्थसात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्वि
पर्यस्तं धर्मोभ्युदयनिश्चयसहेतुः तत्र याग
दानाद्यनुष्ठानजनितो धर्मोभ्युदयहेतुः अ
र्थयोगानुष्ठानजनितश्च निश्चयसहेतुः
गुणयुरुषान्यतारम्यातिज्ञानं विरागो वै
राग्यं रागाभावः तस्य यतमानसंज्ञाम्यति
रेकसंज्ञाएकेंद्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञेति
चतस्रः संज्ञाः रागादयः कषायाश्चित्तव
र्तिनस्तेरिन्द्रियाण्यथास्वविषयेषु प्रवर्त्य
ते तन्माप्रवर्तिषितविषयेष्विन्द्रियाणी

तितत्परिपाचनापारंभः प्रयत्नोयतमान
 संज्ञा परिपाचनेचानुशीयमानेकेचि
 कषायाः पक्वाः पश्यन्तेचकेचित्तत्त्रैवं
 पूर्वापरीभावेसतियक्ष्यमाणेभ्यः कषाये
 भ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यति
 रेकसंज्ञा इन्द्रियप्रवृत्त्यंसमर्थतयापक्वा
 नामौत्सुक्यमात्रेणमनसि व्यवस्थापनमे
 केंद्रियसंज्ञा औत्सुक्यमात्रस्यापिनिवृ
 त्तिरुपस्थितेष्वपिदृष्टानुश्रविकविषये
 युयांसंज्ञानयासराचीनामावशीकारसं
 ज्ञा यामत्रभगवान्यतंतजलिर्वर्णयोचका
 र दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्यव
 शीकारसंज्ञावैरण्यमिति सायंबुद्धिध

विरागइति ऐश्वर्यमपिवुद्धिधर्मोयतोऽणि
मादिप्रादुर्भावः तत्राणिमाभवत्यणुःशि
लामपिप्रविशति लघिमा लघुर्भवति य
तःसूर्यमरीचीनालंब्यसूर्यलोकंयातिरग
रिमागुरुर्भवति महिमायतो महान्भवति
प्राप्तिरंगुल्यग्रेणस्पृशतिचंद्रमसं प्राका
म्यमिच्छानभिघातः यतोभूमावुन्मज्ज
तिनिमज्जतिचयथोदके वशित्वंभूतभौति
कंकशीभवत्यवश्यं ईशित्वंभूतभौति।
कानांप्रभवमुद्भवयानामीष्टे यत्रकामा
वसायित्वंसासत्यसंकल्यतायथास्यसंक।
ल्योभवतिभूतेषुतथैवभूतानिभंविआन्ये
षानिश्चयानिश्चेतव्यमनुविधीयंते योगि

५०
50

नक्तनिश्चेतव्याः पदार्थानिश्चयमिति चत्वा
रः सात्विकाबुद्धिधर्मोः तमसास्ततद्विप
रीताबुद्धिधर्मोः अधर्माज्ञानावेराग्याने
श्वर्याभिधानाश्चत्वारदस्यर्थः अहंका
रस्य लक्षणमाह अभिमानोहंकारस्त।
स्मादद्विविधः प्रवर्तते सर्गः एकादशका
श्च गणस्तन्मात्रपंचकश्चैव २४ अभि
मानोहंकारः यत्स्वत्वालोचितं मर्तं च त
त्राहमधिकृतः शक्तः स्वत्वहमत्रमदर्थो
एवामीविषयामतो नान्योत्राधिकृतः क
श्चिदस्ति अतोहमस्मीति योभिमानः
सोसाधारणव्यापारत्वादहंकारः तमुप
जीवहिबुद्धिरध्यवस्यतिकर्तव्यमेतन्मये

५०

तितस्यकार्यभेदमाह तस्मादद्विविधः प्रव
र्ततेसर्गः प्रकारद्वयमाह एकादशक
श्वगणः इंद्रियाद्वयः तन्मात्रपंचकश्चैव
द्विविधएवसर्गोहंकारान्तवत्यद्वयेवका
रेणावधारयति स्यादेतत् अहंकारादे
करूपात्कारणात्कथंजडप्रकाशकौगणो
भवतइत्यतआह सात्विकएकादशकः
प्रवर्ततेवैकृतादहंकारात् भूतादेस्तन्मा
त्रःसतामसस्तेजसादुभयम् २५ ॥
सात्विकएकादशकइति प्रकाशलाघ
वाभ्यामेकादशकइंद्रियगणाः सात्वि
कोवैकृतात्सात्विकादहंकारात्प्रवर्तते
भूतादेस्त्वहंकारात्तामसात्तन्मात्रो गणः

प्रवर्तते कस्मात्त्यतः सतामसः एतदुक्तं
 भवति यद्यप्येकोहंकारस्तथापि गुणभेदो
 द्वाभिभावाभ्यामिन्नं कार्यं करोतीति न
 नुयदिसत्त्वतमोभ्यामेव सर्वकार्यं जन्यते त
 दाकृतमकिंचित्करेण रजसेत्यत आह तै
 जसादुभयं तैजसाद्राजसादुभयं गुणद्वयं
 भवति यद्यपि रजसो न कार्योत्तरमस्ति त
 थापिसत्त्वतमसौ स्वयमक्रिये समर्थे अपि
 न स्वकार्यं कुरुतः रजस्तु चलतया ते या ते य
 दाचालयति तदा स्वकार्यं कुरुत इति तदु
 भयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्या
 दनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्य
 र्थं रज इति सात्विकमेकादशकमाख्यातुं

बाह्येन्द्रियदशकं तावदाह बुद्धीन्द्रियाणि
चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि वाक्या
णियादयायूयस्थानिकर्मेन्द्रियाण्याहुः
२६ सात्विकाहंकारेयादन
मिन्द्रियं तच्चद्विविधं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रि
यंच उभयमप्येतदिन्द्रियात्मनश्चिह्नत्वा
दिन्द्रियमुच्यते तानि च स्वसंज्ञानि चक्षु
रादिभिरुक्तानि तत्र स्पर्शग्रहणलिंगं चक्षुः
शब्दग्रहणलिंगं श्रोत्रं गंधग्रहणलिंगं घ्रा
णं रसग्रहणलिंगं रसनं स्पर्शग्रहणलि
गं त्वक् वागादीनां कार्ये वक्ष्यन्ति एका
दशमिन्द्रियमाह उभयात्मकं तत्र मनः
संकल्पकमिन्द्रियंच साधर्म्यात् गुणय

५२
५२

रिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च
२७ एकादशसिंद्रियेषु मध्ये
मनोभयात्मकं बुद्धीद्रियं कर्मेन्द्रियं च चक्षु
रादीनां वागादीनां च मनोधिष्ठितानां स्वस्व
विषयेषु प्रवृत्तेः तदसाधारणेन रूपेण
लक्षयति संकल्पकमत्र मनः संकल्पे
न रूपेण मनो लक्ष्यते आलोचितमिन्द्रि
येण वस्तिदमिति संसृग्धमिदमेवं नैव मि
तिसाम्यकस्य यत्तिनियम्यदर्शयति विशेष
णविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावत्
तदाहुः संसृग्धं वस्तुमात्रं तु प्रागुक्तं
स्य विकल्पकं तत्सामान्यविशेषाभ्यां क
ल्पयंति मनीषिणः १ तथाहि अ

५२

स्तित्वालोचितं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं वा
लभ्यकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तु जं
२ ततः परं पुनर्वस्तु धर्मे जीत्यादि
भिर्यथा बुद्ध्या कसीयते सापि प्रत्यक्षत्वे
न संमतेति सोऽयं संकल्पलक्षणा व्याप्रा
रोमनसः समाना समानजातीयाभ्यां च व्य
वच्छिन्दन् मनो लक्षयति स्यादेतत् अ
साधारण व्यापारयोगि नो यथा महदहं
कारो नेंद्रियं एवं मनोऽप्यसाधारण व्या
पारयोगि नेंद्रियं भवितुमर्हतीत्यत आह
इन्द्रियं च कुतः साधयिष्यात् इन्द्रियां
तरैः सात्विकाहंकारोपादानत्वं च साधयिष्ये
न त्विन्द्रियं त्वं महाद्वारो नाम व्यापार

५३
५३

लिंगत्वेनेन्द्रियत्वप्रसंगात् तस्मात्तन्मोक्ष्य
त्यतिनिमित्तमात्रमिन्द्रलिंगत्वं ननुप्रवृ
त्तिनिमित्तं अथकथं सात्विकाहंकार
देकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यत आह गु
णपरिणामविशेषानानात्वं वात्यभेदा
श्चाशब्दाद्युपयोगसंप्रवर्तकादृष्टसहका
रिभेदात् कार्यभेदः अदृष्टभेदोपि गुणा
मविशेषानानात्वं वात्यभेदाश्च शब्दाद्यु
पयोगसंसंप्रवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्का
र्यभेदः अदृष्टभेदोपि गुणपरिणामए
व वात्यभेदाश्चेति दष्टान्तार्थः यथा वात्य
भेदास्तथैतदपीत्यर्थः तदेवमेकादशे
न्द्रियाणि स्वरूपत उक्तादशानामसाधार

५३

णीवृत्तीराह शब्दादिषु यंचानामालोचन
मात्रमिष्यते वृत्तिः वचनाशनविहरणो
त्सर्गो नंदाश्रयंचानां २४ बुद्धी
द्रियाणां संमुग्धवस्तुदर्शनंचालोचन
मुक्तं कर्मेन्द्रियाणां कंठतात्वादिस्थानं
इन्द्रियं वाक् तस्यावृत्तिर्वचनं स्वष्टमन्य
त अंतःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह खाल
क्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवांश्च
२९ खालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य
स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्ष
णानि सह दहंकारमनोसितेषां भावः स्वा
लक्षण्यं तच्च स्वानिलक्षणान्येव तद्य

या महातोध्यवसायोहंकारस्याभिमा
 नःसंकल्पोमनसःवृत्तिर्व्यापारः वृत्ति
 द्वैविध्यंसाधारणत्वासाधारणत्वाभ्यामा
 ह सैषाभव्यसामान्या असाधारणी
 सामान्यवृत्तिः प्राणाद्यावयवः यंच सा
 मान्याचासौकरणवृत्तिश्चेति त्रयाणाम
 पिकरणानांयंचवायवः जीवनंवृत्तिः
 द्रावेभावात्तदभावेऽभावात् तत्रप्राणे
 नासाग्रहन्ताभियादांगुष्टवृत्तिः अया
 नः कृकाटिकाद्यद्यार्धवायुयस्यवृत्तिः
 समानोहन्ताभिसर्वसंधिवृत्तिः उदानो
 हृत्कंठतालुभ्रूमूर्द्धमध्यवृत्तिः व्यातस्त्व
 गृहृत्तिरितियंचवायवः अस्यासाधार

णीषुवृत्तियुक्रमाक्रमौप्रकारावाह युग
यच्चतुष्टयस्यतुवृत्तिः क्रमशश्चतस्यनिर्दि
ष्टादृष्टेतथाप्यदृष्टेत्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः
३० दृष्टेयथासंतमसांधकारेविद्युत्तया
तमात्रात्तु व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं
पश्यति तदाखल्वस्यालोचनसंकल्प्या
भिमानाध्यवसाययुगयदेवप्रादुर्भवन्ति
यतस्ततउत्कृत्यतत्स्थानादेकपदेऽयस
रति क्रमशश्च यथामंडालोकेप्रथमं
तावद्वस्तुमात्रंसमुग्धमालोचयतिअथ
प्रणिहितमनाःकर्णोताकृष्टशरः कुं
चितपाहसिंजीनीमंडलीकृतकोदंडः
प्रचंडतरःपाटच्चरोयमितिनिश्चिनोति

५५
५५

अथचमांशस्येतिइत्यभिमन्यते अथा
ध्यवस्यत्यथसगम्यतःस्थानादिति य
रोक्षेतुत्रयस्यबाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिमाह
अदृष्टेत्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः अंतःक
रणत्रयस्ययुगयतक्रमेणावावृत्तिर्दृष्ट
पूर्विकैव अनुमानागसंस्मृतयोहिपरो
क्षेर्धेदर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्त नान्यथा य
थादृष्टेत्यादृष्टेयीतियोजना स्यादेत
त् चतुर्णोत्रयाणांवावृत्तयो नतन्मात्रा
धीनाः तेषांसदातनत्वेनवृत्तीनांसदो
सादप्रससंगात् आकस्मिकत्वेतुवृ
त्तिसंकरप्रसंगः नियमहेतोरभावादित्य
तआह स्वांस्वाप्रतियधंतेयरस्यराकूतहे

५५

तुकां वृत्तिं पुरुषार्थरावहेतुर्न केनचित्का
र्यते करणम् ३१ करणानीति
शेषः तथा हि वहवः पुरुषाः शक्ती
कमाष्टीकधा तुष्ककार्येणिकाः कृतसं
केताः परावस्कंदनाय प्रवृत्ताः तत्रान्य
तमस्या कृतमवगम्या न्यतमः प्रवर्तते प्र
वर्तमानश्च शक्तीकः शक्तिमेवाहतेन
तु यस्यादिकं एवं याष्टीकोपियष्टिमेव
न शक्त्यादिकं तथान्यतमस्य करणस्या
कृतात्स्वकार्यकारणमिमुख्यादन्यतमक
रणं प्रवर्तते तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्वान्वृ
त्तिसंकरप्रसंगइत्युक्तं स्वां स्वां प्रतिपद्यं
तदिति स्यादितत् याष्टीकादयश्चेत्त

५६
५६

त्यस्य गृहकृतमवगम्य प्रवर्तते इति युक्तं
करणानि सचेतनानि तस्मान्नेवं प्रवर्तितुं
मुत्सहंते तेनैषामधिष्ठा औत्राकरणा
नां स्वरूपसामर्थ्यापयोगाभिज्ञेन भवितव्यं
मत आह पुरुषार्थ एव हेतुर्न केर्यते का
नचित्करणं भोगायवर्गलक्षणपुरुषार्थ
एव नागतावस्थाः प्रवर्तयति करणानि
कृतमत्र तत्स्वरूपाभिज्ञेन कर्त्रो एतच्च व
त्सविद्वद्धिनिमित्तमित्यत्रोपयादयिष्य
ते न केनचित्कार्यते करणमित्युक्तं त
त्र करणं विभजते करणं त्रयोदशविधं
तदाहरणधारणप्रकाशकरं कार्यं च
तस्य दशधाहार्ये धार्ये प्रकाश्ये च ३

५६

करणं त्रयोदशविधं इंद्रियाण्येका
दशबुद्धिरहंकारश्चेति त्रयोदशप्रकारं
करणं कारकविशेषः करणं न च व्या
पारविशेषविनाकारकत्वमिति व्यापारमाह
तदिति यथायथं तत्र कर्मद्रिया
णि वागादीन् आहरन्ति यथा स्वमुयादद
ते स्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावत् बु
द्धिरहंकारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्ष
णयाधारयन्ति बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशय
न्ति आहरणादिक्रियाणां सकर्मकत
या किं कर्मकतिविधंचेत्यत आह कार्ये
चतस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करण
स्य दशधा आहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च आ

५७
५१

हार्ये व्याप्यकर्मैन्द्रियाणां वचनादानविहर
णोत्सर्गानंदश्रवयथासंख्ययाः तेचदि
व्यादिव्यतयादशधा एवंधार्यमप्यंतः
करणत्रयस्य प्राणादिलक्षणयावृत्त्याश
रीरं तच्चयथिव्यादियंचानांसमूहः ते
चयंचदिव्यादिव्यतयादशेतिधार्यमपि
दशंधा एवंबुद्धीन्द्रियाणांप्रकाश्यम
पिदशधेति बुद्धीन्द्रियाणांशब्दस्पर्श
रूपरसगंधादिव्यादिव्यतयादशधाय
थाययं व्याप्याः तेचदिव्यादिव्यतया
दशेतिप्रकाश्यमपिदशधा त्रयोदश
विधकरणेऽवांतरविभागकरोति अं
तः करणां त्रिविधं दशधावाख्यत्रयस्य

५७

विषयारब्धं सांप्रतकालं वाह्यत्रिकाल
माभ्यंतरं करणं ३३ अंतस्करणं
त्रिविधमिति बुद्धिरहंकारो मन इति श
रीराभ्यंतरत्वादंतस्करणं दशधा वा स्ये
द्रियम् त्रयस्यांतस्करणस्य विषयारब्धं
विषयमाख्यातिविषयारब्धं विषये संकल्पा
भिमानाध्यवसायेषु कर्तव्येषु हारी भवति
तत्र बुद्धीद्रियाण्यालोचनेन कर्मेन्द्रिया
णितु यथा स्वाध्यायारेण बाह्याभ्यंतरयोः
करणयोर्विशेषांतरमाह सांप्रतकालं
वर्तमानकालं वाह्यमिन्द्रियं वर्तमानस
मीयमनागतमतीतमपि वर्तमानं अ
तो वागपि वर्तमानकालविषया भवति

५८
५८

त्रिकालमभ्यांतरंकरणम् तद्यथा न
दीपूरभेदाद्भृदृष्टिः अस्ति धूमादग्नि
रिहनागनिर्कुंजे असत्युपधातकेवि
रोधिकीटकेचपियीलिकांडसंचाराद्
विष्यतिवृष्टिरिति तदनुरूप्याश्चसंकल्पा
भिमाध्यवसायाभवंति कालश्चवैशेषि
काभिमतएकोनागतादिव्यवहारभेदं प्र
वर्तयितुमर्हति यस्मादयंयैरूपाधि
भेदैरनागतादिभेदंप्रतिपद्यते संतुतए
वोपाधयोनागतादिव्यवहारहेतवः कृ
तमंतर्गदुनाकालेनेतिसंख्याचार्याः त
स्मान्कालरूपतत्त्वांतराभ्युपगमइति
सांप्रतकालानांवात्स्वंद्रियाणांविषयंवि

५८

वेचयति बुद्धीद्रियाणितेषां यंचविशेषावि
शेषविषयाणि वर्गभवतिशब्दविषयाशे
षाणितुयंचविषयाणि ३४ बुद्धीद्रिया
णितेषां दशानामिंद्रियाणां मध्ये यंचवि
शेषाविशेषविषयाणिविशेषाः स्यूताः
शब्दादयः शांतघोरमूढाः पृथिव्यादिरू
पाः अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः श
ब्दादयः मात्राग्रहणेन भूतभावमयाक
रोति विशेषाश्चाविशेषाश्चविशेषावि
शेषाः तएवविषयायेषांबुद्धीद्रियाणां ता
नितथोक्तानि तत्रोर्द्ध्वोत्तसंयोगिनां
चश्रोत्रशब्दतन्मात्रविषयं स्यूतशब्द
विषयंच अस्मदादीनांतुस्यूतशब्द

५९
५५

विषयमेव एवंतेषां तत्कस्यूलसूक्ष्मस्य
शविषया अस्मदादीनां तु स्थूलस्य शवि
षयैव एवं च क्षुण्णदयोचितेषां ५ अस्मदा
दीनां च रूपादिषु स्थूलसूक्ष्मेषु दृष्ट्याः
एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वा भवति शब्द वि
षया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न
तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहंकारहेते
न वागिन्द्रियेण सहैककारणत्वात् शे
षाणितु च तारिण्याणि यादया धूयस्थाः
ख्यानिर्यं च विषयाणि याण्या धाहार्या
णां घटादीनां यंच शब्दाद्यात्मकत्वादि
ति सांप्रतंत्रयोदशसुकरणेषु केषां
विद्गुणभावं केषां चित्तधानभावं सहेतु

५९

कमाह सांतःकरणाबुद्धिःसर्वविषयमव
गाहतेयस्मात् तस्मान्निविधंकरणंद्वारिद्वा
राणिशेषाणि ३५ द्वारिप्रधा
नंशेषाणिकरणानिवाच्यानिद्वाराणिद्वौ
नैनीतंसर्वविषयंसमनोहंकाराबुद्धिर्य
स्मादवगाहतेछवस्यतितस्माद्वाह्यंद्रिया
णिद्वारीणिद्वारवतीचसांतकरणाबुद्धि
रिति नकेवलंवाच्यानींद्रियाण्यपेक्ष्य
प्रधानंबुद्धिः अपितुयेअप्यहंकारम
नसीद्वारिणीतेअप्यपेक्ष्यबुद्धिःप्रधा
नमिसाह एतेप्रदीयकल्याःयरस्यर
विलक्षणागुणविशेषाः कृत्स्नयुरुष
स्यार्थप्रकाश्यबुद्धौप्रयच्छंति ३६

६०
६०

यथाहिग्रामाध्यक्षाः कुटुंबिकेभ्यः करमा
दायविषयाध्यक्षप्रयच्छन्ति विषया
ध्यक्षश्चसर्वाध्यक्षायसचभूयते त
थावाह्येन्द्रियलोच्यमनसेमर्ययन्तिम
नश्चसंकाख्याहंकारायअहंकारश्चाभि
मत्यबुद्धौसर्वाध्यक्षभूतायां तदिदमुक्तं
पुरुषस्यार्थप्रकाश्यबुद्धौप्रयच्छन्तीति
वाख्येन्द्रियमनोहंकारश्चगुणविशेषाः
गुणानांसत्वरजस्तमसांविकाराः तेतुपर
स्परविरोधशीला अपियुरुषार्थेनभेदा
यवर्गरूपेणएकवाक्यतांनीताः यथाव
र्तितैलवद्भूयः संतमसायनयेनरूपप्रका
शायमिलिताः प्रदीयः एवमेतेगुण

६०

विशेषादितियोजना कस्माद्युनस्तानि
बुद्धौ प्रयच्छन्ति नतु बुद्धिरहंकारयद्धारिणे
मनसेवेत्यत आह सांख्यप्रत्युपभोगं यस्माद्यु
रुषस्य साधयति बुद्धिः सैव च विशिनष्टि
युनः प्रधानपुरुषांतरं सूक्ष्मं ३७
पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात् तस्य यत्साक्षात्सा
धनं तत्प्रधानं बुद्धेश्चास्य साक्षात्साध
नं तस्मात्सैव प्रधानं यथा सर्वाध्यक्षः
साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम् इत
रेतु ग्रामा माध्यक्षादयस्तं प्रतिगुणभूताः बु
द्धिर्हि पुरुषस्य सन्निधानात् तच्छाया यस्या
तद्रूपैव सर्वविषयो यभोगं पुरुषस्य साध
यति सुखदुःखानुभवो हि भोगः स च

बुद्धौ बुद्धिश्चयुरुषरूपैवेतियुरुषमुप
 भोजयति यथाअर्थालोचनसंकल्पं॥
 भिमानाश्चततद्रूपयरिणामेनबुद्धावुप
 संक्रांताः तथाइन्द्रियादिव्यापाराअपि
 बुद्धेरेवस्वव्यापारेणाध्यवसायेनसहैक
 व्यापारीभवति यथास्वसेन्येनसहग्रा
 माध्यक्षादिसेन्यसर्वाध्यक्ष्यसम्भवति
 सर्वशब्दादिकंप्रतियुज्यभोगः युरुषस्य
 तंसाधयति ननुयुरुषस्यसर्वविषयो
 यभोगसंपादिकायदिवुद्धिस्तर्ह्यनिर्मा
 क्षइत्यतआह यश्चात्प्रधानयुरुषयो
 रंतरंविशेषंविशिनष्टिकरोति यथोद
 निकःसंपादनादोदनयाकंयचतीति

करणंचप्रतिपादनं अनेनायवर्गः पुरु
षार्थोदर्शितः सूक्ष्ममतिदुर्लभ्यतदंतरमि
त्यर्थः तदेवंकर्णानिविभज्यविशेषावि
शेषान्विभजेते तन्मात्रायविशेषास्ते
भ्योभूतानियंचयंचभ्यः एतेस्मृताविशे
षाः शांताघोराश्चमूढाश्च ३८
अविशेषाशब्दादितन्मात्राणिसूक्ष्माणि
नतेषांशांतादिरस्युपभोगयोग्याविशे
षइतिमात्रशब्दार्थः अविशेषानुक्ता
विशेषान्वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह तेभ्यस्त
न्मात्रेभ्योयथासंख्यमेकद्वित्रिचतुर्विंश
भ्योभूतान्याकाशानिलानलसलिलाव
निरूपाणियंच यंचभ्यस्तन्मात्रेभ्यः

६२
७

अस्वेतेषां भूतानामुत्पत्तिर्विशेषेषु किं मा
यातमित्यत आह एते स्मृता विशेषाः
कुतः शांताः घोराश्च मूठाश्च चणकोहे
तौ द्वितीयसमुच्चये यस्मादाकाशादिषु
स्थूलेषु सत्वप्रधाना तया केचिच्छांताः
सुरवाः प्रकाशकाः लाघंवाः केचिद्रजः
प्रधानतया घोरादुःखा अनवस्थिताः
केचित्तमतया केचिच्छांताः सुरवाः प्रका
शकाः लाघंवाः केचिद्रजः प्रधानतया
घोरादुःखा अनवस्थिताः केचित्तमः प्रधा
नतया मूठाः विषाभा गुरवः ते मीय
स्य रव्याहता अनुभूयमाना विशेषा
इति स्थूला इति चोच्यंते तन्मात्राणि

६२

त्वस्मरदिभिः परस्परव्यावृत्तानि नानुभू-
यन्ते इत्यविशेषादिति सूक्ष्मादिति चोच्यन्ते
विशेषाणामवांतरविशेषमाह सूक्ष्मा
मातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधाविशेषाः
स्युः सूक्ष्मास्तेषां नियतामातापितृजानि
वंर्तन्ते ३९ त्रिधाविशेषाः स्युः तान्वि-
शेषप्रकारेणाह सूक्ष्मा मातापितृजाः
सहप्रभूतैः सूक्ष्माः सूक्ष्मदेहाः प्रकल्पि-
ताः मातापितृजाः षाट्कोशिकाः तत्रमा-
तृतो लोमलोहितमांसानि पितृतश्च स्ना-
य्वस्थिमज्जानदतिषट्कोशाः प्रकृष्टानि
महातिभूतानि प्रभूतानितैः सह सूक्ष्मं
शरीरमेकोविशेषः मातापितृजं द्विजी

६३
८३

यः माहाभूतानि तृतीयः महाभूतवर्गे
बुधदादीनां निवेश इति सूक्ष्मभातापि
तृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां
विशेषाणां मध्ये ये ते नियताः मातापितृ
जानिवर्तते रसांताभस्मांतावाविडंतावे
ति सूक्ष्मशरीरं विभजते पूर्वोत्पन्नम
सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मयर्थं संस
रतिरुपभोगं भावेरधिवासितं लिङ्गम्

४० पूर्वोत्पन्नं प्रधानेनादिस
र्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितं असक्तम्
आहतम् शिला मय्यनुविशति नियत
माचादिसर्गोदावमहाप्रलयादवतिष्ठते
महदादिसूक्ष्मयर्थं महदहंकारैका

६३

दशेंद्रिययंचतमात्रययेतम् एषां समु
दायः सूक्ष्मशरीरं शातघोरमूढैरिन्द्रियै
रन्वितत्वाद्विशेषः नन्वेतदेवशरीरं भो
गायतनं युरुषस्य कृतं दृश्यमानेन वा द्दोशि
केन शरीरेणेत्यत आह संसरति उया
तमुयातं वा द्दोशिकं शरीरं जहाति हायं
हायंचोयाद ते कस्मान् निरुपभोगं यतः
वा द्दोशिकं शरीरं विना सूक्ष्मशरीरं निरु
पभोगं यस्मात्तस्मात् सूक्ष्मशरीरं संसरति
ननु धर्मा धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्म
शरीरस्यास्ति तद्योगस्तत्कथं संसरतीत्य
त आह भावैरधिवासितं धर्मा धर्मज्ञा
नाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्या नैश्वर्याणि भा

वास्तदन्विताबुद्धिस्तदन्वितंचसूक्ष्मशरी
 रमिति तदपिभावैरधिवासितं यथा
 सुरभिचंयकसंसर्गोद्वस्त्रंतदामोदवासि
 तंभवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्सं
 रति कस्मात्पुनःप्रधानमिवमहाप्रलये
 पितृच्छरीरंनतिष्ठतीत्यतआह लिंगंल
 यंगच्छंतीतिलिंगहेतुमत्वेनचास्यलिंगत्व
 मितिभावः स्यादेतत् बुद्धिरेवसाहंका
 रेंद्रियाकस्मान्नसंसरतिकृतंसूक्ष्मशरी
 रेणाप्रामाणिकेनेत्यतआह चित्रंया
 याश्रयमृतेस्थागवादिभ्योविनायथाच्छा
 या तद्वद्दिनाविशेषैर्नतिष्ठतिनिगश्र
 यंलिंगम् ४९ लिंगनादज्ञाय

नादुद्धाद्यादयोऽलिङ्गं तदनाश्रयं न तिष्ठ
ति जन्मप्रापणांतरालेषु वत् विनाशे
षेरितिसूक्ष्मेः शरीरैरित्यर्थः आगमश्चा
त्र भवति अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षव
त् लाघम इति अंगुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मत्वं
मुच्यते लक्षयति आत्मनो निष्कर्षा संभवा
त् सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषः तदपि हि पुरि
स्थले शरीरे शोत इति एवं सूक्ष्मशरीरा
स्तित्वमुच्यते यथा संसर्तियेन च हेतु
ना तदुभयमाह पुरुषार्थहेतुकमिदं नि
मित्तनैमित्तिकप्रसंगेन प्रकृतेर्विभक्त
योगान्नटवद्यवतिष्ठते लिङ्गम् ४२
पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तं निमित्तधर्मा

६५
६५

धर्मादिनैमित्तिकं तेषु तेषु निकयिषुषा
द्वौ शिकशरीरग्रहः सहिधर्माधर्मादि
निमित्तप्रभवः निमित्तं च नैमित्तिकं च त
त्रयः प्रसंगः प्रसक्तिस्तया नटवद्व्यवति
ष्टैर्लिङ्गं स स्मशरीरं यथा हि नटस्तं स्ता
भूमिकां विधातय परशुरामो वा अजात
शत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति एवं तत्तत्सू
क्ष्मशरीरग्रहणाद्देवो वा मनुष्यो वा यशु
र्वा वनस्यति वा भवति सूक्ष्मशरीरमित्य
र्थः कुतः पुनरस्येदं शोभहि मेत्यत आ
ह प्रकृतेर्विभक्त्ययोगात् तथा च पुरा
णै वैश्वरूपात्प्रधानस्य परिणामो
यमद्भुत इति नमित्तनैमित्तिकप्रसं

गेनेत्युक्तं तत्र निमित्तनैमित्तिके विभजते
सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृति
काश्च धर्मीयाः दृष्टाः कारणाश्च यिसाः का
योश्च यिणश्च कललाधाः ४३ सांसि
द्धिकाश्च भावाः इति वैकृतिकाः नैमि
तिकाः प्राकृतिकाः स्वाभाविकाः भावाः
सांसिद्धिकाः तथाहि सर्गादावादि वि
द्वानत्र भगवान्कपिलो महामुनिर्धर्म
ज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंयन्तः प्रादुर्बभूवेति
स्मरन्ति वैकृताश्च भावा असांसिद्धिकाः
ये उपायानुष्ठानोत्पन्नाः यथा प्राप्ते तस
प्रभृतीनां महर्षीणां एव मध्यमज्ञा
नवैराग्यनैश्वर्यापयि कार्यं शरीरं

६६
६६

तदाश्रयिणस्तस्यावस्था ! कललवुद्बु
दमांसयेशीकंधरशिरोवाह्यसाद्यंग
प्रसंगव्यूहागर्भस्थस्य ततो निर्गतस्य
वात्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति अव
गतानि निमित्तनैमित्तिकानि कतमस्य
तु निमित्तस्य कतमनैमित्तिकमित्यत
आह धर्मेण गमनमृद्धं गमनमध
स्ताद्रवस्य धर्मेण ज्ञानेन चापवर्गो
वियर्ययादिष्यते वंधः ४४ ध
र्मेण गमनमृद्धं धुप्रभृति लोकेषु
गमनमधस्ताद्रवस्य धर्मेण सुतलादि
षु ज्ञानेन चापवर्गः तावदेव प्रकृ
तिर्भोगमारभते न यावद्विवेकख्यातिं

मंतंपुरुषंप्रतिनिवर्तते यथाहुः वि
वेकस्यानियंर्यंतयातिप्रकृतिचेष्टितमि
ति वियर्मयादतत्त्वज्ञानात् इष्यतेवं
धः सचत्रिविधः प्राकृतिकोवैका
रिकोदाक्षिणकश्चेति तत्रप्रकृतावा
त्मज्ञानात्तयंप्रकृतिमुपासतेतेषांप्राकृ
तिकोबंधः यःपुण्येप्रकृतिलयान्प्र
त्युच्यतेपूर्णशतसहस्रंतुतिष्टंत्यव्यक्त
चिंतकाइति वैकारिकोबंधस्तेषांये
विकाशनेवभूतेन्द्रियाऽहंकारबुद्धीः
पुरुषबुद्ध्यापासतेतांन्यतीदमुच्यते
ते दशमन्वेतराणीहतिष्टंतोंद्रिय
चिंतकाः भौतिकास्तशतपूर्णसह

६७
७

स्त्रिंशभिमानिकाः वोद्वादशसहस्राणि
तिष्ठन्ति विगतज्वराः ते त्वमो विदेहाये
षां वैकृतिको बंध इति इष्टापूर्तेन दासि
णः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्त्तकारीका
मोय हतमनावर्धयति वैराग्यात्प्रकृ
तिलयः संसारो भवति राजसा द्रागा
त् तेष्वर्थादविधातो विपर्ययात् तद्विष
यीसः ४५ वैराग्यात्प्रकृतिलयः
पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृ
तिलयः प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिमहद
हंकारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते तेष्वामबुद्धो
पास्यमानेषु लयः संसारो भवति राजसा
द्रागात् राजसादित्यनेन राजसोदुःख

हेतुतात्संसारस्य दुःखहेतुतास्त्वचिता ऐश्व
र्यादविधातइच्छायाः ईश्वरोहियदिच्छ
तितत्करोति विपर्ययादनेश्वर्याद्विया
र्यासः सर्वत्रेच्छाविधातइत्यर्थः बुद्धिध
र्मान् धर्मादीनष्टोभावात्समासमास्यसा
भ्यामुमुक्षूणां हेयोपादेयान्दर्शयितुं प्र
थमेतावत्समासमाह एषप्रत्ययसर्गो वि
पर्ययाशक्तिरुष्टिसिद्धारव्यः गुणवैष
म्यविमर्शतस्य भेदात्कपंचाशत् ४६
एषेति प्रतीयते नेनेति बुद्धिः प्रत्य
यस्तस्य सर्गः तत्र विपर्ययो ज्ञानं अविद्या
साधिवुद्धिधर्मः अशक्तिरपिकरण
वैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अ

विवक्ष्यमाणलक्षणे बुद्धिधर्मो वेव
 तत्र विपर्ययाशक्तिरुष्टिषु यथा योग्यं
 साप्तानां च धर्मादीनां ज्ञानं वर्जनेन
 तर्भावः सिद्धो च ज्ञानस्येति व्यास
 माह तस्य भेदास्तयं चाशत् कस्माद्गु
 णवैषम्यं विमर्दात् गुणानां वैषम्यमे
 कैकस्याधिकबलतादृमोर्द्वयोर्वा एके
 कस्य चो नवलताद्वयोर्द्वयोर्वा ते च न्य
 नाधिके मंदमध्याधिक्यमात्रतया
 यथा कार्यमुन्नीयेते तदिदं गुणा
 नां वैषम्यं तेनोपमर्द एकेकस्य न्यून
 स्यद्वयोर्द्वयोर्वाभिभवः तस्मात्तस्य
 भेदाः यंचाशदिति तानेव यंचाशद्वे

दानगणयति पंचविपर्ययभेदाभवं
त्यशक्तिश्चकरणवैकल्यात् अष्टाविं
शतिभेदातुष्टिर्नवधाऽष्टधासिद्धिः

४७ अविद्यास्मितारागद्वे
षाभिनिवेशायथासंख्यं तमोमोहम
हामोहतामिस्रां घतामिस्रसंज्ञकाः
पंचविपर्ययविशेषाः विपर्ययप्रभ
वानामस्मितादीनां विपर्ययस्वभावता
त् यद्वा यदविद्यया विपर्ययेणाऽ
वधार्यते वस्तु अस्मितादयस्तत्त्वभावा
ः संतस्तदभिनिविशन्ते अतएव पंच
यवो विद्येत्याह भगवान् वार्यगण्यः
संप्रति पंचानां विपर्ययभेदानामवां

तरभेदमाह भेदस्तमसोऽष्टविधोमो
हस्यचदशविधोमहमोहः तामि
स्त्रोष्टादशधातथाभवत्येधतामिस्त्रः

४८ भेदस्तमसोऽविद्यया
अष्टविधः अष्टसु अव्यक्तमहदहं
कारपंचतन्मात्रेष्वत्मेनो स्वात्मबुद्धि
रविद्यातमः अष्टविधविषयत्वात्
स्याष्टविधत्वं। मोहस्यच अत्राष्ट
विधोभेदइति चेन्नानुषज्यते देवात्
अष्टविधमैश्वर्यं श्रव्यमासाधामृतताभि
मानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वति
कमभिमन्यतइति सेयमस्मितामो
होऽष्टविधैश्वर्यविषयत्वाद् अष्टविधः

दशविधोमहामोहः शब्दादिषुपंचसु
दिग्मादिव्यतयादशविधेषुविषयेषुरं
जनीयेषुरागआसक्तिर्मेहोमोहः स
चदुःशविधविषयत्वादशविधः तामि
स्त्रोद्देश्योष्टादशधाशब्दादयोदशवि
षयारंजनीयाः स्वरूपतः ऐश्वर्यत्वणि
मादिकंनस्वरूपतोरंजनीयाकिंतुरं
जनीयशब्दाद्युपायः तेचशब्दादयउ
पस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानाः त
दुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैवको
पनीयाभवंतीतिशब्दादिभिर्दशभिः
सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति त
द्विषयोद्देश्यस्तामिस्त्रोऽष्टादशविषय

लादष्टादशविधइति तथाभवस्यंध
 तामिस्त्रः अभिनिवेशस्त्रासोंधतामिस्त्रः
 तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते दे
 वाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य
 मासाघदशशब्दादीन्भुंजानाः शब्दा
 दयोभोग्याउपायाश्चाणिमादयोस्मा
 कमसुगदिभिर्नोपधानिषतेतिविभ्य
 तितदिदं भयमभिनिवेशोंधतामिस्त्रो
 ष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति सार्थं
 यंचविकल्पो विपर्ययोऽवांतरभेदाद
 द्वाषष्टिरिति तदेवंपंचविपर्ययभेदानु
 त्काऽष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह
 एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरश

किरुदिष्टा सप्तदशवधाबुद्धेर्विपर्यया
नुष्टिसिद्धीनाम् ४९ एकादशं
द्रियवधाः बाधिर्येकुष्ठिताधर्तजड
ताजिघ्रतातथामूकताकौरयपंगुत्वक्ले
योदावर्त्तमंदतः यथासंख्यश्रोत्रादी
नामिन्द्रियाणां वधाः एतावत्येव च त
द्देतुकाचबुद्धेरशक्तिः स व्यापारे भवति
तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा
बुद्धेरशक्तिरुच्यते हेतुहेतुमतोरभेद
विवक्षया च सामानाधिकरण्यम् त
देवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमु
क्तास्वरूपतोऽशक्तीराह सहबुद्धि
वधेरिति कतिबुद्धेः स्वरूपतो वधा

७१
११

इत्यत आह सप्तदशवधावुद्देः कु
तः वियर्यया तुष्टिसिद्धीनां तुष्टयो न
वधेति न द्वियर्ययास्तनिरूपणान्नव
धा भवंति एवं सिद्धयोऽष्टावितितद्वि
यर्ययास्तनिरूपणादष्टौ भवंतीति
तुष्टिर्न वधेऽस्युक्तैः तैः परिगणयति
आध्यात्मिकाश्च तस्रः प्रकृत्युपादान
कालभाग्योऽख्यः वास्तवविषयोऽपर
मात्यं च नवतुष्टयोऽभिमताः ५०

आध्यात्मिकाः प्रकृतिव्यतिरि
क्त आध्यात्मिका तुष्टयो भवंति प्रकृ
तिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मा
त्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिकाः का

स्तादित्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाष्या
ख्याः प्रकृत्यादिरख्यायासां तास्तथोक्ताः
तत्र प्रकृत्याख्यातुष्टेयेथा कस्यचिदुप
देशः विवेकसाक्षात्कारे हि प्रकृतियरि
णामभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति क
र्तते ध्यानाभ्यासेन तस्मादेवमेवास्त्व
त्सेति सेयमुपदेश्यस्य शिष्यस्य प्रकृ
तौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या अभ्युच्यते
या तु प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न सा प्र
कृतिमात्राद्भवति मात्र सर्वस्य सर्वदा त
न्मात्रस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात्प्रव्रज्या
यास्तु भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपादही
याः कर्तते ध्यानाभ्यासेनापुष्मनि

७२
१२

सुयदेशेतुष्टिः सोपादानाख्यासलिलमु
च्यते यातुप्रव्रज्यापिनसद्योनिर्वाणदेति
सैवकालपरिपाकमयेक्ष्यसिद्धिंतेविधा
स्यति अलमुत्तमतयातवेसुयदेशेतुष्टिः
साकालाख्याओघउच्यते यातुनकाला
न्नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपितुभा
ग्यादेवअतएवमहालसायत्यान्यतिव
लानिमातुरुयदेशमात्रादेवविवेकरख्या
तिमंतिमुक्तानिवभूवुःतस्मात्भाग्यमे
वहेतुर्मान्यदिसुयदेशेतुष्टिः साभाग्याया
द्यष्टिरुच्यते वात्स्यादर्शयति वात्स्यातु
ष्टयोविषयोपरमात्यं च याः खत्यना
त्मनः प्रकृतिमहदहंकारादीनामेत्या

भिमन्यमानस्य वैराग्ये सति स्तुष्टयस्तावा
स्थाः आत्मज्ञानाभावे सत्यनात्मानमधि
कृत्य प्रवृत्तेरिति ताश्च वैराग्ये सति संभवं
तितुष्टय इति वैराग्यहेतूनां पंचत्वा द्वैरा
ग्याण्यपि पंचतत्त्वं चत्वा तुष्टयः पंचेति
उपरम्यतेऽनेनेति उपरमो वैराग्यम्
विषयादुपरमो विषयो परमः विष
याः भोग्याः शब्दादयः पंच उपर
मा अपि पंच तथाहि अर्जनरक्ष
णक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मा
न उपरमाः पंच भवंति तथाहि सेवा
दयोधनार्जनोपायास्ते च सेवकादी
न्दुःखाकुर्वन्ति हृष्यदुरीश्वरद्वयस्य दं

७३
७३

डिवंडा द्वे चंद्रजावेद नां भावयन्प्राज्ञः
कः सेवासुप्रसज्जते एव मन्येप्यर्ज
नोपायादुःखादतिविषयोपरमेयातुष्टि
ः सेवापारमुच्यते तथा ज्जितं धनं राजे
कागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनश्य
तीति तद्रूपेण महदुःखमिति भावयतो
विषयोपरमेयातुष्टिः सा द्वितीया सु
पारमुच्यते तथामहतायासेना ज्जितं
धनं भुज्यमानं क्षीयत इति तत्प्रत्ययं
भावयतो विषयोपरमेयातुष्टिः सा तृ
तीया पारपारमुच्यते एवं शब्दादि
भोगाभ्यासाद्वृत्ते कामास्ते च विषया
ऽप्राप्तौ कामिनंदुःखमतीति भोग

दोषभावयातोविषयो। अरमेयातुष्टिः
साचतुर्थी अनुत्तमा भउच्यते एवं नानुयह
त्यभूतानि विषयो यभोगः संभवती तिहिं
सा दोषदर्शनाद्विषयो अरमेयातुष्टिः सा
पंचमो उत्तमा भउच्यते एवमाध्यात्मिका
भिश्चतस्रभिर्वाक्या। अभिश्चयंच निमताः
गौणमुख्यभेदमिन्नाः सिद्धीराह बृहः
शब्दोऽध्यमनंदुःखविघातास्त्रयः सु
हृत्प्रप्तिः दानंच सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पू
र्वीकुशस्त्रिविधः ५१ विहन्य
मानस्यदुःखस्य त्रितान्तद्विघातास्त्रयद्व
इति द्रुमा मुख्यास्त्रिस्तः सिद्धयः तदु
पायतया त्वितरांगो रायः पंचसिद्धयः

ता अपि हेतु हेतुमतया व्यवस्थिताः तत्रा
 ध्याध्ययनलक्षणासिद्धिर्हेतुरेव मुख्यास्त
 सिद्धयो हेतुमत्यएव मध्यमास्त हेतुहे
 तुमस्यः विधिवदुरुमुखादध्यात्मविद्या
 नामसरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा
 सिद्धिस्तारमुच्यते तत्कार्यः शब्दः शब्द
 इति शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति
 कार्यकारणोपचारात्साद्वितायासिद्धिः
 सुतारमुच्यते तदिदं द्विधाश्रवणं ऊ
 हस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थ
 परीक्षणम् परीक्षणंच संशयपूर्वपक्ष
 निराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनम् त
 दिदं मननमाचक्षते आगमिनः सातृती

यासिद्धिस्तारतारमुच्यते सुहृत्प्राप्तिः ॥
न्यायेन हि स्वयं यरीक्षितमप्यर्थेन श्रद्धांते
नया वद्गुरुशिष्यसंब्रह्मचारिभिः सह सं
वाद्यते अतः सुहृदंगुरुशिष्यसंब्रह्मा
चारिणां संवादकोनां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः
सासिद्धिश्चतुर्थीरम्यकमुच्यते दानं च
शुद्धिः विवेकज्ञानस्य दैर्घ्यशोधन इत्य
स्माद्वातोर्दीनपदस्य सत्तेः यथा हात्र म
गवान्पतंतजलिः विवेकरस्यातिरविषु
वादुःखत्रयस्य हानोपाय इति अविषु
वाशुद्धिः सा च सवासनसंशयविपर्ययासा
नां परिहाण्या विवेकसाक्षात्कारस्य स
ह्यप्रवाहे वस्थानं सा च न विनादरनैरं

१०
१५

तयर्हर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्
वतीतिहा नेनविवेकरव्यात्याः कार्येणसो
पिसंगृहीतः सेयंपंचमीसिद्धिः सहा मु
दितुमुच्यते तिस्रश्चमुख्याः सिद्धयः
प्रमोदं मुदितमोदमानादस्यैसिद्धयः
अन्येत्वेवं व्याचक्षते विनोपदेशादि
नाप्राग्भवीया। भ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वय
मूहनंसासिद्धिरूहः यस्य सारव्यशास्त्र
याठमन्यहीयमाकरपितत्वज्ञानमुत्प
द्यतेसासिद्धिः शब्दः शब्दयाठादनंत
रंभावात् यस्य शिष्याचार्यसंबंधेनसां
ख्यशास्त्रं गंथतोऽर्थतश्चाधीत्यज्ञा
नमुत्पद्यते साध्ययनहेतुकासिद्धिर

ध्ययनम् सुहृत्साधिरिति यस्याधि
गतनर्त्तसुहृदंप्राप्यज्ञानमुद्यतेसाज्ञा
नलक्षणासिद्धिस्तस्यसुहृत्साधिः सा
नंचसिद्धिहेतुः धनादिदानेनागधितो
ज्ञानीज्ञानंप्रयच्छतीति अस्यैवयुक्तायु
क्तत्वेसूरिभिरेवावगंतव्यइतिकृतंयर
दोषोद्भावनेननःसिद्धांतामात्रव्याख्या
नप्रवृत्तानामिति सिद्धितुष्टिविपर्य
येणाशक्तिर्वुद्धिवधःसप्तदशधाद
ष्टयः अत्रप्रत्ययसर्गोसुद्धिरुपादेये
तिप्रसिद्धमेवतन्निवारणहेतवस्तुवि
पर्ययाशक्तितुष्टयोहेयाइत्याह सि
द्धेः पूर्वोक्तशक्तिविधेः पूर्वइतिवि

७६
७६

पर्ययाशक्तितुष्टीः पराम्शतितासिद्धि
करिणिनामंकुशोनिवारकत्वात् अतः
सिद्धिपरियंथिताद्विपर्ययाशक्तितुष्ट
योहेयाइत्यर्थः स्यादेतत् पुरुषार्थ
प्रयुक्तास्यष्टिः सचपुरुषार्थः प्रत्यय
सर्गाद्वातन्मात्रसर्गाद्वसिध्यतीति कृत
मुभयसर्गेणेत्य आह निविनाभावैर्लि
ङ्गेन विनालिङ्गेन भावनिवृत्तिः लिङ्गा
ख्यो भावाख्यस्तस्मादद्विविधः प्रवर्त
तेसर्गः ५२ लिङ्गमिति तन्मा
त्रसर्गमुपलक्षयति भावैरिति च प्र
त्ययसर्गम् एतदुक्तं भवति तन्मा
त्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरूपं च

नप्रत्ययसर्गोद्दिनाभवति एवंप्रत्यय
सर्गस्यस्वरूपंयुरुषार्थसाधनत्वंचनत
न्मात्रसर्गादृतइत्युभयथासर्गप्रवृत्तिः
भोगःयुरुषार्थो नभोग्यान्शब्दादीन्
भोगायतनंचशरीरद्वयमंतरेणसंभवतीति
उपययन्नस्तन्मात्रसर्गःएवंसएवभोगोभो
गसाधनानीन्द्रियाणिचांतःकरणानिर्वा
तरेणनसंभवति नचतानिधर्मादीन्भा
वान् विना नचापवर्गहेतुर्विवेकरम्याति
रुभयसर्गविनेत्युपययन्नउभयविधस
र्गः अनादित्वाच्चवीजांकुरवन्नान्यो
न्याश्रयदोषमावहति कल्यादावपिच
प्राचीनकल्योत्यन्नभावलिङ्गसंस्कार

७७
११

वशाद्वावलिंगयोरुत्पत्तिर्नानुययने
तिसर्वमवदात्तम् विभक्तः प्रत्ययसर्गः
भूतादिसर्गविभजते अष्टविकल्पोद्वे
वस्तैर्यग्योनश्चपंचधाभवति मानुष्य
श्वेकविधः समासतोभौतिकः सर्गः
५३ ब्राह्मणजायत्येन्द्रयैश्चर्गाधर्व
याक्षराक्षसयैश्चाद्यास्त्यष्टविधोद्वेकः
सर्गः तैर्यग्योनश्चपंचधाभवति यशु
मृगयक्षिसरीसृपस्थावर इति मानुष्य
श्वेकविधः ब्राह्मणत्वाद्यवांतरभेदावि
वक्षया संस्थानस्यचतुर्ध्वेषविशेषा
दितिसमासतः संक्षेपतोभौतिकः स
सर्गः घटादयस्त्वशरीरत्वेपिस्थाव

एषवेतिभौतिकस्यास्यसर्गस्यचैतन्योक्त
र्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्ध्वोधोमध्यभा
वेनत्रैविध्यमाह ऊर्ध्वसत्वविशालस्त
मोविशालश्चमूलतःसर्गः मध्येरजो
विशालोब्रह्मादिसंवयर्प्यतः ५४
ऊर्ध्वसत्वविशालस्तमोविशालश्चमूल
तःसर्गः मध्येरजोविशालोब्रह्मादि
संवयर्प्यतः ५४ ऊर्ध्वसत्ववि
शालोद्युप्रभृतिःसत्यांतोलोकःसत्वव
हुलः तमोविशालश्चमूलतःसर्गःपथौ
दिःस्थावरांतः सोपमोहमयत्वात्तमोव
हुलः भ्रूलोकस्तत्सप्तद्वीपसमुद्रस
न्निवेशोमध्येरजोविशालः धर्मोधर्मो

७८
७४

नुष्टानपरत्वादुःखबहुलत्वात् तामिमां
लोकसंस्थितिसंक्षिप्यतिब्राह्मादिस्तं वय
र्येतः स्तं वग्रहणेन वृक्षादयः संगृहीताः
तदेवंसर्गदर्शयित्वा तस्यायवर्गसाधन
वैराग्याय योगिनीदुःखतामाह तत्र ज
गमरणकृतंदुःखं प्राप्नोति चे तनः पुरु
षः लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्मादुःखं स्व
भावेन ५५ तत्र शरीरादो यद्य
पिविविधविचित्रानंदं भोगभागिनः प्रा
णभृद्देहास्तथापि सर्वेषां जगमरुण
कृतंदः खं अविशिष्टं सर्वस्य सुखं
रणनासोमानभवं न यासमित्येवमाल
कोस्ति दुःखं च भयहेतुरिति दुःखं

रणं स्यादेतत् सुखाद्यः प्राकृताबुद्धि
गुणाः तत्कथमेतेचेतनसंबन्धिनीभवंती
त्यत आह पुरुष इति पुरिलिंशैगेतेषु
रुषः लिङ्गं च तत्संबन्धिचेतनोपितत्संब
धीभवतीत्यर्थः कुतः पुनर्लिङ्गसंबन्धि
दुःखं पुरुषस्य चेतनस्येत्यत आह लिङ्ग
स्याविनिवृत्तेः पुरुषाद्रेहाग्रहास्त्रिङ्ग
धर्मानात्मन्येवाध्यवस्यति पुरुषः अ
थवा दुःखप्राप्ताववधिगङ्गाकथ्यते
लिङ्गं यावन्निवर्तते तावदिति उक्तस्य
सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निराकरोति
इत्येषः प्रकृप्रकृतिकृतो महदादिवि
शेषभूतपर्यंतः प्रतियुरुषविमोक्षा

७९
१५

र्थस्वार्थद्वयार्थारंभः ५६
आरभ्यतत्स्यारंभः सर्गः प्रकृत्यैवकृतो
नेश्वरेण न ब्रह्मोपादानो नाप्यकारणः
अकारणत्वेत्यंतभावोत्यंताभावोवा
भवेत् न ब्रह्मोपादानश्चितिशक्तेरय
रिणामात् नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतो
निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासंभवात् न
हि निर्व्यापारस्तत्त्वावास्याधधितिष्ठति
ननु प्रकृतिकृतश्चेतस्यानित्यायाः प्र
वृत्तिशीलाया अनुपरमात्सदेवसर्गः
स्यादिति न कश्चिन्मुच्येतेत्यत आह प्र
तिपुरुषविमोक्षार्थस्वार्थद्वयार्थआ
रंभः यथोदनकामओदनायपाकेप्र

वृत्तओदनसिद्धौ निवर्तते एवं प्रत्येकं पुरु
षान्मोचयितुं प्रवृत्ता प्रकृतिर्ये पुरुषं मो
चयति तं प्रति न युनः प्रवर्तते तदिदमा
ह स्वार्थं स्वस्वार्थेयं यातथा परार्थं आ
रंभ इत्यर्थः स्यादेतत् स्वार्थं परार्थं
वाचेतनः प्रवर्तते न च प्रकृतिरचेतनैव
भंवितुमर्हति तस्मादस्ति प्रकृतेरधि
ष्टा ताचेतनः न च क्षेत्रज्ञाश्चेतना अपि
प्रकृतिमधिष्टातुमर्हति तेषां प्रकृति
स्वरूपानभिज्ञत्वात् तस्मादस्ति सर्वार्थ
दर्शी प्रकृतेरधिष्टाता स चेश्वर इत्यत
आह वत्स विवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा
प्रवृत्तिरज्ञस्य पुरुषविमोक्षनिमित्तं

८०

५०

तथाप्रवृत्तिः प्रधानस्य ५७ दृष्ट
मचेतनमपिप्रयोजनेप्रवर्तमानं य
थावत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते
एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षणा
यप्रवर्तिष्यते न च क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वरा
धिष्ठाननिबंधनत्वेन साध्यत्वान्न साध्ये
नमभिचारइतिसंप्रतम् प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः
स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्स
र्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वं
मपि व्यावर्तयतः न त्ववाप्तसकलप्रेक्षित
स्य भगवतो जगदसृजतः किमप्यभिलाषि
तं न भवति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृ
त्तिः प्राक् सर्गजीवानामिंद्रियशरीरवि

षयानुसृतौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छाका
रुण्यम् सर्गोत्तरकाले दुःखिनो बलोक्य
कारुण्याभ्युपगमेदुरुत्तरमितरेतराश्च
यत्नं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्वा च कारुण्य
मिति अविचकारुणया प्रेरित ईश्वरः
सुखिन एव जंतून् सृजेत्तन्निविचित्रान् का
र्मवैचित्र्याद् वैचित्र्यमिति चेत् कृतमस्य प्रे
सावतः कर्मो धिष्ठानेन तदनधिष्ठानस
न्नादेवाचेतस्यापि कर्मणः प्रवृत्त्यनुपपत्ते
स्तत्कार्यशरीरं द्रियविषयानुसृतौ दुः
खानुसृतेरतिमुकरत्वात् प्रकृतेस्त्वचे
तनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न कारु
ण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसंगावतरः

परार्थमात्रं तु प्रयोजनमुपपद्यते तस्मा
 सुष्टुक्तं वत्स विवृद्धिनिमित्तमिति स्वार्थे
 वेति दृष्टान्तितं तद्विभजते औसुक्यनि
 वृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पु
 रुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद्व्यक्तम्
 ५८ औसुक्यसिद्ध्या सा खल्वि
 ध्यमाणा प्राप्नोति वर्तते दृश्यमाणश्च स्वा
 र्थः इष्टलक्षणत्वात्कलस्यादाद्येति के
 योजयति पुरुषस्येत्यादि ननु भवतु पु
 रुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तते को निवृत्तिस्तु
 तस्याप्रवृत्तेरित्यत आह (रंगस्येति स्यात्)
 नेन स्यान्निनः पारिषदानुपपत्तयति
 आत्मानं शब्दाद्यात्मनायु रुषाद्देदे

रंगस्यदर्शयित्वानिवर्तते नर्तकीयथानृत्या
त पुरुषस्यतथात्मानं प्रकाशयविनिवर्तते
प्रकृतिः ५९ रंगस्येतिस्थानेनस्थानिनः
पारिषद्दानुयलक्षयति आत्मानंशब्दा।
धात्मनापुरुषाद्देहेनचप्रकाशयेत्यर्थः स्या
देतत् प्रवर्ततांप्रकृतिःपुरुषार्थेषुपुरुषा
दुपकृतात्यकृतिर्लप्स्यतेकंचिदुपकारंआ
ज्ञासंयादनाराधितादिवाज्ञापयितुर्मुजि
ष्यातथातपरांर्थीस्याआरंभइत्यतआह
नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारि
णःपुंसः गुणवत्पुणस्यसत्तत्त्वस्यार्थम
पार्थकंचरति ६० यथागुणवान
पुपकार्यविभृत्योनिर्गुणेऽतएवानुप

८२
४२

कारिणिस्वामिनिनिःकलशधनः एव
मिथं प्रकृतिस्तयस्विनीगुणवत्सुयकारि
ण्यप्यनुयकारिणिनिर्गुणेपिपुरुषेव्यर्थ
परिश्रमेतिपुरुषार्थमेवयततेनस्वार्थमि
तिसिद्धम् स्यादेतत् नर्तकीनृत्यं परिष
द्योदर्शयित्वानिवृत्तापिपुनस्तद्दृष्टकौतू
हलात्प्रवर्त्ततेयथा तथाप्रकृतिरपिपुरु
षायात्मानं दर्शयित्वानिवृत्तापिपुनः प्र
वर्त्स्यतीत्यत आह प्रवृत्तेः सुकुमारतरं
किंचिदस्तीतिमेमन्तिर्भवति यादृशस्मी
तिपुनर्नदर्शनमुपेत्यपुरुषस्य ६१ सु
कुमारतरताऽतिपेशलतापरयुरुषदर्श
नासहतेतियावत् असूर्यपस्याहिकु

लवधूरतिमंदाक्षमंथराप्रमादाद्विगलित
लितशिरोचलावेदालोक्यतेयुरुषेणतदा
सौतथाप्रयततेऽप्रमत्तायथेनांयुरुषांतराणि
नयुनःपश्यंतीति एवंप्रकृतिरपिकुलवध
नोप्यधिकादृष्टाविवेकेनयुनर्द्रस्यतद्रस्य
र्थः स्यादेतत् पुरुषश्चेद्गुणोपरिणा
मीकथमस्यमोक्षः मुचेर्वधनविश्लेषा
र्थत्वात् सवासनक्लेशकर्मोशर्यनांचवं
धनसंज्ञितानांयुरुषेऽपरिणामिन्यसंभ
वात् अतएवास्यपुरुषस्यनसंसारःप्रेत्य
भावापरनामास्तिनिष्क्रियत्वात् तस्मात्पु
रुषविमोक्षार्थेइतिरिक्तंवचइतीमामाशं
कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्त्या

८३
४३

करोति तस्मान्नवध्यतेद्धानमुच्यतेना
पिसंसरतिकश्चित् संसरतिवध्यतेमुच्य
तेचनानाश्रयाप्रकृतिः ६२ कस्तर्हीस
तआह संसरति अद्धानकश्चित्सुरुषो
वध्यतेनकश्चित्संसरतिनकश्चिन्मुच्य
तदतिप्रकृतिरेवतुनानाश्रयासतीवध्य
तेचसंसरतिचमुच्यतेवेतिबंधमोक्षसं
सारः पुरुषउपचर्यते यथाजययराजयो
भृत्यगतावपिस्वामिन्युपचर्यतेतदाश्रये
णभृत्यानांतद्वागित्वात्तत्फलस्यचशो
कलाभाद्रेःस्वामिसंबंधात् भोगायकर्ण
योश्चप्रकृतिगतयोरपिविवेकाग्रहात्यु
रुपसंबंधउपयादितदितिसर्वयुक्तम्

नन्ववगतं प्रकृतिगतावंधसंसारपवर्गः
युरुषउपचर्यतइति किं साधनाः युनरेते प्रकृ
तेरित्यत आह रूयेः सप्तभिरेवतुवधासा
त्मानमात्मनाप्रकृतिः सैवचयुरुषार्थप्र
तिविमोचयत्येकरूपेण ६३ तत्तज्ज्ञान
वर्ज्येवधातिधर्मादिभिः सप्तभीरूपैरिति
युरुषार्थप्रतिभोगापवर्गेप्रतिआत्मनात्मा
नमेकरूपेणतत्तज्ज्ञानेनविवेकख्यात्या
विमोचापतियुनर्भोगापवर्गेनकरोतीत्य
र्थः अवगतमीदृशंतत्ततः किमित्य
त आह एवंतत्वाभ्यासान्नास्मिनमेनाह
मित्यपरिशेषं अविवर्षयाद्विशुद्धं के
वलमुत्पद्यते ज्ञानम् ६४ तत्वे

नविषये शाविषयिज्ञानमुपलक्षयति उ
 क्तरूपप्रकारतत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादह
 र्नेरंतर्यदीर्घकालसेवितास्तत्त्वपुरुषा
 न्यतासाक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यते यद्विषय
 आभ्यासस्तद्विषयमेवसाक्षात्कारंउपज
 नयति तत्त्वविषयआभ्यासइतितत्त्वसा
 क्षात्कारंजनयतिअतउक्तंविशुद्धमिति
 ति कुतोविशुद्धमित्यतआह अविष
 ययादिति संशयविषययोहिज्ञानस्या
 विशुद्धीतद्रहितंविशुद्धं तदिदमुक्तमवि
 षययादिति न्नियतमनियतनयागृह्य
 नसंशयोपिविषययः तेनाविषयपादि
 तिसंशयविषययाभावादर्शितः तत्त्ववि

ययत्वाच्चसंशयवियर्ययाभावः स्यादेतत्
उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्त्वज्ञानं तथा
प्यनादिर्नामिष्यज्ञानसंस्कारेणमिथ्या।
ज्ञानंजनयितव्यं तथाचन्निबंधनस्यसं
सारस्यानुच्छेदप्रसंगइत्यतउक्तं केवलं
वियर्ययेणासंभिन्नं यद्यप्यनादिर्विषय
योसवासनातथापितत्त्वज्ञानवासनयातत्त्व
विषयसाक्षात्कारमादधत्यादिमस्यापिशक्या
समुच्छेत्तुम् तत्त्वपक्षपातोहिधियास्वभावः
यथाहुर्वात्यापि निरुपद्रवभूतार्थस्वभा
वभूतार्थस्वभावस्यवियर्ययेः नवधो
यत्नवत्तेपिबुद्धेस्तत्त्वपक्षपाततइति ज्ञान
स्वरूपमुक्तं नास्मिन्नेनाहमिति नास्मी

८५
४५

त्यात्मनिक्रियामात्रं निषेधति यथाहुः क
भ्वस्तपःक्रियासामान्यवचनादिति तथा
चाध्यवसामाभिमानसंकल्पालोचनानि
चांतराणि वात्याश्च सर्वव्यापारा आत्मनि
प्रतिषिद्धानि बोद्धव्यानि यतश्चात्मनि
व्यापारावेशो नास्तीति नाहं अहमिति कर्तृ
पदम् अहं जानाम्यहं जुहोम्यहं ददेहं भुंज
इति सर्वत्र कर्तुः परमशीत निष्क्रियत्वे
च सर्वत्र कर्तृत्वाभावस्ततः सुकृतं नाह
मिति अतएव न मे कर्त्ता हि स्वामित्वा
लभते तदभावात्तु कुतो भाविकी स्वामि
तेत्यर्थः अथवानास्मीति पुरुषोऽस्मि
न प्रसवधर्मा अप्रसर्वधर्मत्वाच्चाकर्तृत्व

माह नाहमिति अकर्तृत्वाच्चनस्वामि
तेत्यत आह नमेइति नन्वेतात्सुज्ञाते
धयिकश्चित्कदाचिदज्ञातोविषयोस्ति
दज्ञानं वजंतं धयिष्यतीत्यत आह अ
परिशेषमिति नास्ति किंचिदस्मिन्परिशिष्टं
ज्ञानं यदज्ञानं वंधयिष्यतीत्यर्थः किं
पुनरीदृशेन तत्त्वसात्कारेण सिद्धतीत्यत आ
ह तेन निवृत्तप्रसवार्थवशोत्सप्ररूपविनिवृ
त्ताम् प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवद
वस्थितः सुस्थः ६५ भोगविवेका
साक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ तौ च प्रसूता
विति नास्याः प्रसोतव्यमैव शिष्यतेत्यप्रसो
प्यत इति निवृत्तप्रसवाप्रकृतिर्विनेकज्ञा

८६
४६

नरूपो योर्थस्तस्य वशः सामर्थ्यतस्मात् अ
तत्त्वज्ञानपूर्वकाणि स्वलुधर्माधर्माज्ञानवै
राग्यावैराग्येश्वर्यानि श्वर्याणि वैराग्यम
यिकेवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमे
व तत्र तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनातत्त्वज्ञानमुच्छि
नति कारणानि कृत्वा च सप्त रूपाणि निव
र्तत इति सप्त रूपविनिवृत्ता प्रकृतिः अवा
स्थित इति निश्चितः सुस्थ इति रजस्तमो वृ
त्तिकलुषया बुद्ध्या संभिन्नः सात्त्विक्या तु
वृत्त्या तदाप्यस्य मनाक् संभेदोऽस्यैव अन्यथै
वंभूत प्रकृतिदर्शनानुययत्तेरिति स्यादे
तत् निवृत्तप्रसवामिति नमृष्यामहे सं
योगकृतो हि सर्ग इत्युक्तम् योग्यात्ता च

संयोगः भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्य
म् भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जडत्वं विषय
त्वं च न चैतयोरस्ति निवृत्तिः तज्जातीय
स्यान्यस्य करणीयत्वात् पुनः पुनः शब्दाद्युप
भोगवदित्यत आह दृष्टामये सुपेक्षतर
को दृष्टाहमित्युभित्युपमस्य सतिसं
योगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ६६
करोतु नामयोनः पुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृ
तिर्यया विवेकख्यातिर्न कृतेति कृतविवे
कख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न जनयति
अविवेकख्यातिर्निर्वधनो हि तूदुपभोगो नि
बन्धनाभावेन भवितुमर्हति अंकुरइवावी
जाभावे प्राकृता हि सुखदुःखमोहात्मनः

शब्दारीस्तद्विवेकान्नमेतदित्यभिमन्यमा
 नआत्मानुंजीत एवंविवेकरव्याप्तिमपिप्रा
 कृतीमविवेकादेवात्मानमर्थेयमितिमन्यते
 उसन्नविवेकरव्याप्तिस्तत्तदसंसर्गोन्नश
 द्वादादीन्भोक्तुमर्हतिनापिविवेकरव्याप्तिं
 प्राकृतीकर्तुं ततो विविक आत्मानसार्थम
 भिमंतुमर्हति पुरुषार्थोचभोगविवेको
 प्रकृत्यारंभप्रयोजकावित्यपुरुषार्थोसं
 तौनप्रकृतिंप्रयोजयतः तदिदमुक्तंप्रयो
 जनंवास्तिसर्गस्येति अत्रप्रयुज्यतेसर्गे
 प्रकृतिरनेनेतिप्रयोजनम् तदपुरुषा
 र्थत्वेनास्तीत्यर्थः स्यादेतत् उसन्नतत्
 साक्षात्कारश्चेदनेतरेवमुक्तस्यतस्यशरीर

यातः स्यादितिकथमदेहः प्रकृतिं पश्येत्
अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते कर्मणामप्रक्षी
णत्वात् तेषां कुतः प्रक्षयः भोगादिति
चेत् हंत भोगतत्त्वज्ञानमोक्षसाधनमि
ति व्यक्ता व्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्व
ज्ञानेनायवर्ग इति रिक्तं वचः भोगेन चाप
रिसंख्येयः कर्मण्यप्यप्रचयोनियतविपा
कसमयः सेतव्यः ततश्चायवर्गप्राप्तिरि
त्यपि मनोरथमात्रमित्यत आह सम्यग्
ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ
तिष्ठतिसंस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्भुत
शरीः ६७ तत्त्वसाक्षात्कारोदयादे
वानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि

८८
४४

मोशयप्रचयोद्गधवीजभावतयानजा
स्यायुर्भोगलक्षणायफलायकल्प्यते
क्लेशसलिलायस्त्रिषुप्राहिवुद्धिभूमौ
कर्मवीजान्यंकुरंप्रसुवते तलज्ञाननिश
घनियीतसकलक्लेशसलिलायामूष
णयोक्तः कर्मवीजानामंकुरप्रसवः
तद्विदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ता
विति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः उ
त्पन्नतलज्ञानोपिचसंस्कारवशातिष्ठति
यथोपरतेपिकुलालव्यापारेचक्रेवेगा
रव्यसंस्कारवशाद्भ्रमतीति श्रुतिकालप
रियाकात्परतेसंस्कारेनिःक्रियंभवि
ति शरीरस्थितौचप्रारब्धपरिपाको

धर्मो धर्मो संस्कारः यथा चानुश्रूयते भोगे
न त्वितरे क्षययित्वाथ संयद्यत इति तावदे
वास्य चिरं यावन्न विमोक्षेथ संयत्स्य इति च
प्रसीणमाणा विद्या संस्कारावशेषश्च संस्का
रः तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्भूतशरीरस्ति इति
स्यादेतत् यदि संस्कारशेषाद्भूतशरीरस्ति
इति तथापि कदास्य मोक्षो भविष्यतीत्य
त आह प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्
धानविनिवृत्तौ ऐकान्तिकमात्यंतिकमु
भयं कैवल्यमाप्नोति ईदृ अनारब्ध
विद्याकानां तावत्कर्माशया यानां तत्त्वज्ञा
नाग्निना बीजभावेऽदग्धः प्रारब्धविद्या
कानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभे

देविनाशेचरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वा
 त्प्रधानस्यतंपुरुषंप्रतिनिवृत्तावैकान्तिकम्
 वश्यंभाविआत्यंतिकमविनाशीत्युभयं
 कैवल्यंदुःखत्रयविगमंप्राप्नोतिपुरुषः
 प्रमाणोपादिते व्यसंतश्रद्धोसाहना
 पपरमर्षिपूर्वकत्वमाह पुरुषार्थज्ञा
 नमिदं गुत्वं परमर्षिणसमाख्यातम्
 स्थितुत्यत्तिप्रलयाश्चिंत्यंते यत्र भूताना
 म् ६९ गुत्वं गुहानिवासिस्तूलाधि
 यादर्वो धर्मितियावत् परमर्षिणा क
 पिलेन तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन दृष्ट
 यति स्थितुत्यत्तिप्रलयाश्चिंत्यंते यत्र
 भूतानाम् यत्र ज्ञानेयदार्थयथाचर्मणि

द्वीपिनंहंति भूतानां प्राणिनां स्थित्युत्पत्ति
प्रलया आगमैश्चिंत्यंते स्यादेतत् यस्य
रमर्षिणा साक्षात् कथितं तच्छ्रद्धाधीमहिय
सुनरीश्वरकृष्णेन कथितं तत्र कुतः श्रद्धे
सत आह एतत्पवित्रमग्न्यमुनिरासुर्यैः
नुकं यया प्रददौ आसुरिरपियंच शिखा
यतेन च बहुधा कृतं तत्रम् ७० ए
तत्पवित्रं पावनंदुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पु
नातीति अग्न्यसर्वभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यं
मुनिः कपिल आसुर्ये नुकं यया प्रददौ
आसुरिरपियंच शिखायतेन च बहुधा कृ
तं तत्रम् शिष्यवरं यया गतमीश्वरकृ
ष्णेन चैतदार्थाभिः संक्षिप्तमार्थमतिना

संम्यग्विज्ञायसिद्धांतम् ७१ आरा
 द्यात्तातत्वेभ्यदस्यार्था आर्यामतियस्य
 सोयमार्यमतिरिति एतच्चशास्त्रं स
 कलशास्त्रार्थसूचकत्वात् ननुप्रकर
 णमिसाह सप्तसांकिलयेर्थास्तेर्थाः कृ
 त्मस्यवृष्टितंत्रस्य आख्यायिकावि
 रहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ७२
 तथाचरणवार्तिकम् प्रधानास्तित्वमे
 कत्वमर्थवत्वमथान्यता परार्थ्यचत
 थानैक्यवियोगोयोगएवच १ शे
 षवृत्तिरकर्तृत्वंभौतिकायांस्मृतादश
 वियर्थयः पंचविधस्तथोक्तानवतुष्टयः
 २ करणानामसामर्थ्यअष्टाविंशति

९१

धामतम् इतिषष्टिः यदार्थानामष्टभिः
सहसिद्धिभिरिति ३ सेयंषष्टियदार्थीह
कथितेतिसकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्र
करणमपितुशास्त्रमेवेदसिद्धम् एकतम
र्थवत्तं पार्थक्यं च प्रधानमधिकृत्योक्तम्
अन्यतमकर्तृत्वं बहुत्वं चेति युक्तम् अधिक
कृत्य अस्तित्वं योगो वियोगश्चेत्युभयम
धिकृत्य स्थितिरिति स्थूलसूक्ष्ममधिकृ
त्य मनोसिक्कुमुदानीव बोध्यंती सतां
सदा श्रीवाचस्यतिमिश्राणां कृतिस्ता
त्त्वकौमुदी १ इति श्रीवाचस्यति
मिश्रविरचिता सांख्यतत्त्वकौमुदी स
माप्ता ॥ १॥ ॥

नं० ६४-६-घ
योगसूत्रवृत्तिः

पत्राणि १०८

२०८

श्रीगणेशायनमः ॐ नमः परमात्मने देहा
 र्धयोगः शिवयोः सश्रेयांसितनोतुवः दुः प्रापमी
 यियत्स्मृत्या जनः कैवल्यमश्नुते १ त्रिविधा
 न्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान्मृणां प्रयातिस
 द्योविलयंतं सुमः शिवमव्ययं २ पतंजलि
 मुनेरुक्तिः काप्यपूर्वाजयत्यसौ पुंप्रकृत्योर्वि
 योगोपियोग इत्युदितो यया ३ जयंतु वाचः
 फणिभर्तु रंतरस्फुरज्जमः सोमनिशैकरत्नियः
 विभो व्यमानाः सततं ममांसियासतां सदानं
 दमयानि कुर्वते ४ शब्दानामनुशासनं वि
 दधतापातं जले कुर्वता वृत्तिं राभजमृगां कसंज्ञ
 कमपिव्यातन्वता वैद्यके वाक्चेतो वपुषाम
 लः फणिभृतो भर्त्रे वयेनोद्धृतस्तस्य श्रीरण

रंगमल्लनृपतेर्वाचो जयंत्युज्जलाः ५ दुर्वोधं
यदंतीवतद्विजहति स्यष्टार्थमित्युक्तिभिः स्य
ष्टार्थत्वतिविसृतिं विदधति व्यर्थैः समासादि
कैः अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जलैर्भ
मंतन्वते श्रीतृणामिति वस्तुविषयकतः प्रा
येण टीकाकृतः ६ उत्सृज्य विसृज्य मुद
स्य विकल्पजालं फल्गुप्रकाममवधार्य वि
चार्य जातं संतः पतंजलिमते विवृतिर्मये
यमातन्वते बुधमनः प्रतिबोधहेतुः ७
अथ योगानुशासनं १ अनेन सूत्रेण शा
स्त्रस्य संबंधाभिधेयप्रयोजनानि व्याख्यायं
ते अथ शब्दोऽधिकारद्योतको मंगलार्थ
श्च युनक्तिर्योगः समाधानं युज्जसमाधौ

२

अनुशिष्यते व्यायते लक्षणस्वरूपभेदो
 पायफलैर्येन तदनुशानं योगस्यानुशा
 सनं योगानुशासनम् तदा शास्त्रपरिसमा
 त्येरधिकृतं केदितव्यमित्यर्थः तत्र शास्त्र
 स्य व्युत्पाद्यतया योगः समाधनः सकलो
 ऽभिधेयः तत् व्युत्पादनं च फलम् व्युत्पा
 दितस्य योगस्य कैवल्यं फलं शास्त्राभिधे
 ययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः
 संबंधः अभिधेयस्य योगस्य तत्फलस्य
 कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावः एतदुक्तं
 भवति व्युत्पाद्यस्य योगस्य साधनानि शा
 स्त्रेण प्रदर्शयते तत्साधनसिद्धो योगः कै
 वल्याख्यं फलं उत्पादयतीति तत्र को

२

योगइत्यत आह योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः
२ चित्तस्य निर्मलसत्त्वपरिणामरूपस्य
याः वृत्तयों गंगिभावपरिणामरूपास्तासां
निरोधो वहिर्मुखपरिणतिविच्छेदादंतर्मु
खतया प्रतिलोमपरिणामेन स्वकारणे
तयो योगइत्याख्यायते सच निरोधः स
र्वासां चित्तभूमीनां सर्वप्राणिनां धर्मः कदा
चित्कस्यां चिद्रूपावा विर्भवति ताश्च क्षि
त्यं मूढविक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चि
तस्य भूमयः चित्तस्यावस्थाविशेषाः त
त्र क्षित्यं रजस उद्रेकादस्थिरं वहिर्मुखत
या सुखदुःखादिविषयेषु चिकल्पितेषु
व्यवहितेषु सनिहितेषु वारजसाप्रेरित

ग. सू. वृ.

३ ३

मू तच्चसदैवदैत्यदानवानां मूढं तमसउद्रे
कात्कृत्पाकविभाग मगणयत् क्रोधा
दिभिर्विरुद्धकृत्पेक्षेवनियमितं तच्चस
दैवरक्षः पिशाचादीनाम्विक्षित्यंतुसत्वो
द्रेकाद्वैशिष्टेनपरितृप्तदुःखसाधनंसु
खसाधनेष्वेवशदादिषुप्रवृत्तं तच्चसदैव
देवतादीनां एतदुक्तंभवति रजसाप्रवृत्तिरू
पंतमसापरापकारनिरनिरतम् सत्वेनसु
खमयंचित्तंभवतीतिगतास्तिस्त्रिचिताव
स्थानसमाधावुपयोगिन्यः एकाग्रनिरु
द्धरूपेद्वैचसत्वोत्कर्षाद्यथोत्तरमवस्थित
त्वात्समाधावुपयोगंभजेतेसत्वादिक्रम
व्युक्रमेत्वयमभिप्रायः द्वयोरपिरजस

मसोरत्यंतहेयत्वेत्येतदर्थं रजसः प्रथम
पादानं यावन्नप्रवृत्तिदर्शिता तावन्निवृत्तिर्न
शक्यते दर्शयिमिति द्वयोर्व्यत्ययेन प्रदर्श
नं सत्वस्यत्वेतदर्थं पञ्चात्प्रदर्शनम् यत्त
स्योत्कर्षेणोत्तरे द्वे भूमीयोगोपयोगिन्यावि
ति अनयोर्द्वयोरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूमिक
योर्थश्चिन्तस्यैकाग्रतारूपपरिणामः स
योगः किमुक्तं भवति एकाग्रेव हि कृतिनि
रोधः निरोधे च सर्वासांवृत्तीनां तत्संस्कारा
णां प्रविलय इत्यनयोरेव भूम्योर्योगस्य सं
भवः इदानीं सूत्रकारश्चिन्तवृत्तिनिरोधप
दानिव्याख्यातुं कामः प्रथमं चिन्तयदं व्या
चष्टे सूत्रद्वयेन तदा द्रष्टुः स्वरूपेव स्थान

प्रो० सू० वृ०

४

मू ३ द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन्काले स्वरूपे चि
न्मात्ररूपतायामवस्थानं स्थितिर्भवति अ
यमर्थः उत्पन्नविवेकरव्याप्तेऽश्रितं क्रमाभा
वात् कर्तृत्वाभिमानिवृत्तौ प्रोक्तं परिणाम
मायां बुद्ध्या वात्मनः स्वरूपे वस्थानं स्थितिर्भव
तीति व्युत्थानदशायां तस्य किं रूपमित्याह
वृत्तिसारूप्यरूप्यमितरत्र ४ इतरत्र योगा
दभ्यस्मिन्काले वृत्तयो यावद्वक्ष्यमाणलक्षणाः
ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वम् अयमर्थः आदृशो
वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः प्रादुर्भूयन्ति
तादृद्रूप एव संपद्यते वा वहर्तृभिः पुरुषः
तदेवं यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते विविक्ते
स्वस्मिन् रूपे प्रतिष्ठितो भवति यस्मिंश्चै

द्रियवृत्तिद्वारेणाविषयाकारेण परिणमतेषु
रूपस्तदाकारद्वयपरिभाव्यते यथाजलतरं
गेषुचलत्सुतत्थश्चंद्रश्चलन्निवभासतेत
च्चित्तं वृत्तिपदंव्याख्यातुह वदनयः पंचतर
प्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ५ वृतयः श्वितस्यप
रिणामविशेषाः वृत्तिसमुदायरूपस्याव
विनोया अवयवरूपावृत्तयस्तदपेक्षयात
पप्रयः त्यक्तदुर्कंभवति पंचवृतयः कीदृश्यः
क्लिष्टा अक्लिष्टाः क्लेशैर्वक्ष्यमाणलक्ष
णौशक्रांताः क्लिष्टाः तद्विपरीता अक्लिष्टाः
॥ तारवपंचवृतयः समुद्दिश्य व्याख्यायंते
॥ प्रमाणं विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ६
आसंक्रमेणलक्षणमाह प्रत्यक्षानुमाना

गो.सू.वृ.

५ ५

गमाः प्रमाणानि ७ अत्रातिप्रसिद्धत्वात्प्र
माणानां शास्त्रकारेण भेद निरूपणो नैवावग
तत्वात्त्रक्षणस्य न पृथक् लक्षणं कृतम् प्र
माणलक्षणं तु अविसंवादिज्ञानं प्रमाणं इ
न्द्रियद्वारेण वा तद्यवस्तूपरागाच्चित्तस्य तस्य
तद्विषयसामान्यविशेषात्मनो र्थस्य विशेष
षावधारणप्रधानावृत्तिः प्रत्यक्षं गृहितसं
वंधात्त्रिंशत्त्रिंशि न सामान्यात्मनाध्यवसा
योऽनुमानं आत्यवचनमागमः शब्दं प्रमाणारू
पावृत्तिर्व्याख्याय विपर्ययरूपा माह विपर्यय
यो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ८ अतथा
भूते र्थे तथोत्पद्यमानं ज्ञानं विपर्ययः यथाशु
क्तिकायां रजतज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठमि

अतद्रूपप्रतिष्ठमिति तस्यार्थस्य यद्रूपं न त
स्मिन्नरूपे प्रतिष्ठितं तस्यार्थस्य यत्पारमार्
थिकं रूपं न तत्प्रतिभासयतीति यावत् संश
योध्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानम् यथा
स्थापुर्वीपुरुषो वेति विकल्पवृत्तिव्याख्या
तुमाह शब्दज्ञानानुपातीवस्तु शून्यो विक
ल्पः ९ शब्दजनितं ज्ञानं शब्दज्ञानं तदनु
पतितुं शीलं यस्य स शब्दज्ञानानुपातीवस्तु
नस्तथात्वमनपेक्षमाणोऽध्यवसायः स
विकल्पइत्युच्यते यथापुरुषस्य चैतन्य
स्वरूपमिति अत्र देवदत्तस्य कंवलइति
वत् शब्दजनिते ज्ञाने मिसत्र षष्ठ्या योऽ
ध्यवसितो भेदस्तमिहा विद्यमानमपि स

प्रो. सू. वृ

६ ६

मारेण्यप्रवर्ततेऽध्यवसायः वस्तुतः चैतन्य
मेवपुरुषः निद्राव्याख्यातुमाह अभावप्रत्य
यालं वनावृतिर्निद्रा १० अभावप्रत्यय आ
लं वनं यस्याः वृत्तेः सा तथोक्ता एतदुक्तं भव
ति यासंततमुद्रिक्तत्वात्तमसः समस्तविष
यपरित्यागेन प्रवर्तते वृत्तिः सानिद्रा अस्या
श्च सुखमहमस्वाक्षमिति स्मृतिदर्शनात् ॥
स्मृतेऽश्चानुभवव्यतिरेकेणानुययते दृष्टित्वं
स्मृतिं व्याख्यातुमाह अनुभूतविषयासंप्रमो
षः स्मृतिः ११ प्रमाणेनानुभूतस्यविषयस्य
योयमसंप्रमोषसंस्कारद्वारेण बुद्धाबुयारो
हसास्मृतिः तत्रैप्रमाणविपर्ययविकल्पाज्जा
ग्रदवस्था तएवयदानुभववत्तात्प्रत्यक्षाय

माणाःसस्वप्नः निद्रात्वसंवेद्यमानविषया
स्मृतिश्चप्रमाणविषयविकल्पनिद्रानिमित्ता
एवंवृत्तिर्व्याख्यायतासांनिरोधोपायं व्याख्यातु
माह अभ्यासवैराग्याभ्यातत्रिरोधाः १२ अ
भ्यासवैराग्येवक्षमाणलक्षणेताभ्यांप्रकाश
प्रवृत्तिनियमनरूपाणांचितवृत्तीनांयत्नताडनं
हननंसमिरोधः किमुक्तंभवति तासांविनिवृ
तवाद्याभिनिवेशानामर्तमुखतयास्वकार
णएवचितेचितशक्तिरूपतयावस्थानं तत्र
विषयदोषदर्शनजेनवैराग्येणतद्वैमुख्यमु
त्पाद्यते अभ्यासेनमुखजनकशान्तप्रत्ययप्र
वाहप्रदर्शनद्वारेणदृढंस्पर्श्यमुत्पाद्यते इ
साभ्यामनवतिचितवृत्तिनिरोधः अभ्यासं

व्याख्यातुमाह तत्रस्थितौयलोभ्यासः १३
 वृत्तिरहितस्यवित्तस्यस्वरूपनिष्ठःपरिणामः
 स्थितिः तस्यांयत्नउत्साहःपुनःस्तथात्वेनचे
 तसिनिवेशनमभ्यासदसुच्यते तस्यैवविशेष
 माह सतुदीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवित्तो
 दृढभूमिः १४ बहुकालंनैरंतर्येणादरा
 तिशयेनचसेव्यमानोदृढभूमिःस्थिरोभवति
 सत्त्वोयप्रभवतीत्यर्थः वैराग्यस्यलक्षण
 माह दृष्टानुश्रविकविषयवितृणास्यवशी
 कारसंज्ञावैराग्यम् १५ द्विविधोविष
 योदृष्टआनुश्रविकश्चदृष्टइहैवौयलभ्यमा
 नःशब्दादिः देवलोकादावानुश्रविकः
 अनुश्रूयतेगुरुमुखादित्यनुश्रवोवेदः तत

आगतः आनुश्रविकः तयोर्द्वयोरपिविषय
योः परिणामविरसत्वं दर्शनाद्विगतगर्हस्यथा
वशीकारसंज्ञा ममैतेवश्यनाहमेतेषां वश्या
इतियोर्यं विमर्शस्तद्वैराग्यमुच्यते तस्यैव शेष
माह तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्णं १६ त
द्वैराग्यं परं उत्कृष्टं प्रथमं वैराग्यं विषयविष
यं द्वितीयं गुणविषयमुत्पन्नं गुणपुरुषवि
वेकस्यातेरेव भवति निरोधसमाधेरत्यंता
नुकूलत्वात् एवं योगस्य स्वरूपमुक्त्वा संप्रज्ञा
ताऽसंप्रज्ञातस्वरूपभेदमाह वितर्कविचा
रानंदास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः १७ स
माधिरिति शेषः सम्यक् संशयवियर्ययर
हितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भाव्य

स्वरूपं येन संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः
 सवितर्कः सविचारः सविचारः सविचारः
 सानंदः सास्मितश्चेति भावनाभाव्यस्य विषया
 तरय रिहारेण चेतसि यतः पुनर्विनिवेशनं
 भाव्यं च द्विविधं ईश्वरस्तत्त्वानि च तान्यपि च द्वि
 धा जडा जडभेदात् जडानि चतुर्विंशतिः अ
 जडः पुरुषः तत्र यदा माहाभूते द्वियाणि स्थूला
 नि विषयत्वेनायद्वीयानुसंधानेन शब्दार्थो
 ह्येव संभेदेन भावना प्रवर्तते तदा सवितर्कः
 समाधिः अस्मिन्नेवा लंबनेयद्वीयानुसंधा
 न शब्दार्थो ह्येव शून्यत्वेन यदा भावना प्रवर्त
 ते तदा निर्वितर्कः समाधिः सन्मात्रांतःकरण
 लक्षणं सत्संविषयमात्रं व्यतस्य देशकाल

धर्मावच्छेदेनयदाभावनाप्रवर्ततेतदासविचारः
तस्मिन्नेवावलंबनेदेशकालधर्मावच्छेदंविनाध
र्मिमात्रावभासित्वेनभावनाक्रियमाणानिर्विचार
इत्युच्यते एवंपर्यंतःसमाधिर्ग्राह्यसमायति
रितिव्यपदिश्यते यदातुरजसमोलेशनानुवि
द्वमंतः करणः सत्त्वभाव्यतेतदागुणभावा
च्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्यसत्त्वभाव्यमा
नस्योद्रेकोत्तानंदः समाधिर्भवति अस्मि
न्नेवसमाधौयेवद्वद्धतयस्तत्वांतरं प्रधानपु
रुषरूपंनपश्यंति तेविगतदेहाहंकारत्वा
द्विदेहशब्दवाच्याः इयंग्रहणसमायतिः
ततःपरंरजसमोलेशनमिभूतंशुद्धं सत्त्वमा
लंबनीकृत्ययाप्रवर्ततेभावनातस्यायात्य

यो. स. ३.

९

स्यसत्त्वस्यन्यकभावाच्चिच्छन्ते रुद्रेकात्मतामा
त्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते न
चाहंकारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः यतो य
त्रांतःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान्वेद्य
ते सोहंकारः यत्रांतर्मुखतया प्रतिलोमपरि
णामेन प्रकृतिलीने केतसि सतामात्रमवभाती
तिसास्मितः अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरि
तोषाः परमात्मानं पुरुषं न यश्यंति तेषां चे
तसि स्वकारणो लयमुपगते ते प्रकृतिलया
इत्युच्यंते ये यरं पुरुषं ज्ञात्वा भावनायां प्रवर्ते
ते तथा मयैविके कस्यातिर्ग्रहीत समायति
रित्युच्यते तत्र सवितर्क समाधौ च तस्योप
स्थाः शक्तिरूपतया वसिष्ठंते ततः एकै

कस्याः त्यागउत्तरोत्तरइतिचतुरवस्थोयंसंप्र
ज्ञातः समाधिः असंप्रज्ञातमाह विरामप्रत्य
याभ्यासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ ५ ॥ विर
म्यतेऽनेनेति विरामः वितर्कादिचिन्तात्यागः
विरामश्चासौ प्रत्ययश्च विरामप्रत्ययः तस्या
भ्यासः यौनः पुण्येन चेतसि विनिवेशनं तत्र
या कचिद्दृतिरुल्लसति तस्याः नेति नेतीति
नैरांतर्ग्येण यथुदसनं विरामप्रत्याभ्यासः
तत्पूर्वको संप्रज्ञातसमाधेः संस्कारशेषो
न्यः तद्विलक्षणोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्य
सर्थः न तत्र किंचिद्देद्यसंप्रज्ञायते इत्यसं
प्रज्ञातो निर्बीजः समाधिः इह चतुर्विधः
चित्तस्य परिणामः मुत्थानं समाधिप्रारं

यो.सू.वृ.

१०

10

भः एकाग्रतानिरोधश्च तत्र सिद्धमूढे चित्तभूमी
युस्थानं विस्तिष्ठन् भूमीः सत्वोद्रेकात् समाधि
प्रारंभः एकाग्रतानिरुद्धेतु ययंतं भूमी य
नियमिणामेव संस्कारः तत्र युस्थानजनिताः
संस्काराः समाधिप्रारंभजैः संस्कारैर्कन्यते
तज्जाश्चैकाग्रताजैर्निरोधजनितैरेकाग्र
ताजाः संस्काराः स्वरूपं च हन्यते यथा सु
वर्णसंवलितं ध्यायमानं सीसकमात्मानं सु
वर्णमलं च निर्दहति एवमेकाग्रताजनि
तान् संस्कारान् निरोधजाः स्वात्मानं च निर्दहं
ति तदेवं योगस्य स्वरूपं मेदं च संक्षेपेणो
पायं चाभिधाय विस्तरेणोपायं योगाभ्यास
प्रदर्शनं पूर्वकं वक्तुमुपक्रमते भवप्रत्ये

योविदेहप्रकृतिलयानाम् १९ विदेहाः
प्रकृतिलयाश्रवितर्कादिभ्रमिकास्तत्रेया
ख्याताः तेषांसमाधिर्भवप्रत्ययः भवः संसा
रः स एव प्रत्ययः कर्णयस्य स भव प्रत्ययः
अयमर्थः आविर्भूतमात्र एव संसारेते तथा
विधसमाधिर्भोजो भवति तेषां परतत्वाऽ
र्दशद्योगाभासोयं अतः परतत्वाज्ञानेन तद्वा
वनायाचमुक्तिकामेन महान् यत्नो विधेय इ
त्येतदर्थमुद्दिष्टं तदन्येषामृतु श्रद्धावीर्य
स्मृतिसमाधिप्रज्ञाएवैककर इतरेषाम् २०
विदेहप्रकृतिलयव्यतिरिक्तानां योगिनां श्र
द्धादयः सर्वे उपाया यस्य स श्रद्धादि सर्वकः
ते च श्रद्धादयः क्रमादुपायोपेयभावेन प्रव

त्तमानाः संप्रज्ञातस्य समाधेरुपायतां प्रतिय
 द्यंते तत्र श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः
 वीर्यमुत्साहः स्मृतिरनुभूतानामसंप्रमोषः
 समाधिरेकाग्रता प्रज्ञाज्ञातव्यस्य विवेकः
 तत्र श्रद्धावतो वीर्यं जायते योगविषये उ
 त्साहवान्भवति सोत्साहस्य याश्चात्यासुभूमि
 षु स्मृतिरुपजायते तत्स्मरणं चेतः समा
 धीयते समाहितचित्तश्च भ्रामं विवेकेन सम्य
 ग्विजानाति त एते संप्रज्ञातसमाधेरुपा
 याः तस्याभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसं
 प्रज्ञातः उक्तेः पायवतां योगिनामुपायभे
 देदानीह तीव्रसंवेगानामासन्नः २१
 समाधिलाभ इति शेषः संवेगः क्रियाहे

तुदृढतरः संस्कारः सतीव्रोयेषामधिमात्रो
पायानांतेषामासन्नः समाधिः समाधिर्लभः
समाधेः फलं चासन्नं भवति शीघ्रमेव निष्पद्य
ते इत्यर्थः केते तीव्रसंवेगा इत्यत आह मृदु
मध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः २२ तेभ्य
उपायेभ्यो मृदूदिभेदभिन्नेभ्य उपायवतां
विशेषां भवति मृदुमध्याधिमात्र इत्युपा
यभेदाः तेषां एकं मृदुसंवेगमध्यसंवेगती
व्रसंवेगभेदा त्रिविधा तद्वैदेन च नवयोगि
नो भवन्ति मृदूपायो मृदुसंवेगः मध्यसंवे
गः तीव्रसंवेगश्च मध्योपायो मृदुसंवेगो म
संवेगस्तीव्रसंवेगश्च अधिमात्रोपायो मृ
दुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च अधि

यो.सू.वृ.

१२

१२

मात्रोपायेतीव्रचसंवेगेमहानयनःकर्तव्यइ
तिभेदोपदेशः इदानीमेतदुपायविलक्षणं
सुगममुपायांतरमाह ईश्वरप्रणिधानाद्वा
२३ ईश्वरोवक्ष्यमाणलक्षणः प्रणिधानं
तत्रभक्तिविशेषः विशिष्टमुपासनंसर्वक्रि
याणामवित्तार्पणं विषयसुखादिकंकल
मनिच्छन्सर्वाः क्रियास्तस्मिन्पुनरमगुरा
वर्षयति तत्प्रणिधानं समाधेस्तत्फलला
भस्यचप्रकृष्टउपायः ईश्वरस्यप्रणिधाना
त्समाधिलोभइत्युक्तं तत्रेश्वरस्यस्वरूपं
प्रमाणंप्रभावंवाचकंमुपासनाक्रमंतत्फलं
चक्रमेणवक्तुमाह लेशकर्मविपाकाश
यैरपराहृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः २४

क्लिश्यंतीतिक्लेशः अविद्याद्योवश्यमाणाः
विहितप्रतिषिद्ध्यामिश्रपाणिकर्माणि वि
पच्यंतइतिविपाकाः कर्मफलानिजात्यायु
र्भोगाः आफलविपाकाच्चित्तभूमौशेरतइत्या
शयावासनाद्यः संस्कारास्तैरपरामृष्टस्त्रिषपिका
लेषुनसंसृष्टः पुरुषः विशेषः अन्येभ्यः पुरुषे
भ्योविशिष्यतइतिविशेषः ईशानशीलः इच्छा
मात्रेणसकलजगदुद्धरणक्षमः यद्यपिसर्वेषा
मात्मनांक्लेशादिस्यर्शोनास्ति तथापिचित्तगत
स्तेषामुद्दिश्यते यथायोद्धृगतौजयपरज
यौस्वामिनः अस्यतुत्रिषपिकालेषुतथा
विधोपिक्लेशादिपरमर्शोनास्तीत्यतः स
विलक्षणाएवभगवानीश्वरः तस्यचतथा

यो.सू.वृ.

१३

13

विधमैश्वर्यमनादेः सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षश्चास्यप्रकृष्टज्ञानादेवनवान
योर्ज्ञानैश्वर्ययोरितरेतराश्रयत्वं परस्परान
पेक्ष्यत्वात्ते द्वेज्ञानैश्वर्ये ईश्वरसत्त्वे वर्तमाने
आनादिभस्ते तेन च तथा विधेन सत्त्वेन तस्या
नादिरेव संबंधः प्रकृतिपुरुषसंयोगवि
योगयोरेश्वरेच्छाव्यतिरेकेणानुपपत्तेः
यथेतरेषां प्राणिनां सुखदुःखमोहतयाय
रिणतं चित्तं निर्मले सात्विके धर्मात्माख्ये
योगिशरीरे प्रतिसंक्रांतं चिच्छाया संक्रांतेः
संवेद्यं भवति नैवमीश्वरस्य तस्य च केवल
रावसात्विकः परिणाम उत्कर्षवाननादिसं
बंधेन भोग्यतया व्यवस्थितः अतः पुरुषो

नरविलक्षणातया स एवेश्वरः मुक्तात्मनां पुनः
क्लेशादियोगक्षैलैः शाल्लोक्तेरुपायैर्निर्वर्तितः
अस्य पुनः सर्वदेवतया तान्मुक्तात्मुक्त्य
त्वं न चेश्वराणामनेकत्वं तेषां तुल्यत्वेभिन्ना
अभिप्रायत्वा कार्यस्यैवानुपयतिरुत्कर्षोप
कर्षत्वेन च य एवोत्कृष्टः स एवेश्वरस्तत्रैव का
ष्टाप्राप्तत्वादीश्वरस्य एवमीश्वरस्य स्वरूपम
भिधाय प्रमाणमाह तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्वं
वीजम् २५ तस्मिन् भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्दी
प्तं अतीताऽनागतादियहणस्याऽत्यन्तं महत्त्वं
चातन्मूलत्वाद्दीप्तमिव वीजं तत्र निरतिश
यं काष्टं प्राप्तं दृष्टव्यत्वं महत्त्वादीनां
धर्माणामातिशयानां काष्टाप्राप्तिर्यथापर

यो. सु. वृ.

१४

१५

माणावत्यत्वस्याऽकाशेयरममहत्वस्य एवं
ज्ञानादयोपिचितधर्मास्तारतम्येनपरिदृश्य
मानाः क्वचिन्निरतिशयताभावादयंति य
त्रैवेतेनिरतिशयाः सर्वेश्वरः यद्यपिसामान्य
मानेऽनुमानस्यपर्यवस्थितत्वान्नविशेषावग
तिः संभवति तथापिशस्त्रादस्यसर्वज्ञत्वाद
योविशेषाअवगंतव्याः तस्यचस्वप्रयोज
नाभावेकथंप्रकृतिपुरुषयोः संयोगवि
योगावापादयतीतिनाशंकनीयं तस्मा
रुणिकत्वाद्भूतानुग्रहएवप्रयोजनम् क
ल्पप्रलयमहाप्रलयेषुनिःशेषान्संसारि
णउद्धरिष्यामीतितस्याऽध्यावसायः य
द्यस्येष्टंततस्यप्रयोजनमिति एवमीश्वर

स्यप्रमाणमभिधायप्रभावमाह सद्यर्वेषाम
पिगुरुःकालेनाऽनवच्छेदात् २६ आद्यानां
सृष्ट्यां ब्रह्मादीनामपिसगुरुरुपदेष्टायतः
सकालेननाऽवच्छिद्यते अनादित्वात्तेषां पु
नरादिमत्वात्सकालेनाऽवच्छेदः एवं प्रभा
वमुक्तेऽप्यासनोपयोगायवाचकमाह तस्य
वाचकः प्रणवः २७ इत्यमुक्तस्वरूपस्य
श्वरस्यवाचकोभिधायकः प्रणवः ओंका
रः तस्योश्चवाच्यवाचकभावत्वं स्यात्संबं
धोनित्यः संकेतेन प्रकाशयते न तु केन चिन्नि
यते यथापितृपुत्रयोर्विद्यमानः संबन्धोऽप्य
स्यायं पिताऽस्यायं पुत्र इति केनचित्प्रकाशय
ते उपासनमाह तज्जयस्तदर्थभावनम्

र. वृ.

१५

१५

२८ तस्य सार्द्धं त्रिमात्रस्य प्रणवस्य ज्ञापो यथा
वदुच्चारणं तदा अस्य चेश्वरस्य भावनं युनः पु
नश्चेतसि विनिवेशनं एकाग्रता उपायः अ
तः समाधिसिद्धये योगिनो प्रणवो जप्यस्तद
र्थं ईश्वरश्च भावनीय इत्युक्तं भवति उपास
नायाः फलमाह ततः प्रत्यक्चेतनाधिग
मोऽप्यंतरेणाभावश्च २९ तस्माज्ज्ञया तद
र्थं भावनाच्च योगिनः प्रत्यक्चेतनाधिगमो
भवति विषयप्रातिकूल्येन स्वांतः करणा
ऽभिमुखमंचतियाचेतनादृक्शक्तिः सा प्र
त्यक्चेतना तस्या अधिगमो ज्ञानं भवति
अंतरेणावश्यमाणास्तेषामभावः शक्ति
प्रतिबंधो भावति अथ कर्तृ तरेणादित्याशं

कायामाह व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्या
विरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थि
तत्वानिवितविशेषास्तंतरायाः ३० नवैते
रजस्तमोवशांस्त्ववर्तमानाश्रितस्यविशेषा
भवन्ति तैरेकाग्रताविरोधिभिश्चितंविशि
ष्यतइत्यर्थः तत्रव्याधिर्होतुवैषम्यनिमि
तोत्वरादिः स्थानमकर्मण्यताचितस्यउभय
कोऽर्थलवनंविज्ञानंसंशयः योगःसाध्यः
स्याद्दानवेति प्रमादो ननुष्टानशीलतास
माधिसाधनेषोदासीन्यं आलस्यंक्लेशवि
तयोर्गुरुत्वं योगविषयेप्रवृत्त्यऽभावहेतुः
अविरतिःचितस्यविषयसंयोगात्गर्हः
भ्रान्तिदर्शनंश्रुतिकार्यारजतवत्त्वविष

यो.स.वृ

१६

16

ययत्तानं अलक्ष्यभूमिकलंकुतश्चिन्निमि
तात्तमाधिभस्मेरलाभः असंप्राप्तिः अनव
स्थितलंकुतलक्ष्यावस्थायामपिसमाधिभूमौ
चित्तस्पताः प्रतिष्ठा एतेसमाधौरेकाग्रता।
याश्चयथायोगं प्रतिपद्यत्वादेतराया इत्यु
च्यंते चित्तविशेषकारकानन्यान्वयंतराया
नप्रतियादयितुमाहदुःखदौर्मनस्यांगमेज
यत्तश्चासन्निश्वासाः विशेषसहभुवः ३१
कुतश्चिन्निमितादुत्पन्नेषुविशेषेषुएतेदुः
खादयः प्रवर्तन्ते तत्रदुःखंचित्तस्वरगजः
परिणामः बाधनालक्षणः यद्वाधात्प्राणि
नस्तेदयघातायप्रवर्तन्ते दौर्मनस्यंवात्सा
भ्यांतरैः करणैर्मनसोदौस्यं अंगमेजय

त्वंसर्वोगिरोगवेयथुरासनस्यैर्यस्यबाधकः
प्राणोयद्वात्यवायुमाचामतिःसश्वासः
यत्कौंक्षवायुंनिश्वासितिसप्रश्वासतरते
विक्षेपैःसहप्रवर्तमानाः यथोदिताभ्या
सवैराग्याभ्यानिरोधव्यादृत्येषामुपदे
शः सोयद्रवविक्षेपप्रतिषेधार्थमुक्ता
यांतरमाह तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वा
भ्यासः ३२ तेषांविक्षेपाणांनिषेधा
र्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमततत्त्वेभ्या
सः चेतसिपुनःपुनर्विनिवेशनं कर्त्तव्यं
त यद्वात्यसुदितायामेकाग्रतायां
विक्षेपाःप्रशमनमुपयान्ति इदानीं
चित्तसंस्कारादकंपरिकर्मकथनमुक्तायां

प्रो० स० २०

१७

17

तरमाह मैत्रीकरणमुदितोपेक्षाणां सुख
दुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनात्तश्चि
तप्रसादनम् ३३ मैत्रीसौहार्दं करुणा
कृपा मुदिताहर्षः उपेक्षा औदासीन्यं
एता यथाक्रमं सुखदुःखितेषु पुण्यव
त्पुण्यवत्सु च विभावयेत् तथा हि सुखि
तेषु साध्वेषां सुखित्वमिति मैत्री कुर्यान्न
तीर्थो दुःखितेषु कथं नामैषां दुःखवि
मुक्तिः स्यादिति कृपामेव कुर्यात् न ताद
स्यं पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं
कुर्यात् ननु किमेतेषु पुण्यवन्त इति विद्वे
षं अपुण्यवत्सु औदासीन्यमेव भावये
न्नानुमोदनेन न द्वेषं सूत्रे सुखदुःखा

दिशद्वैस्तद्वंतःप्रतियादिताः तदेवंमैत्र्या
द्विपरिकर्मणाप्रसादोपायेनचित्तेप्रसी
दति सुखेनसमाधिरुविर्भावोभवति य
दिकर्मचैतद्वात्संकर्मे यथागणितेभि
श्चकादिव्यवहारगणितनिष्पत्तयेसंक
लितादिकर्मोपकारत्वेनप्रधानकर्मे
निष्पत्तयेप्रभवति एवंद्वेषणगादिप्रति
पक्षभूतमैत्र्यादिभावनयासमुत्पादि
तप्रसादचित्तंसंप्रज्ञातादिसमाधियो
ग्यंसंयद्यते एगद्वेषावेवमुख्यतयावि
क्षेपमुत्पादयतः तौचेत्समूलमुन्मूल्य
तौस्यातां तदांप्रसन्नत्वान्मनसोभवा
त्येवैकाग्रताउपायांतरमाह प्रच्छर्द्दन्वि

यो.सू.वृ.

१८

१४

धारणाभ्यांवाप्राणस्य ३४ प्रच्छेदनंको
शस्यवायोः प्रयत्नविशेषमात्राप्रमा
णेनवहिर्निःसारणं विधारणंमात्राप्र
माणेनैवप्राणस्यायामोगतिविच्छेदः स
चद्वाभ्यांप्रकाराभ्यांवाह्याभ्यांतरपरणे
नपरितस्यवातत्रैवातत्रैवनिरोधेन तदे
वैरेचकपरककुंभकभेदेनत्रिविधाः प्रा
णायामश्चित्तस्यस्थितिमेकाग्रतायांनि
वध्नाति सर्वासामिंद्रियवृत्तीनांप्राण
वृत्तीद्वैकत्वान्मनः प्राणयोश्चस्वव्या
पारेपरस्परमेकयोगक्षेमताज्जीयमा
नः प्राणः समस्तैंद्रियवृत्तिनिरोधद्वारेण
चित्तस्यैकाग्रतायैवप्रभवति समस्तदो

यस्यकारित्वं चास्यागमेश्चयते दोषकृ
ताश्चसर्वविशेषवृत्तयः अतोदोषनिव
र्हणद्वारेणद्वारेणाप्यस्यैकाग्रतायांसा
मर्थ्य इदानीमुपायांतरदर्शनोपक्षेपेण
संप्रज्ञातस्यसमाधेः पूर्वैरंगं करोति
विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नास्थितिनिव
धिनी ३५ मनसद्वतिवाक्यशेषः
विषयागंधरसरूपस्यर्शशब्दाः तेविद्यं
तेफलत्वेनयस्यांसाविषयवातीप्रवृत्ति
र्मनसः स्थैर्यं करोति तथाहिनासाग्रे
चित्तंधारयतोदिव्यंगंधसंविदुपजायते
तादृश्येवजिह्वाग्रेससंवित् तात्व्येरू
पसंवित् जिह्वामध्येस्यर्शसंवित् जि

यो.सू.वृ.

१९

१९

ह्रामूलेशब्दसंवित् तदेवततदिन्द्रियद्व
रेणतस्मिन्सस्मिद्रियेविषयेजायमानासं
वित् जिह्वामध्येस्पर्शसंवित् जिह्वामूले
शब्दचित्तस्यैकाग्रताहेतुर्भवति अस्तियो
गस्यकलमितियोगिनः समाश्वासोत्था
दनात् एवंविधमेवोपायांतरमाह वि
शोकावाज्योतिष्मती ३६ प्रवृत्तिरुत्था
नाचित्तस्यस्थितिनिवन्धिनीतिवाक्यशे
षः ज्योतिः शब्देनसात्विकः प्रकाशउ
च्यते सप्रशस्तोभूयानतिशयवांश्चवि
द्यतेयस्यासा ज्योतिष्मतीप्रवृत्तिः विशो
काविगतः सुखमयसत्ताभ्यासवलाद्धो
कोरजः परिणामरूपायस्यासाविशो

काचेतसः स्थितिनिबंधिनी अयमर्थः
हृत्प्रसंगमुत्तमध्वेप्रशंतकल्लोलक्षीरेद
धिप्रसंगं चित्तसत्त्वं भावयतः प्रज्ञालोकात्
वर्द्धतिपरिस्थयेचेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते उ
पायांतरप्रदर्शनेनद्वारेणसंप्रज्ञातस्यसमा
धौर्विषयंदर्शयति वीतरागविषयंवाचित
म् ३७ मनसः स्थितिनिबंधनंभवती
तिवाक्यशेषः वीतरागःपरित्यक्तवि
षयामिलायः तस्ययच्चित्तंपरित्यक्त
क्लेशंतदावलंबनीकृतंचेतसःस्थिति
हेतुर्भवति एवंविधमेवोपायांतरमाह
संप्रनिद्राज्ञानालंबनंवा ३८ यस्यस
मितवात्वेद्वियवृत्तेर्मनोमात्रेणैवयत्र

यो.सू.वृ.

२०

२०

भोक्तृत्वमात्मनःसस्वप्नः निद्रापूर्वोक्त
लक्षणा तदालंबनं स्वप्नालंबनं वाज्ञान
मालंब्यमानं चेत्तसः स्थितिकरोति नाना
रुचित्वात्प्राणिनां यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वस्तु
नियोगिनः श्रद्धा भवति तस्य ध्यानेनापि
भवतीत्यसिद्धिरिति प्रतिपादतुमाह य
थाभिमतध्यानाद्वा ३९ यथाभिमते वस्तु
निवाहो चेद्वादावाभ्यंतरे नाडिचक्रादौ
वाभाव्यमाने चेत्तः स्थिरीभवति एवमुपा
यान्प्रदर्श्य फलप्रदर्शनार्थमाह यस्मा
त्पुनरमहत्तांतोऽस्य वशीकारः ४०
एभिरुपायैश्चित्तस्य स्थैर्यं भावयतो र्योगि
नः सः सस्मविषयभावनाद्वारेण परमात्मं

तोवशीकारः अग्रतीघातरूपो जायते क
चित्परिमाणुर्व्येतस्मविषयेऽस्यमनोनप्र
तिहन्यतइत्यर्थः एवंस्थूलमाकाशादिय
ममहस्यंर्यंतंभावयतो नक्वचिच्चेतसः प्रति
घातउत्पद्यते सर्वत्रस्वातंत्र्यंभवतीत्यर्थः
एवमेभिरुपायैः संस्कृतस्यचेतसः कीदृश
पंभवतीत्यत आह क्षीणवृत्तेरभिजातस्ये
वमणेर्गृहीतग्रहणग्राह्येषु तत्स्यतदंजन
नता समापत्तिः ४१ क्षीणाः वृत्तयो यस्य
तत्क्षीणवृत्तिः तस्य गृहीतग्रहणग्राह्यं
षु अस्मितेन्द्रियविषयेषु तत्स्यतदंजनता
समापत्तिर्भवति तत्स्य त्वंतत्रैकाग्रता
तदंजनता तन्मयत्वं न्यग्भूते चित्ते विष

यो.सू.चि.

२१

यस्य भाव्यमानस्यैवोत्कर्षस्य याविधासमा
।पतिस्तद्रूपपरिणामोभवतीत्यर्थः त
त्रदृष्टांतमाह अभिजातस्येवमणेर्यथा
भिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्र
तद्रूपाश्रयवशात्तद्रूपापतिरेवं निर्मलस्य
चित्सत्त्वस्य तत्तद्भावनीयवस्तूयरागात्
तद्रूपतापतिः यद्यपि ग्राही तद्ग्रहणा
ग्राह्ये धितुक्तं तथापि भूमिकाक्रमव
शात् ग्राह्यग्रहणग्रहीतृधितिवोधमं
यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिस्ततो
ग्रहणनिष्ठः ततोस्मितामात्ररूपयोगृही
तृनिष्ठः केवलस्य पुरुषस्य गृहीतुर्भाव
व्यत्वाऽसंभवात् ततश्च स्पूलसूक्ष्मग्राह्यो

परकंचित्तंतत्रसमायन्नंभवति एवंग्रहणेग
हीतरीवसमायतेःतद्रूपयरिणामतंवोद्भयं
इहानीमुक्तोयायाएवसमायतेश्चतुर्विधं
भेदमाह ।शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णो
सवितर्को ४२ श्रोत्रेन्द्रियास्यःस्फोरो
वाशब्दः अर्थोजात्यादिः ज्ञानंसत्वप्रधा
नावुद्भिर्वृत्तिः विकल्पउक्तलक्षणःतैः
संकीर्णायस्यामेतेशब्दादयः परस्परगध्या
सेनविकल्परूपेणप्रतिभासन्ते गौरि
तिशब्देगौरित्यर्थोगौरितिज्ञानमित्यने
नाकारेणयासासवितर्कोसमायतिरुच्यते
उक्तलक्षणविपरितानिर्वितर्कोमाह
स्मृतिपरिशुद्धोर्वैरूपशून्येकार्थमात्रनि

यो. सू. वृ.

२२

भोसानिर्वितर्का ४३ शब्दार्थस्मृतिप्रविद्ध
येप्रत्युदितस्यमृग्राह्याकारप्रतिभासित
यान्यगभूतज्ञानसंवेनस्वरूपशून्याइव
निर्वितर्कासमायतिः भेदांतरप्रतियार
यितुमाह एतयैवसविचारनिर्विचारच
सूक्ष्मविषयाव्याख्याता ४४ एतयैव
सवितर्कनिर्वितर्कयाचसमायत्यासविचा
रनिर्विचारचव्याख्याता कीदृशीसूक्ष्म
विषया सूक्ष्मतन्मात्रांतस्करणरूपोवि
षयोयस्याः सातथोक्ता एतनेपूर्वस्याः
स्थूलविषयत्वंप्रतियादितंभवति साहि
महाभूतेन्द्रियालंबनाशब्दार्थविज्ञानवि
कल्पसहितत्वेनदेशकालधर्माद्यवच्छि

नः सूक्ष्मार्थः प्रतिभातियस्यासासविचार
देशकालधर्मोदिरहितो धर्मिमात्रतया
सूक्ष्मार्थः तन्मात्रांतकरणरूपः प्रति
भातियस्यासानिर्विचार अस्याएवसूक्ष्म
विषयायाः किंपर्यंतः सूक्ष्मविषयद्रत्या
ह सूक्ष्मविषयत्वंवालिङ्गपर्यवसानम्

४५ सविचारनिर्विचारयोःसमायसो
र्यत् सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिङ्गपर्य
वसानं नक्वचिह्नीयात्तेनवाकिंचिह्निं
गयत्तिगमयतीतिस्यलिङ्गं प्रधानं तस्य
यैतंसूक्ष्मविषयत्वं तथाहिगुणानांया
रिणामेवत्वारियर्वाणि विशिष्टलिङ्ग
मविशिष्टलिङ्गंलिङ्गमात्रमलिङ्गंचेति

यो.सू.व.

२३

२३

विशिष्टलिङ्गं भूतानि अविशिष्टलिङ्गं त
न्मात्रेन्द्रियाणिलिङ्गं लक्ष्ममात्रं बुद्धिरलिङ्गं प्रधा
नमिति नातः परं स्मृत्समस्तीत्युक्तं भवते
एतासां समापत्तीनां प्रकृते प्रयोजनमाह
ता एव सवीजः समाधिः ४६ ता एवोक्त
लक्षणाः समापत्तयः सवीजः सहवीजो
नालंबनेन वनेन वर्तते तद्वति सवीजः संप्र
ज्ञातः समाधिरित्युच्यते सर्वासां सालं
वनत्वात् अथेतरासां समापत्तीनां नि
र्विचारफलकत्वान्निर्विचारायाः फल
माह निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्र
सादः ४७ निर्विचारत्वं व्याख्यातं वै
शारद्येनैर्मल्यं सवितर्कस्थूलविषया

मयेक्ष्यनिर्वितर्क्याः प्राधानं ततोपि सः।
स्मविषयायाः सविचारयास्ततोपि निर्विक
ल्पयायानिर्विचारयास्तस्यास्तु निर्विचार
याः प्रकृष्टाभ्यासवशाद्द्वै शारदैर्नैर्मल्ये स
यध्यात्मप्रसादः समुपजायते प्रज्ञायाज्ञा
नस्य प्रसादः प्रत्यक्षात्म आलोकः चित्तं
क्लेशवासनारहितं स्थिरप्रवाहयोग्य
भवति एतदेव चित्तस्य वैशारद्यं यत्स्थितौ
दाढ्यं तस्मिन्सति किं भवतीत्याह ऋतं
भरतत्र प्रज्ञा ४८ ऋतं सत्यं विभर्तिक
दाकिदपि न विपर्येणाच्छाद्यते सा ऋतं भ
रप्रज्ञानस्मिन्सति भवतीत्यर्थः तस्मा
च्च प्रज्ञालोकात्सर्वं यथावत्स्यन् यो

यो.सू.वृ.

२४

२५

गीप्रकृष्टंयोगं प्राप्नोति अस्याः प्रज्ञांतरा
द्वैलक्षण्यमाह श्रौतानुमानप्रज्ञाभ्यां
सामान्यविषयाविशेषार्थत्वात् ४९
श्रौतमागमज्ञानं अनुमानमुक्तलक्षणं
ताभ्यां जायते प्रज्ञासा सामान्यविषया न
हि शब्दलिंगयोरिन्द्रियवद्विशेषप्रतिय
क्तौ सामर्थ्यं इयं पुनर्निर्विचारवैशारद्य
समुद्भवा प्रज्ञाताभ्यां विलक्षणा विशे
षविषयत्वादस्यां हि प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यव
हितप्रकृष्टानामपिशेषः स्फुटेनैव रू
पेण भास्यते अतस्तस्यामेव योगिनायः
प्रयत्नः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति अ
स्याः प्रज्ञायाः फलमाह तज्ज्ञः संस्का

रोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधी ५० तथाप्रज्ञा
याजनितोयःसंस्कारःसोन्यान्युत्थानजा
न्समाधिजांश्चसंस्कारान्प्रतिवध्नाति
स्वकार्यकरणाक्षमान्करोतीत्यर्थः य
तस्तत्वरूपतयानयाजनिताः संस्कारव
त्तत्वादतत्वरूपप्रज्ञाजनितान्संस्कार
नूवाधितुंशक्नुवन्ति अतस्तामेवप्रज्ञा
मभ्यसेदित्युक्तंभवति एवंसंप्रज्ञातंस
माधिमभिधायाऽसंप्रज्ञातंवक्तुमाह
तस्यापिनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्वीजःस
माधिः ५१ तस्यापिसंप्रज्ञातस्यनिरो
धेप्रविलयेसतिसर्वासांचितवृत्तीनांस्व
कारणेप्रविलयाद्यायासंस्कारमात्रात्

यो.स.व.

२५

२६

वृत्तिरुदेति तस्याः तस्यानेतिनेतीति के
वलं पर्युदसभानिर्वीजः समाधिराविर्भ
वति यस्मिन् सति पुरुषः स्वरूपमात्र
निरुद्धः शुद्धो भवति तदत्राधिकृतस्यो
गस्य लक्षणं चित्तवृत्तिनिरोधपदानां व्या
ख्यानमभ्यासवैराग्यलक्षणं तस्योपा
यद्वयस्य स्वरूपभेदं चाभिधाय संध
ता संप्रज्ञातभेदेन योगस्य मुख्यामुख्य
भेदमुक्त्वा योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्वका
नविस्तरेणोपायान्प्रदर्श्य सुगमोपा
यप्रदर्शनपरतयेश्वरस्य स्वरूपप्रमा
णप्रभाववाचकोपासनाक्रमंतत्कला
निनिर्णीयचित्तस्यविशेषांस्तत्सहस्रं

वश्चदुःखादीनविस्तरेण च तत्प्रतिषेधो
पायेनेकतत्त्वाभ्यासमैआदिप्राणायामा
दीनू संप्रज्ञातश्चर्वरंगभूतविषयवतीप्रवृ
त्तिरित्यादीनाख्ययोगसंहारद्वारेण च स
मायतीः सलक्षणांकलसहिताः स्वस्ववि
षयसहिताश्चोक्तासंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयो
रुपसंहारमभिधाय सवीजश्चर्वकोनिर्वी।
जः समाधिरभिहित इति व्याकृतो योग
पादः रव्याख्यातः इति महाराज अधिरा
ज श्रीभोजराजदेवविरचितायां पातंज
लयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौ प्रथमः पादः
१ तेतेदुःप्राप्ययोगर्द्धिसिद्धयेयेन
दर्शिताः उपायाः सजगन्नाथस्म

यो० सू० २०

२६

२६

क्षोस्तुप्रार्थिताक्षये १ तदेवंप्रथमेवा
देसमाहितचित्तस्य सोपायं योगमभिधा
य मुस्थितचित्तस्यापि वक्ष्यमुपायाभ्या
सपूर्वको योगः साधनामुपयातीति त
त्साधनानुष्ठानप्रतिपादनाय क्रियायो॥
गमाह तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
क्रियायोगः १ तपःशास्त्रांतरे उपदिष्टं
कृच्छ्रां द्रायणादि स्वाध्यायः प्रणव
पूर्वाणां मंत्राणां जपः ईश्वरप्रणिधा
नं सर्वक्रियाणां तस्मिन्परमगुरोर्फलनि
रपेक्षया समर्पणं एतानि क्रियायोग
इत्युच्यन्ते सक्रिमर्थमित्याह सुमाधि
भावनार्थं क्लेशतनूकरणार्थं २ क्ले

शावक्ष्यमाणोस्तेषां तनूकरणं स्वकार्यं।
करणप्रतिबंधः समाधिरुक्तलक्षणा
स्तस्य भावनाचेतसि पुनः पुनर्विनिवेश
नंसोर्थः प्रयोजनं यस्तस्य तथोक्तः एत
दुक्तं भवति एते तयः प्रभृतयोऽभ्यस्यमा
नाश्चित्तगतानविद्यादीनक्लेशाश्चि
त्तीकुर्वन्तः समाधेरुपकारकतां भजन्ते
तस्मात्प्रथमतः क्रियायोगविधानपर्य
रेण योगिनां भवितव्यमित्युपदिष्टं क्ले
शतनूकरणार्थं द्रष्टुं तत्र के तैक्लेशा
इत्याह अविद्यास्मिताशगद्वेषाभिनि
वेशाः क्लेशाः ३ अविद्यादयो वक्ष्य
माणलक्षणाः चंक्ते च बाधनालक्षणं

यो.सू.वृ.

२७

२७

परित्यापमुपजनयंतः क्लेशादवाप्ता
भवन्ति तेहिचेतसि प्रवर्तमानाः संसारल
णंगुणपरिणामं दृढयन्ति सत्यपि सर्वेषां
तुल्ये क्लेशत्वं मूलभूतत्वादविद्यायाः प्राधा
न्यं प्रतिपादयितुमाह अविद्याक्षेत्रमु
तरेषां प्रसृतनुविद्धिनोदाराणाम्

४ अविद्यामोहः प्रनात्मन्यात्मानिमा
नदृति यावत् साक्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्त
रेषामस्मितादीनाम् प्रत्येकं प्रसुत्यादि
भेदेन चतुर्विधानामतो यत्राविद्याविष
यं यज्ञानरूपा शिथिलीभवति तत्र क्लेश
नां गगरीनां नोद्भवो दृश्यते विपर्यय
ज्ञानसद्भावे च तेषामुद्भवदर्शनात् स्थि

तमेवमूलतमविद्यायाः प्रसुप्ततनुविच्छि
न्नोदाशयामिति तत्रक्लेशाश्रितभूमौ।
स्थिताः प्रबोधकाभावेस्वकार्यनारम्भंते
तेप्रसुप्तदस्युच्यंते यथावाल्यावस्थायां
बालस्यहिवासनास्त्येणस्थिता अपिक्लेशाः
प्रबोधकसहकार्यभावेनाभिव्यं
ज्यंते तेतनवः येस्वस्वप्रतिपक्षभावन
याशियिलीकृतकार्यसंयादानशक्त
योवासनाशेषतयाचेतसिअविस्थिता
प्रभूतांसामग्रीमंतरेणनस्वकार्यमार
ध्वंक्षमा यथाभ्यासवतोयोगिनस्ते
विद्विन्नायंकेनचिद्वलवताक्लेशेनाभिमू
तशक्तयःतिष्ठन्ति यथाद्वेषावस्थायां

यो.स.वृ.

२८

२४

रागोसगावस्थायां द्वेषः न ह्यनयोः पर
स्परविरुद्धोर्युगपत्संभवोस्ति ते उदा
राये प्रात्यसहकारिसन्निधयः संसंका
र्यमभिनिर्वर्तयन्ति यथा सर्वदेवयोगिय
रिपंथिनो व्युत्थानदशायां एषां प्रत्येकं
चतुर्विधानामपि मूलभूतेन स्थित्यप्य
विद्यान्वयित्वेन प्रतीयते न हि क्वचिद
विल्लेखे शानां विपर्ययासान्वयनिरपेक्षा
णां स्वरूपमुपलभते तस्यां च मिथ्याज्ञा
नरूपायां सम्यक्ज्ञानेनानवर्तितायां
दग्धवीजकल्याणामेषां न क्वचित्प्ररोहो
स्तीति अविद्यानिमित्तत्वमविद्यान्व
याश्चैषां निश्चीयते अतः सर्वे विद्यास्य

यदेशभाजः सर्वेषांचक्रे शानांचित्तविशे
पकारित्वात् योगिना प्रथममेव तदुच्छे
देयत्नः कर्तव्य इति अविद्यायां लक्षण
माह अनित्याश्रुविदुः स्वनात्सु नि
नित्यश्रुविमुखात्मख्यातिरविद्या ५
अतस्मिंस्तत्प्रतिभासोऽविद्येत्यविद्या
याः सामापन्नलक्षणं तस्या एव भेद
दप्रतिपादनं अनित्येषु घटादिषु नित्य
त्वाभिमानोऽविद्येत्युच्यते एवमश्रुविषु
कायादिषु श्रुचित्वाभिमानः दुःखेषु च वि
षयेषु सुखाभिमानः अनात्मनि शरी
रे आत्माभिमानः एतेनापुण्ये पुण्यभ्र
मोऽनर्थे चार्थभ्रमो व्याख्यातः अस्मि

यो.सू.वृ.

२९

२५

तांलक्षयितुमाह दृग्दर्शनशक्तयोरे
कात्मतेवास्मिता ई दृक्शक्तिःपुरु
षःदर्शनशक्तीरजस्तमोभ्यामभिभूतःसा
त्त्विकपरिणामोतः करणरूपः तयोर्भौ
ग्यभाक्तृत्वेनजडाजडत्वेनात्यंतंभिनरू
पयोरेकतामिमानोस्मितेत्युच्यते यथा
प्राकृतः वस्तुतःकर्तृत्वरहितोयिक
र्तोहंभोक्ताहमितिमन्यतेसोपमस्मि
ताख्योविपर्यासः क्लेशः रामस्यभक्षमा
ह सुखानुशयीरगः ७ सुखमनुशे
तेसुखानुशयीसुखज्ञस्यसुखानुस्मृ
तिपूर्वकःसुखसाधनेषुतृष्णारूपयोगद्वौ
रगसंज्ञःक्लेशः द्वेषलक्षणमाह ८

खानुशयीद्वेषः ८ दुःखं प्रति कूलल
क्षणं तदभिलक्ष्य दुःखानुस्मृतिर्युर्वेकः त
त्साधनेष्वनभिलक्ष्यतो यो यं निंदात्मकः
स द्वेषलक्षणकेशः अभिनिवेशमाह
स्वरसवाहीविदुःषोपितयारूढोभिनि
वेशः ९ पूर्वजन्मानुभूतमरणदुः
खानुभववासनावलाद्रयरूपः समु
धुजायमानः शरीरविषयादिर्ममवि
योगोभाभृदित्यन्वहमुनुबंधरूपः सर्व
स्यैवाकृतेः ब्रह्मयर्थं तं निमित्तं विनाश्वर्त
मानोऽभिनिवेशारब्धः केशः तदेवं व्यु
त्थानस्य क्लेशात्मकत्वादेकाग्रहाभ्यास
कामेन प्रथमं क्लेशपरिहर्तव्याः न च ज्ञा

यो.स.वृ.

३०

30

तानांतेषांपरिहारः कर्तुंशक्यमिति तत्र
नामतेषामुद्देशंक्षेत्रंविभागंलक्षणं
भिधायस्यूलसूक्ष्मभेदभिन्नानांतेषांप
रिहरणोपायमाह तेप्रतिप्रसवहेयाःस
क्ष्माः १० तेसूक्ष्माः क्लेशायेवासनासूये
णैवस्थितानवृत्तिरूपंपरिहरणोपायमा
ह तेप्रतिप्रसवेनप्रतिलोमपरिणामेन
हेयास्त्यक्त्याः स्वकारणेऽस्मितायां
कृतार्थचित्तं सवासनंयदाप्रतिष्ठंभिव
नितराकुतस्तेषांनिर्मूलाननांसंभ्रमः
स्यूलानाहानोपायमाह ध्यानहेयास्त
द्वयः ११ तेषांक्लेशानामारब्धका
र्याणांयाःसुखदुःखमोहात्मकावृत

यस्ताध्यानेनैवचित्तेकाग्रतालक्षणेनैव
याहातव्यादस्यर्थः चितपरिकर्माभ्यास
मात्रेणैवस्थूलत्वात्वातासांनिवृत्तिर्भवति
यथावस्त्रादौस्थूलोमलः प्रक्षालनमा
त्रैवनिवर्तते यस्तुतत्रस्मृत्यैवस्थूल
यैरुतापनप्रभृतिभिरेवनिवर्तयितुंश
क्यते एवंक्लेशानांतत्वमभिधायकर्मा
शैयस्याभिधातुमाहक्लेशमूलः कर्मा
शयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः १२ क
र्माशयइत्यनेनातस्यस्वरूपमभिहितं
यतोवाशनास्वयाण्येवकर्माणिदृष्टा
दृष्टजन्मवेदनीयः १३ क्लेशमूल
इत्यनेनकारणमभिहितं यतः कर्मण

यो.स.वृ.

३१

३१

शुभाशुभानां क्लेशा एव निमित्तं दृष्टादृष्टज
न्मवेदनीयेत्यनेन फलमुक्तम् अस्मिन्नेव ज
न्म न्यनुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीय इत्यर्थः
जन्मांतरानुभवनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीय
स्तथाहि कानिचित्सुखानि कर्माणि दे
वता एव धनादीनि तीव्रसंवेगकृतानि रूहे
व जन्मनि जात्यायुर्भोगलक्षणफलं प्रयच्छं
ति यथानंदीश्वरस्य भगवन्महेश्वर एव
धनवत्तादिहेव जन्मजिज्ञासादयो विशि
ष्टः प्रादुर्भूताः एव मन्येयां विश्वामीना
दीनां तपःप्रभावाज्जात्यायुषी केषां चि
ज्जातिरेव यथा तीव्रवेगेन दुष्टकर्मकृ
तां नहुषादीनां जात्यंतरादिय रिणामः

उर्वेष्टाश्चकार्तिकेयवनेलतारूपतया
एवंव्यस्तसमस्तत्वेनयथायोग्यं योज्यम्
इदानीं कर्माशयस्य सभेदभिन्नं फलमाह
सतिमूलेतद्विद्याकोजात्यायुर्भोगाः १३
मूलमूलकलक्षणकृते शास्त्रेक्षनभिभूतेषु
सत्सुकर्मणोक्तु शलाकु शलरूपाणां वि
पाकः फलजात्यायुर्भोगा भवंति जाति
र्मेनुष्यादिः आयुश्चिरकालं शरीरसंवे
धः भोगविषयाः इंद्रियाणिः सुखदुः
खसंविच्चकर्मकरणभावसाधनव्युत्प
त्याभोगशब्दस्यैवमत्र तात्पर्यं चित्तभ्रमा
वनादिकालसंचिताः कर्मवासनायथाय
थायाकमुपयांति तथा तथा गुणप्रधान

यो.सू.वृ.

३२

३२

भावेनस्थिताजात्यायुर्भोगलक्षणंस्वका
र्यमारम्भते उक्तानां कर्मफलत्वे जासादी
नीस्वकारणकर्मनुसारेण कार्यकर्तृत्वा
माह तेह्लादपरितायफलाः पुण्यापुण्य
हेतुत्वात् १४ ह्लादः सुखं परितायो दुः
खमिति ह्लादपरितायो फलं येषां ते तथो
क्ताः पुण्यं कुशलं कर्म तद्विपरीतमपु
ण्यं ते पुण्यापुण्ये हेतुकारणौ येषां तेषां
भावस्तत्तस्मादेतदुक्तं भवति पुण्यक
र्मरध्वाजात्यायुर्भोगह्लादफलाः अपु
ण्यकर्मरध्वाः परितायफलाः एतच्च
प्राणिमात्रायेक्षयाद्वैविध्यं योगिनस्तु
सर्वे दुःखमित्याह परिणामताय संस्का

रदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वेवि
वेकिनः १५ परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य
दृश्यमानंसकलमेवभोगसाधनं सविषसा
द्वलवत् दुःखमेवप्रतिकूलवेदनीयमेवे
त्यर्थः यस्मादत्यन्ताभिजातोयोगीदुःखले
शेनाप्युद्भिजते यथासिर्षत्रमूर्णातंतु
स्पर्शनमात्रेणैवमहंतीयीडामनुभवतिने
तरदंगं तथाविवेकीखल्यत्यदुःखानु
बन्धेनापिविरज्यते कथमित्याह परिणा
मतायसंस्कारदुःखैःविषयाणामुपभु
ज्यमानानांयथायथंगद्गोभिर्वृद्धेस्तदप्रा
प्तिकृतस्यदुःखस्यापरिहार्यत्वादुःखां
तरसाधनत्वाच्चास्त्येवदुःखरूप्यतेतिव

यो.सू.वृ.

३३

३३

रिणामदुःखत्वं उपभुज्यमानेषु सुखसा
धनेषु तत्प्रतिपत्तिर्न प्रतिद्वेषस्य सर्वदैवा
वस्थितत्वात् सुखानुभवकाले पिताय दुः
खदुःखरिहारमिति ताय दुःखता संस्का
रदुःखत्वमभिमतानभिमतविषयसंनि
धानेषु सुखसंविदुःखसंविच्चिये जायमा
न तथा विधमेव स्वक्षेत्रे संस्कारमारभते
संस्काराच्च पुनस्तथा विधसंविदनुभव इ
त्यपरिमितिसंस्कारोत्पत्तिद्वारेण संसार
नुच्छेदात् सर्वस्यैव दुःखत्वं गुणवृत्तिविशे
धाच्चेति गुणानां सत्त्वरजस्तमसां यावत्त
यः सुखदुःखमोहरूपाः परस्परमभिभा
याभिभावकत्वेन विरुद्धा जायन्ते तासां

चसर्वत्रैवदुःखानुवेधादुःखत्वं एतदुक्तं भ
वति एकांतिकीमासंतर्कोचदुःखनिवृत्ति
मिच्छतोविवेकिन उक्त रूपकारणचतुष्ट
येन यावत्सर्वे विषयादुःखस्य तथा प्र
तिभांति तस्मात्सर्वकर्मविपाकोदुःखरू
प एवेत्युक्तं भवति तदेवमुक्तं क्लेशकर्मश
यविपाकराशेरविद्याविप्रभवत्वाद्द्विधा
याश्च मिथ्याज्ञानरूपायाः सम्यक्ज्ञानो
च्छेद्यत्वात्सम्यक्ज्ञानस्य च समाधनस्य
हेयोपादेयावधारणरूपत्वात्तदभिधान
रूपायाः सम्यक्ज्ञानोच्छेद्यत्वात्सम्यक्
ज्ञानस्य च समाधनस्य हेयोपादेयाव
धारणरूपत्वात्तदभिधानायाह हेयंदुः

यो.स.व.

३४

३५

खमनागतं १६ नृत्तस्य व्यतिक्रान्तात्वाद्
नुभूयमानस्य सक्तुमशक्यत्वाद् नागतमेव
संसारदुःखं हातव्यमित्युक्तं भवति हेयहेतु
माह द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः १७
द्रष्टाचिद्रूपः पुरुषः दृश्यं बुद्धितत्वं तयो
रविवेकव्याप्तिहेतुको यो सौ संयोगो भो
ग्यभोक्तृत्वे सन्निधानं स हेयस्य दुःखस्य
गुणपरिणामरूपस्य संसारस्य हेतुः कार
णं तन्निवृत्त्या संसारनिवृत्तिवृत्तिर्भवेती
त्यर्थः द्रष्टृदृश्ययोः संयोगद्वयस्य त
त्र दृश्यस्य स्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाह प्र
काशक्रियास्थितिशीलं भूतं त्रिद्वयात्मकं
भोगाय वर्गीयं दृश्यम् १८ प्रकाशः स

त्वस्यधर्मः क्रियाप्रवृत्तिरूपः रजसः स्थि
तिनियमनरूपा तमसः ताः प्रकाशप्रवृत्ति
स्थितयः शीलं स्वभावकरूपं यस्य ततथा
विधमिति स्वरूपमस्य निर्दिष्टं। भूतेंद्रि
यात्मकमिति भूतानि स्थूल सूक्ष्म भेदेन
एषि व्याहीनि गंधतन्मात्रादीनि च इंद्रिया
णिकर्मेंद्रियबुद्धीन्द्रियांतः करणभेदेन त्रि
विधानि उभयमेतद्गुणग्रहणरूपमा
त्मा स्वरूपा भिन्नः पाणिमो यस्य ततथा वि
धमित्यनेन कार्यमस्योक्तम् भोगः कथि
तलक्षणः अपवर्गो विवेकरव्यातिर्यवका
संसारनिवृत्तिः तौ भोगायवर्गौ अर्थः प्र
योजनं यस्य ततथा विधं दृश्यमित्यर्थः त

यो.सू.व.

३५

३५

स्यचदृश्यस्यनानावस्थारूपपरिणामक
स्यहेयत्वेनज्ञातव्यत्वादवस्थाः कथयितुमा
ह विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगु
णपक्षाणि १९ गुणानांयर्गोऽयवस्था
विशेषाश्चत्वारोज्ञातव्यादस्युपदिष्टंभव
ति तत्रविशेषामहाभूतेंद्रियाणि अ
विशेषास्तन्मात्रांतःकरणे लिङ्गमात्रं
द्विः अलिङ्गमव्यक्तमित्युक्तं सर्वत्रत्रिगुण
रूपस्यास्याव्यक्तान्वियित्वेनप्रत्यभिज्ञा
नादप्यवश्यंज्ञातव्यत्वेन योगकालेचत्वा
रिपक्षाणिनिर्दिष्टानि एवंहेयत्वेनदृश्य
स्यप्रथमंज्ञातव्यत्वात्तदवस्थासहितं
व्याय उपदेयेंद्रधारंव्याकर्तुमाह इ

दृष्टशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः २०
द्रष्टापुर्कैरुचो दृष्टशिमात्रश्चेतनामात्रः मात्र
ग्रहणंधर्मनिरासार्थं केचिद्विचेतनामा
त्मनो धर्ममिच्छन्ति सशुद्धोऽपि परिणामा
द्यभावेन स्वप्रतिष्ठोऽपि प्रत्ययानुपश्यः प्र
त्ययाविषयोपरक्लृप्तानानि तानि अ
व्यवधानेन प्रतिसंक्रमाद्यभावेन यश्य
ति एतदुक्तं भवति जातिविषयोपरा
यामेव बुद्धौ सुनिधानमात्रेणैव पुरुषस्य
द्रष्टृत्वमिति स एव भोक्तेत्याह तदर्थ ए
व दृश्यस्यात्मा २१ दृश्यस्य प्रागुक्तल
क्षणस्य यं आत्मा स्वरूपः स तदर्थस्तस्य
पुरुषस्यार्थस्तस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वसं

यो.सि.३.

३६

३६

यादनं नाम स्वार्थपरिहारेण प्रयोजनं न
हि प्रधानं प्रवर्तमानमात्मनः किंचित्प्रयो
जनमपेक्ष्य प्रवर्तते किंतु पुरुषस्य भो
गं संयादयामीति यद्येवं भोगसंयादन
मेव प्रयोजनं तदा संयादिते तस्मिंस्तन्नि
ष्प्रयोजनं विरतव्यापारं स्यात् तस्मिंश्च य
रिणामशून्येषु हृत्वा तसर्वेन्द्रशारेवं धरहि
ताः स्युस्तदा संसारोच्छेद इत्याशंक्याह
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधा
रणत्वात् २२ यद्यपि विवेकव्याप्तियर्थं
ताद्रोगसंयादनात्कृतमपि कृतार्थं पुरुषं
प्रति तन्नष्टं विरतव्यापारमपि सर्वपुरुष
साधारणत्वात् अन्यानप्रत्यनष्टसव्या

यारमवतिष्ठते अतः प्रधानस्य सकलभो
क्तसाधारणत्वात् न कदाच नापि विनाशः
एकस्य तु मुक्तौवानसर्वमुक्तिप्रसंगरस्युक्त
भावति २२ दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय संयोग
व्याख्यातुमाह स्वस्वामिशक्त्याः स्वरूपो
पलब्धिहेतुः संयोगः २३ कार्यद्वारेणा
स्य लक्षणं करोति स्वशक्तिः दृश्यस्य स्व
भावः स्वामिशक्तिर्द्रष्टुः स्वरूपं तयोर्द्वयो
र्द्वयोरपि संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयो
र्यो स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं यः संयो
गः स च सहजो भोग्यभोक्तुभावस्वरूपा
नान्यः न हितयोर्नित्ययोर्मापकयोश्च
स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित्संयोगः य

यो.स.वृ.

३७

३७

देवभोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तृश्च भोक्तृत्वं अना
दिसंसिद्धम् सर्वरावसंयोगः तस्यापिका
रणमाह तस्य हेतुरविद्या २४ यापूर्वं
विषयो सामिका मोहरूपा अविद्या व्या
ख्याता सा तस्याऽविवेकरूपेति रूपस्य सं
योगस्य कारणं सा हेयं हानक्रिया क
र्माच्यते किं पुनस्तद्धानमित्याह तद्भा
वात्संयोगाभावो हानं तदृशेः केवल्यम्
२५ तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरु
द्धेन सम्पद्धानेनोन्मूलितायाः यो यम
वस्तुस्मिन्सति तत्कार्यस्य संयोगस्याप्या
भावस्तद्धानमिष्यते अयमर्थो नैत
स्य मूर्ते द्रव्यवत्स्यागोच्यते किंतु

ज्ञातायां विवेके केख्याताव विवेक निमित्तः
संयोगः स्वयमेव निवर्तते इति तस्य हानं य
देव संयोगस्य हानं तदेव नित्य केवलस्य
केवल्यं व्यपदिश्यते २५ तदेवं संयोग
स्वरूपं कारणं कार्यं चाभिहितं अथहा
नोपायक धनद्वारेणोपादेयकारणमाह
विवेकख्यातिरविज्ञवाहानोपायः २६
अन्ये गुणा अन्यः पुरुष इत्येवं विधस्य
विवेकस्याख्यातिः प्रख्यामाहानस्य दुः
खपूरित्यागस्योपायः कारणं कीदृशी
अविज्ञवा न विद्यते विज्ञवो विच्छेदो
तर्गतो युष्मानुरूपो यस्य साऽविज्ञवा
इदमत्र तात्पर्यं प्रति त्रियक्ष भावनाव

यो.स.ह.

३८

३४

लादविद्याप्रविलयेनिवृतज्ञातकर्तृ
लाभिमानाया राजसमोमलानभिभूताया
बुद्धेरंतर्मुखायाः याचिच्छायासंक्रांति
सविवेकख्यातिरित्युच्यते तस्याचसंतत
त्वेनप्रवृत्तायां दृश्यस्याधिकारनिवृत्तेर्भवसे
वकैवल्यं २६ उद्धृतविवेकख्यातेः पुरु
षस्ययादृशीप्रज्ञाभवतितो कथयन्विवेक
ख्यातेरेवस्वरूपमाह तस्यसप्तधाप्रां
तभूमौप्रज्ञा २७ तस्यात्यन्तविवेकज्ञा
नस्यज्ञातव्यविवेकरूपाप्रज्ञाप्रांतभूमौ
सकलसालंबनसमाधिभूमियर्थ्यतेसा
प्रप्रकाशभवतीति तत्रकार्यरूपामु
क्तिः चतुष्प्रकारा ज्ञातंमयाज्ञेयंनज्ञा

तेन्यंकिचिदस्ति क्षीणामेत्के शानमेकिंचि
त्क्षेतव्यमस्ति अधिगतंमथाज्ञानं प्राप्तंम
याविवेकस्यातिरितिप्रत्यान्तरयरिहारेण
तस्यावस्थायामीदृश्येव प्रज्ञा जायते
ईदृशीप्रज्ञाकार्यविषयनिर्मलज्ञानंवि
मुक्तिरित्युच्यते चितविमुक्तेस्त्रिधाच
रितार्थोममबुद्धिः गुणाः कृताधिकौ
राः गिरिशिखरनियतिता इवग्रावाणेन
पुः स्थितियास्यति स्वकारणेप्रत्ययाभि
मुखानां महामोहाभिधानमूलकार
णाभावाद्निष्प्रयोजनत्वाच्चासीत्काकुतः
प्ररोहः स्वात्मीभूतश्चमेसमाधिः तस्मि
न्सतिस्वरूपप्रतिष्ठाहमिति ईदृशीवि

यो.सू.वृ.

३९

३९

तस्य स्वरूपविमुक्तिः तदेव मीढश्यांस
प्रविधप्रांतभूमीप्रज्ञायामुपजातायां यु
स्यः केवलस्य च ते विवेकरख्यातिः
संयोगाभावहेतुरित्युक्तं भवति तस्या
स्तस्य तौ किं निमित्तमित्यत आह योगांगा
नुष्ठानादविशुद्धिस्तथे ज्ञानदीप्तिराविवे
करख्यातेः २८ योगांगानिवक्ष्यमाणा
नितेषामनुष्ठानात् ज्ञानपूर्वकादभ्यासा
दाविवेकरख्यातेरविशुद्धिस्तथे चित्तसत्त्वस्य
प्रकाशावरणलक्षणत्वे रोरूपाविशुद्धि
स्तथे याज्ञानदीप्तिस्तस्मिन् सात्त्विकयोरि
णामोविवेकरख्यातिपर्यंतः तस्याः ख्या
तेर्हेतुरित्यर्थः योगांगानुष्ठानादविशुद्धि

क्षयेयाज्ञानदीप्तिस्तारितम्येन सात्त्विकप
परिणामो विवेकख्यातिर्यय्यताः तस्याः
ख्यातेर्हेतुरित्यर्थः योगंगानुष्ठानादवि
शुद्धिस्तयद्रुतं कानियोगंगानिति
तेषामुद्देशमाह यमनियमासनप्राण
यामप्रत्याहारणाध्यानसमाध्ययोश्च
गानि २९ इह कानिचित्समाधेः साक्षा
दुपकारकेनांतराण्यंगानियथाधार
णादीनि कानिचित्प्रतियक्षन्तहिंसा
वितर्कोन्मूलनद्वारेण समाधिमुपकु
र्वन्ति यथायमादयः तत्रासनादीनामु
तरोतरमुपकारकत्वम् तथासत्या
सनजये प्राणायामस्यैर्य एवमुत्तर

यो.सू.व.

४०

५०

त्रापियोजाम् २९ क्रमेणतेषांसरूपमा
ह अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यायसि
हाःयमाः ३० तत्रप्राणवियोगप्रयो
जनव्यापारेहिंसा साचसर्वोनर्थहेतुः
तदभावोऽहिंसाहिंसायाःसर्वकालमे
वपरिहार्यत्वात्प्रथमतदभावरूपाया
अहिंसापानिर्देशः सत्यवाधनानाम
स्वीकारः एतेऽहिंसादयःपंचयमश
द्ववाच्याभवतियोगांगत्वेननिर्दिष्टा
३० एषाविशेषमाह एतेजातिदेश
कालसमयानवच्छिन्नाःसार्वभौमाम
हाव्रतं ३१ जातिब्रह्मणत्वादिःदेश
स्तीर्थादिःकालश्चतुर्दश्यादिःसमयो

ह्यणप्रयोजनादिः एतैश्चतुभिरनवच्छि
न्नाः पूर्वोक्ताअहिंसादयोयमाः सर्वासु
क्षित्यादिषुचित्तमिषुभवामहाव्रतमित्यु
च्यंते तद्यथाब्राह्मणंनहनिष्यामितीर्थे
कंचैननहनिष्यामि चतुर्दश्यांनहनि
ष्यामिदेवब्राह्मणप्रयोजनमतिरेकेण
कमपिनाहनिष्यामि इत्येवंचतुर्विधा
वच्छेदव्यतिरेकेणकंचित्कचित्कदाचि
त्कस्मिंश्चित् अर्थोऽनहनिष्यामीत्यन
वच्छिन्नाः एवंसत्यादिषुयथायोग्यंपो
ज्यः इत्थमनियतीकृताः सामान्येनै
वप्रवृत्तामहाव्रतमित्युच्यंते नयुनः
परिच्छिन्नावधारणम् ३१ नियममा

ह शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा
 नानिनियमाः ३२ शौचं द्विविधं वात्यमा
 भ्यंतरं च वात्यं मृज्जलादिभिः कायादिप्र
 क्षालनं आभ्यंतरं मंत्रादिभिश्चित्तमला
 नाप्रक्षालनं संतोषस्तुष्टिः शेषाः प्रागेव
 कृतव्याख्याना एते शौचादयोनियम
 पदनाच्याः ३३ कथमेषां योगांगत्वमि
 ताह वितर्कवाधनेप्रतिपक्षभावनू
 म् ३३ वितर्क्यतइतितर्काः योगपरि
 पंथिर्नेहिंसादयः तेषां प्रतिपक्षभाव
 ने सति यदावाधाभवति तदा योगः
 सुकरो रावतीति भवत्वेवं यमनिमानां
 योगांगत्वं ३३ इदानीं वितर्काणां स्वरू

पुंभेदं प्रकारं कारणं फलं च क्रमेणाह
तितर्काहिंसादयः कृतकारिजानुमोदि
तालोभक्रोधमोहद्वेषकामदुःमध्याधि
मात्रादुःखज्ञानानंतफला इति प्रतिप
क्षभावनम् ३४ एते पूर्वोक्ताहिंसाद
यः प्रथमं त्रिधाभिद्यंते कृतकारिता
नुमोदितभेदेन तत्र स्वयं निष्पादिताः
कृताः कुरुकुर्विति प्रयोजकव्यापारे
ण समुत्पादिताकारितोः अन्येन क्रि
यमाणाः साधुसाध्वित्यंगीकृताः अनु
मोदिताः एतच्च त्रैविध्यं परस्परव्यामो
हनिवारणायोच्यते अन्यथा मंदमति
रेवं मन्येत न मया स्वयं हिंसाकृतेति न मे

दोषइति एतेषां कारणप्रतिपादनायाह
लोभक्रोधमोहपूर्विकाइति यद्यपि लो
भः प्रथमनिर्दिष्टः तथापि सर्वक्लेशानामो
हस्यानात्मन्यात्माभिमानलक्षणस्य निदा
नत्वात् तस्मिन्सति स्वयं विभागपूर्वकत्वेन लो
भक्रोधादीनां समुद्रवान्मूलत्वमवसेयं मोह
पूर्विका सर्वदोषजातिरित्यर्थः भोगस्य लोभ
स्तृष्णा क्रोधः कृत्या कृत्यविषे को नमूलिकः प्र
ज्वलनात्मकश्चित्तधर्मः प्रत्येकं कृतादिभि
देन त्रिप्रकारा अपि हिंसादयो मोहादिकरण
त्वेन त्रिधाभिद्यते सर्वेषामेव युनरवस्थाभेदे
न त्रिविध्यमाह मृदु मध्याधिमात्राः मृद्वो
मंदः न तीव्रानापि मध्याः न मंदानापि ती

ब्रामध्याः अधिमात्रास्तीव्रानमध्यानापि
मंदाः लोभजादीनांकृतादिभेदेनत्रैविध्या
त्याश्चात्यानंभेदाः रस्यत्रैविध्येसतिसप्तविंश
तिर्भेदाभवन्ति मृदादीनामपिप्रत्येकंमृदुम
ध्याधिमात्रभेदात्रैविध्यंसंभवति तद्यथायो
गेयोज्यंतद्यथामृदुःमृदुः मृदुर्मध्योमृदु
स्तीव्रइति एषांफलमाह दुःखाज्ञानानंत
फलाइति दुःखंप्रतिकूलतयावभासमानो
राजसश्चित्तधर्मः अज्ञानंमिथ्याज्ञानंसंश
यविपर्यरूपंतेदुःखाज्ञानेआनंतमपरिच्छि
न्नंफलंयेषांतेवयोक्ताः इत्थंतेषांस्वरूप
कारणादिभेदेनज्ञातार्ताप्रतिपक्षभावन
यायोगिनापरिहारः कार्य्यइत्युपदिष्टंभ

वति ३४ एवामभ्यासात्प्रकर्षमागच्छता
मनुनिष्ठादिन्यः सिद्धो यथा भवन्ति तथा
क्रमेण प्रतिपादयितुमाह अहिंसा प्रति
ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ३५ तस्याहिं
साभावयतः सन्निधौ सहजविरोधिनामहि
नकुलानां वैरत्यागः निर्मत्सरतयावस्थानं
भवति हिंसारताः हिंस्रत्वं परित्यजंतीत्यर्थः
३५ सत्याभ्यासवतः किं भवतीत्याह स
त्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ३६
क्रियमाणहि क्रियायागादिकाः फलं स्व
र्गादिप्रयच्छन्ति तस्य तु सत्याभ्यासवतो यो
गिनस्तथासत्यं प्रकृष्यते यथा कृताया
मपि क्रियायां योगी फलमाश्रयति तद्

चनाद्यस्य कस्यचिन्क्रियामकुर्वतोऽपि फलं
भवतीत्यर्थः ३६ अस्तेयमभ्यसतः फल
माह अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरलोपसौ नमू
३७ अस्तेयं यदाभ्यस्यति योगी तदा त
स्य तत्प्रकर्षान्निरभि लाषस्यापि सर्वतो दि
क्कानि रलान्युपतिष्ठन्ते ब्रह्मचर्याभ्या
सस्य फलमाह ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वी
र्यलाभः ३८ यः किल ब्रह्मचर्यमभ्यस्य
ति तत्प्रकर्षान्निरतिशयं वीर्यं सामर्थ्यमा
विर्भवति वीर्यनिरोद्धो ब्रह्मचर्यं तस्य त
त्प्रकर्षाच्छरीरं द्रियमनस्सु वीर्यं प्रकर्षमा
गच्छति ३९ अपरिग्रहाभ्यासफलमा
ह अपरिग्रहस्यैर्यं जन्म कथं ता संवो

यो.सू.वृ.

४५

५५

सत्त्वप्रकाशसुखाद्यात्मकं तस्य शुद्धीरज
स्तमोभ्यामनभिभवः सौमनस्यं खेदा
ननुभवेन मानसी प्रीतिः एकाग्रतानि
यते विषये चेतसः स्थैर्यं इंद्रियजयो वि
षयपरं सुखानामिंद्रियाणां स्वात्मन्यव
स्थानं आत्मदर्शने विवेकख्यातिरूपे
चित्ते स्य योग्यत्वं सामर्थ्यं शोचाभ्यासव
त एते सत्त्वशुद्धादयः क्रमेण प्रादुर्भवं
ति तथाहि शोचात्सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धेः
सौमनस्यं सौमनस्यादेकाग्रता एका
ग्रतया इंद्रियजयं इंद्रियजयादात्मदर्श
नयोग्येति संतोषाभ्यासमाह संतोषा
दनुत्तमः सुखलाभः ४३ संतोषप्रक

र्षेणयोगिनस्तथाविधमांतरंसुखमावि
र्भवति यस्यवात्स्यंसुखंशतांशेनापिनस
मं ४३ तपसःफलमाह कायेन्द्रियशु
द्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ४४ तपसःस
मभ्यस्यमानंचेतसःक्लेशादिलक्षणाशु
द्धिक्षयद्वारेणकायेन्द्रियाणांशुद्धिमुक्त
र्षमादधाति अयमर्थः चांद्राणादिना
चित्तक्लेशक्षयस्तत्सुखादिन्द्रियाणांरू
क्षमववहितविप्रकृष्टप्रदर्शनादिसाम
र्थ्यमाविर्भवति कायस्ययथेष्टमणुत्व
महत्वादीनि ४४ स्वाध्यायस्यफलमा
ह स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ४५
अभिप्रेतमंत्रजपादिलक्षणेस्वाध्यायेप्र

यो.सू.वृ.

४६

५६

कृष्यमाणे योगिनः इष्ट्याभिप्रेत्यतया दे
वतया संप्रयोगो भवति सास्यदेवताप्रत्यक्षी
भवतीत्यर्थः ४५ ईश्वरप्रणिधानस्य फल
माह समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ४६
ईश्वरे यो यं भक्तिविशेषस्तस्मात्समाधेरुक्त
लक्षणस्याविर्भवति तस्मात्संभवगवानी
श्वरः प्रसन्नः सन्नतरायरूपानुत्केश
न्यरित्त्वस्य समाधिमुद्बोधयति ४६ नि
यमानुक्ताऽऽसनमाह तत्र स्थिरसुखमास
नम् ४७ आस्यतेऽनेनेति आसनं यद्वा
सनं दंडासनं स्वस्तिकादितद्यदा स्थिरं नि
र्कयं सुखमनुद्बेजनीयं च भवति तदा यो
गो गतां भजते तस्यैव स्थिरसुखप्राप्त्यर्थं

मुपायमाह प्रयत्नशैथिल्यानंतसमाय
तिभ्याम् ४८ तदासनं प्रयत्ननशैथिल्ये
नानंतसमायसाचस्थिरं सुखं च भवतीति
संबंधः यदासनं वधामीतीच्छां करोति प्र
यत्नस्य शैथिल्ये व्यक्ते शैनेव च तदासनं नि
ष्यद्यते यदाकाशादिगते आनंते चेतसा स
मायतिः क्रियते अवाधेन तादात्म्यमाधत्ते
तदादेहाहंकाराभावान्नासनंदुःखजनकं
अस्मिंश्चासनजये सति समाध्यंत रायभू
तान प्रमवंसंगमे जयत्यादयः ४८ त
स्यैवानुनिष्यादितं फलमाह ततो द्वंद्वः
नमिधातः ४९ तस्मिन्नासनजये सा
ति द्वंद्वैः शीतोष्णक्षुधातृष्णादिभिर्यो।

मो० सू० वृ०

४७

५७

गीनामिह न्यत इत्यर्थः आसनजयानंतरं प्रा
णायाममाह तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयो
र्गतिविच्छेदः प्राणायामः ५० आसनस्थे
र्ये सति तन्निमित्तकः प्राणायामलक्षणो यो
गांगविशेषो नुष्ठेयो भवति कीदृशः श्वास
प्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वा
सौकृतलक्षणो तयोः त्रेधारे च कपूरक
पूरककुंभकद्वारेण वात्स्याभ्यन्तरेषु गतेः प्र
वाहस्य विच्छेदो धारणं प्राणायाम उच्यते
तस्यैव सुखावगमाय विभज्य स्वरूपं कथय
ति स तु वात्स्याभ्यन्तरं संभवति र्देशकाल
संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ५१
वात्यवृत्तिः श्वासेरेचकः आंतरवृत्तिः प्र

श्वासपूरकः संभवतिः कुंभकः तस्मिं
जलमिव कुंभे निश्चलतया प्राणो वस्था
प्यते इति त्रिविधो यं प्राणायामो देशेन का
लेन संख्याया चोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो
भवति देशेनोपलक्षितो यथा नासाग्रद्वारा
दशांशं तौ दोनासाभ्यामग्रद्वारा दशांशं गुलफयर्थं
तमित्यर्थः कालेनोपलक्षितो यथा षड्विं
शन्मात्रादिप्रमाणाः संख्ययोपलक्षितो
यथा दूयतो वाराण्कृतरातावद्धिः श्वासप्र
श्वासैः प्रथम उद्धातो भवतीति एतद्भा
नाय संख्याग्रहणमुपात्तं उद्धातो नाभि
मूलात्पेरितस्य वायोः शिरस्यभिहननम्
५१ त्रीन्प्राणायामानभिधाय चतुर्थम्

मिधातुमाह वाह्याभ्यंतरविषयापेक्षी
 चतुर्थः ५२ प्राणस्यवाह्योविषयः द्वाद
 शांतादिः आंतरोविषयलहृदयनाभिचक्रा
 दिः तौ द्वौ विषयो आसिष्यपर्यालोच्ययः
 संभरूपोगतिच्छेदः सचतुर्थप्राणायामः
 तृतीयस्मात्कुंभकाख्याद्यमस्यविशेषः
 सवाह्याभ्यंतरोविषयावपर्यालोच्यैवसं
 हसातसेयलनियतितजलन्यायेनयु
 गतसंभट्टस्यानिष्पाद्यते अस्यतुविष
 यद्वयापेक्षकोनिरोधः अयमपिपूर्वव
 देशकालसंख्याभिरूपलक्षितोद्रष्टव्यः
 ५२ चतुर्विधस्यास्यफलमाह ततः
 क्षीयतेप्रकाशावरणम् ५३ तस्मात्

णायामातृप्रकाशस्यचित्तसत्त्वगतस्यय
दावरणंक्लेशरूपंतत्क्षीयतेविनश्यती
त्यर्थः फलांतरमाह धारणासुचयो
म्यतामनसः ५४ धारणावश्यमाण
लक्षणास्मासुप्राणायामैः क्षीणदोषंम
नोयत्रयत्रधार्यतेतत्रतत्रस्थिरीभवति
नविक्षेपंभजते ५४ प्रत्याहारस्यल
क्षणमाह स्वस्वविषयासंप्रयोगेचित्त
स्यस्वरूपानुकारइवइंद्रियाणांप्रत्याहा
रः ५५ इंद्रियाणिस्वस्वविषयेभ्यः
प्रतीपमाद्रियंतेऽस्मिन्नितिप्रत्याहारः
सचकथंनिष्पद्यतेइत्याह चक्षुरादी
नामिंद्रियाणांस्वः स्वोविषयोरूपादि

यो.सू.वृ.

४९

५९

स्तेनसंयोगस्तदोभिमुखेनवर्त्तनं तदभा
वस्तदाभिमुखंयरित्यज्यस्वरूपमात्रे
ऽवस्थानंतस्मिंसतिचित्तमात्रानुकारी
णीन्द्रियाणिभवन्ति यतश्चित्तमनुवर्त्त
मानानिमधुकरराजमिवमक्षिकाःस
र्वोनीन्द्रियाणिप्रतियन्ते अतश्चित्तनिरो
धेतानिप्रत्याहृतानिभवन्ति तेषांतत्त्व
रूपानुकारः प्रत्याहारः उक्तः ५५
फलमाह ततःपरमावश्यतेन्द्रियाणां
५६ अभ्यस्यमानेहिप्रत्याहारेतथा
वश्यान्यायात्तानीन्द्रियाणिसंयद्यन्ते य
थावाह्यविषयाभिमुखतांनीयमान्य
पिनयांतीत्यर्थः तदेवंप्राथमयादोक्त

लक्षणस्ययोगस्यांगभूतं क्लेशतनूकरा
णफलं क्रियायोगमभिधाय क्लेशानामु
द्देशं स्वरूपं कारणं क्षेत्रं फलं चोक्त्वा कर्मा
णामपि भेदं कारणं स्वरूपं फलं च अभिधा
य विधाकस्य स्वरूपं कारणं च अभिहितं
ततस्तस्याज्यत्वात् क्लेशादीनां ज्ञानव्यति
रेण त्यागस्याशक्यत्वात् ज्ञानस्य च शा
स्त्रायतत्वात् शास्त्रस्य हेयहेयकारणे
पादेयोपादानकारणत्वेन चतुर्व्यूहत्वा
त् हेयस्य च हानव्यतिरेकेण स्वरूपानि
ष्यते हीनमहितं चतुर्व्यूहं स्वस्वकारण
सहितमभिधायोपादेयकारणभ्रंताया
विवेकख्यातेः कारणभ्रतानां मंतरंग

५३०

०४

यो.सू.वृ.

५०

५०

बहिरंगभावेन स्थितानां योगांगानां यमा
दीनारूपं फलसहितं व्याकृत्य धारणा
पर्यंतानां चासनादीनां परस्परमुपका
र्योपकारकभावेनावस्थितानामुद्देश
मभिधाय प्रत्येकं लक्षणाकारणपूर्वक
लमभिहितं तदयं योगो यमनियमा
दिभिः प्राप्तबीजभावः आसनप्राणा
यामैरंकुरितः प्रत्याहारेण युष्यितो।
ध्यानधारणासमाधिकलिप्यतीति या
स्यातः साधनयादः २ इति श्रीमहा
रजाधिराजश्रीभोजदेवविरचित्तोरा
जमार्तेंडाभिधायोपातंजलयोगशास्त्र
वृत्तौ द्वितीयः साधनयादः २ यस्या

दयप्रस्मरणादणिमादिविभूतयः भ
वंतिभवतामस्तुभूतनाथःसभूतये १
तदेवंपूर्वादिष्टंधारणाद्यंगत्रयंनिर्णे
तुंसंयमसंज्ञाभिधानपूर्वकंवाच्याभ्यंत
रादिसिद्धिप्रतिपादनायलक्षयितुमुपक्र
मते तत्रधारणायाःस्वरूपमाह देशवं
धश्चित्तस्यधारणा १ देशनाभिचक्रा
दौचित्तस्यबंधोविषयांतरपरिहारेणय
स्थिरीकरणं साचित्तस्यधारणादत्युच्य
ते अयमर्थोमैत्र्यादचित्तपरिवासितां
तःकरणेनयमनियमवताजितासनेनप
रित्तप्राणविच्छेदेनप्रत्याहृतैन्द्रियग्रा
मेणनिर्वाधेदेशेऋजुकायेनजितद्वं

यो.सू.वृ०

५१

५१

द्वेनयोगिनानानासायादौसंप्रज्ञातस्य
समाधेरभ्यासायचेतसः स्थिरीकरणंक
र्तव्यमितिधारणामभिधायध्यानमाह
तत्रप्रत्येकतानताध्यानम् २ तत्रतस्मि
न्देशेयत्रचित्तं धृतं तत्रप्रत्ययस्यज्ञानस्य
या एकतानताविसदृशपरिणामपरिहारे
णयदेवधारणायामालवनीकृतं तदा
लंवनतयैर्निरंतरमुत्पत्तिः साध्यानमि
त्युच्यते चरंमंयोगंगंसमाधिमाह तदे
वार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवस
माधिः ३ तदेवोक्तलक्षणध्यानंय
त्रार्थमात्रनिर्भासमर्थोकारसमावेशादु
द्भूतार्थरूपंन्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेनस्व

राये क्षयावहिरंगत्वमाह तदपिवहिरं
गं निर्वीजस्य ८ निर्वीजस्य योगस्य निरालं
वनस्य शून्यभावनाऽपरयर्प्ययस्य स
माधेरेतदपि योगैर्गंगत्रयं वहिरंगं पारं
पर्येणोपकारकत्वात् इदानीं योगंग
सिद्धीं गन्ध्यातुकामः संयमस्य विषय इति
द्विकर्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह बुद्ध्या
ननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावो
निरोधलक्षणचित्तान्वयो निरोधपरि
णामः ९ बुद्धानंक्षित्युद्विषिता
ख्यं भूमित्रयं निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्यां
मितयाचेतसः परिणामः ताभ्यां बुद्ध्या
ननिरोधाभ्यां योजनितौ संस्कारौ तयो

यो०सू० वृ०

५३

५३

येथाक्रममभिभवप्रादुर्भावौयदाभवतः
अभिभवोऽन्यग्भूततयाकार्यकरणासाम
र्थ्येनावस्थानं प्रादुर्भावोवर्तमानेऽध्वनि
मक्तिरूपतयावस्थानं तदानिरोधल
क्षणेचित्तस्योभयवृत्तित्वादन्वयोयः सनि
रोधपरिणामद्वयमुच्यते अयमर्थः यदा
सुस्थानसंस्काररूपो धर्मस्तिरोभवति
निरोधसंस्काररूपश्चाविर्भवति धर्मिरू
पतयाचित्तमुभयत्रान्वयित्वेनावस्थितं प्र
तीयते तदा सनिरोधपरिणामशब्देन न
ब्रह्मियते चलत्वाद्गुणवृत्तस्य यद्यपि चेत
सो निश्चलत्वेनास्ति तथाप्येवंभूतः परि
णामः स्यैर्यमुच्यते अस्यैव फलमाह

रूपशून्यतामिवापद्यते स समाधिरित्युच्य
ते सम्यगाधीयते एकाग्रीक्रियाते विक्षेपा
न्यरिहस्यत्र मनः समाधिः उक्तल
क्षणस्य योगागत्रयस्य व्यवहाराय स्वशा
स्त्रे तांत्रिकिं संज्ञाकर्तुमाह त्रयमेकत्र संय
मः ४ एकस्मिन्विषये धारणाध्यान
समाधिलक्षणत्रितयं प्रवर्तमानं संयमसं
ज्ञाशास्त्रे व्यवह्रियते । तस्य फलमाह तज्ज
यात्प्रज्ञालोकः ५ तस्य संयमस्य जया
दभ्यासेन सारोत्यादनात् प्रज्ञाया ज्ञात
व्यविवेकरूपाया आलोकः प्रसरो भव
ति प्रज्ञाज्ञेयं सम्यगवभासयतीत्यर्थः
तस्योपयोगमाह तस्य भूमिषु विनियोगः

यो०सू०वृ०

५२

इ तस्य संयमस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मा लं
वनभेदेन स्थिता सुचितवृत्तिषु विनियोगः
कर्तव्यः अधरामधरं चित्तभूमिं जितं जि
तां ज्ञात्वा उत्तरस्यां भूमौ संयमः कार्यः न
ह्यनात्मीकृता धरभूमिरुत्तरस्यां भूमौ सं
यमं कुर्वीताः फलभाग्भवति साधन
पादे योगांगान्यष्टा बुद्धिश्चानां लक्ष
णं विधाय त्रयाणां कथं न कृतमित्या
शंक्याह त्रयमंतरंगं पूर्वैर्भ्यः ७ पूर्वै
र्भ्यो यमादिभ्यो योगेभ्यः पारं चर्येण
समाध्युपकारकेभ्यो धारणादियोगांग
त्रयं संप्रज्ञातस्य समाधेरंतरंगं समा
धिस्वरूपनिष्पादनात्तस्यापि समाध्यंत

तस्यप्रशांतवाहितासंस्कारात् १० तस्य
चेतसः उक्तान्निरोधसंस्कारात्प्रशांतवा
हिताभवतिपरिहृतविशेषतयासदृशप्र
वाहपरिणामिचित्तंभवतीत्युक्तं निरोध
परिणाममभिधायसमाधिपरिणाम
माह सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयोचि
तस्यसमाधिपरिणामः ११ सर्वार्थतात्
लत्वान्नानाविधार्थग्रहणंचित्तस्यविस
योधर्मः एकस्मिन्निवावलंबनेसदृशप
रिणामिताएकाग्रत्वंतदपिचित्तस्यध
र्मः तयोर्थथाक्रमंक्षयोदयो सर्वार्थ
तालक्षणस्यधर्मस्यक्षयोऽसंतमभि
भवः एकाग्रतालक्षणस्यधर्मस्यग्रा

यो.सू.कृ.

५४

५५

दुर्भावोभिव्यक्तिः चित्तस्योद्विक्तसत्त्वस्या
त्वयितया तस्यावस्थानं स समाधिपरि
णाम इत्युच्यते पूर्वस्मात्परिणामाद्
स्यायं विशेषः तत्र संस्कारलक्षणयोर्ध
र्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ पूर्वस्य व्युत्था
नसंस्काररूपस्य धर्मस्य न्यभाव उत्त
रस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभि
भूतत्वेनावस्थानं इह तु क्षयोदयाविति
सर्वोप्येता रूपस्य विक्षेपस्याऽत्यंततिरस्का
रादनुसुप्तिरतीति ध्वनिप्रवेशः क्षयः
एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्त
माने ध्वनिप्रकटत्वं तृतीयमेकाग्रता
परिणाममाह शान्तोदितौ तुल्यप्रस

यौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामः १२ समा
हितस्यैवचित्तस्यैवचित्तस्यैकः प्रत्ययोवृ
त्तिविशेषः शांतोऽतीतमध्वानं प्रविष्टः
अपरस्तूदितो वर्तमाने ध्वनिस्फुरतः दा
वपिसमाहितचित्तस्य तुल्यावेकरूपा लं
वनत्वेन सदृशो प्रत्ययो उभयत्रापिसमा
हितस्यैवचित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानं य
त्त एकाग्रतापरिणाम इत्युच्यते चित्तपरि
णामोक्तं रूपं मन्यत्रातिदिशन्नाह एतेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणा
मा व्याख्याताः १३ एतेन त्रिविधोक्तेन
चित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूल सूक्ष्मं द्रिये
षु बुद्धिः कर्मातः करणभेदेन वस्थितेषु

५३०

५३०

यो.सू.वृ.

५५

५५

धर्मलक्षणावस्थामेदेनत्रिविधपरिणा
मोव्याख्यातोऽवगंतव्यः अवस्थितस्य
धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मांतरायतिः
धर्मपरिणामः ययामृत्तल्लक्षणस्य धर्मि
णः पिंडरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपध
र्मांतरस्वीकारे धर्मपरिणाम इत्युच्यते
लक्षणपरिणामो यथा तस्यैव घटस्या
नागता ध्वपरित्यागेन वर्तमाना ध्वस्वी
कारस्तत्परित्यागेन वातीता ध्वपरिण
मः अवस्थापरिणामो यथा तस्यैव घट
स्य प्रथमद्वितीययोः सदृशयोः क्षण
योः अन्वयित्वेन स्वतश्चलंगुणवृत्तं नाप
रिणाममाणं क्षणमप्यास्ते ननु कोयं

धर्मीत्याशंक्यधर्मिणोलक्षणमाह शं
तोदिताऽव्यपदेश्यधर्मानुयातीधर्मी
१४ शंतायेकतस्वस्वव्यापारसअतीते
ध्वन्यनुप्रविष्टाः उदितायेऽनागतमऽ
ध्वानं परित्यज्यस्वस्वव्यापारं कुर्वन्ति अ
व्यपदेश्याये शक्तिरूपेण स्पीता व्यप
देश्यं न शक्यते यथा सर्वसर्वात्मकमित्ये
वमाहायः नियतकार्यकारणरूपयो
र्यतया बुद्धिन्ता शक्तिरेवेह धर्मशब्देना
भिधीयते तन्निविधमपि धर्मयोऽनुप
त्तस्य नुवर्तते अन्वयित्वेन स्वीकरोति
स शंतोदिताऽव्यपदेश्यधर्मानुयाती
धर्मीत्युच्यते यथा सुवर्णरुचकरूपध

५५५

३५

यो.सू.वृ.

५६

मिरूपतया सामान्यात्मना धर्मरूपतया
विशेषात्मना स्थितं अनुयातीत्येनावभास
ते एकस्य धर्मिण कथमनेक परिणामा
इत्याशंकामपनेतुमाह क्रमान्यत्वं परि
णामान्यत्वे हेतुः १५ धर्माणामुक्तलक्ष
णानां यः क्रमस्तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं
परिदृश्यमानं परिणामस्योक्तलक्षस्यान्य
त्वेनानाविधत्वे हेतुर्लिंगज्ञापकं भवति
अयमर्थः योयं नियतः क्रमो मृच्चूर्णान्मृ
त्सिंदूरतः कपालानितेभ्यश्च घटद्रुमेवं
रूपपरिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्व
मावेदयति तस्मिन्नेव धर्मिण्यो लक्ष
णपरिणामस्यावस्थापरिणामाणि

स्यचक्रमः सोऽथनेनैव न्यायेन परिणामान्य
लेगमकोऽवगंतव्यः सर्वएवभावानियते
नैवक्रमेण प्रतिक्षणं परिणाममानाः परि
दृश्यन्ते अतः सिद्धं क्रमान्यत्वात् परिणामा
न्यत्वं सर्वेषां चित्तविषयादीनां परिणाममा
नानां केचित् धर्मोः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यं
ते यथा सुखादयः संस्थानादयश्च केचि
च्चैकांतेनानुमानगम्याः यथा धर्मसंस्का
रशक्तिप्रभृतयः धर्मिणश्च भिन्नाभि
न्नरूपतया सर्वज्ञानुगमः १५ इदानी
मुक्तस्य संयमस्य विषयदर्शनद्वारेण सि
द्धी प्रतियादयितुमाह परिणामत्रयसं
यमादतीताऽनागतज्ञानं १६ धर्मत्वं

०५०३०३

२५

यो०सू०वृ०

५७

57

क्षणावस्थानेहेनयसरिणामत्रयमुक्त
म् तत्रसंयमात्तस्मिन्निषयेपूर्वोक्तस्यसं
यमस्यकरणात् अतीतानागतज्ञानंयो
गिनःसमाविर्भवति इदमत्रतात्पर्यम्
अस्मिन्धर्मणिअयं धर्मद्रुहलक्षणमिय
मवस्थावानागताद्ध्वनःसमेत्यवर्तमाने
ध्वनिस्वव्यापारंविधायातीतमध्वानंअ
विशस्येवंपरिहृतविक्षेपतयायदासंय
मं करोति तदायत्किंचिदतिक्रांतमनुसृतं
वा तत्सर्वयोगीजानाति यतश्चित्तस्यशु
द्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात्सर्वार्थग्रहणसा
मर्थ्यमविद्यादिभिर्विक्षेपैरपह्रियते य
दातुतैस्तैरुपायैर्विक्षेपाःपरिह्रियन्ते त

दानिवृत्तमलस्येवाऽऽदर्शस्यसर्वार्थग्रह
णसामर्थ्ये एकाग्रतावलादाविभवति १६
सिध्यंतरमाह शब्दार्थप्रत्ययानामितरेत
राध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्व
भूतरुतज्ञानम् १७ शब्दः श्रोत्रेन्द्रिय
ग्राह्यो नियतक्रमवर्णो लको नियते कार्य
प्रतिपत्यवच्छिन्नः यदावाक्रमरहितः स्यो
दात्मा ध्वनिसंस्कृतबुद्धिग्राह्यः उभयथा
पियदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेवार्थप्रति
पत्तौ सामर्थ्यात् अर्थो ज्ञानिगुणक्रियादिः
प्रत्ययो ज्ञानं विषयकारणबुद्धिवृत्तिः एषां
शब्दार्थज्ञानानां व्यवहारे इतरेतराध्यासा
त्तन्मिन्नामपि बुद्धौ कस्यप्यतया संया

०५०५०५

३४

यो०सू०वृ०

५८

५४

दनात्संकीर्णत्वं तथाहि गामानयेत्युक्तेक
श्विद्वोलक्षणमर्थगोत्वजात्यवच्छिन्नं सा
क्षादिमत्सिंङ्गरूपं शब्दं च तद्वाचकं ज्ञानं च
तद्ग्राहकमभेदेनैवाध्यवस्यति नत्व
स्यगोशब्दोवाचकोयं शब्दस्यवाच्यस्तयो
रिदं ग्राहकं ज्ञानमिति भेदेन व्यवहरति
तथाहिकोयमर्थः कोयं शब्दः किमिदं ज्ञा
नमितिष्टष्टः सर्वत्रैकरूपमेवोत्तरं ददति
गौरिति सयद्येकरूपत्वात् न प्रतिपद्यते
तदाकथमेकरूपमुत्तरं प्रयच्छति एवं
तस्मिन्नवस्थिते यो यं प्रविर्भगः इदं
शब्दस्य तत्वं यद्वाचकत्वं नाम इदमर्थ
स्य यद्वाच्यत्वं इदं ज्ञानस्य यत्प्रकाश

त्वमिति प्रविभागं विधाय तस्मिन् प्रविभा
गेयः संयमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां
मृगयक्षिसरीसृपाणां यद्रुतं यः शब्दत
त्र ज्ञानमुत्पद्यते अनेनाभिप्रायेणैतेन प्रा
णिनायं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानाति
सिद्धं तस्माद् संस्कारसाक्षात्करणात् पू
र्वजातिज्ञानम् १८ द्विविधाश्चित्तवास
नारूपाः संस्काराः केचित् स्मृतिमात्रेभ्यः
दनफलाः केचिज्जात्यायुर्भोगलक्षण
वियाकहेतवो यथा धर्माद्यास्तेषु संस्का
रेषु यदा संयमं करोति एवं मया सोर्थी
नुभूते एवं मया साक्रियानिष्पादितेति
पूर्ववृत्तं सर्वमनुसंधानो भावनयैव प्रवो

यो.सू.वृ.

५९

५९

धकमंतरेणोद्दृष्टसंस्कारः सर्वमतीतं स्म
रति क्रमेण साक्षात्कृतेषु दृष्टेषु संस्कारे
षु पूर्वजन्मानुभूतानपि जात्यादीन् प्रत्यक्षे
ण यथैव सिद्धं तस्मात् प्रत्ययस्य य
रचित्तज्ञानम् १९ प्रत्ययस्य परचित्तस्य
केनचिन्मुखरागादिना लिङ्गेन गृहीतस्य
यदा संयमं करोति तदा परकीयचित्तं
स्य ज्ञानमुत्पद्यते सरागमस्य चित्तं वीत
रागं वेति परचित्तगता सर्वान्ते वैधर्म्या
नूजानातीत्यर्थः अस्मैव परचित्तज्ञान
स्य विशेषमाह न तत्सालंबांतस्याविष
यीभूतत्वात् २० तस्य परस्य यच्चित्तं
त्सालंबनं स्वकीयेनालंबनेन सहितं तन्न

शक्यते ज्ञातुं आलंबनस्य केनचिद्विधिं गेना
विषयीकृतत्वात् लिङ्गाच्चित्तमात्रं परस्य
वगतं न तु नीलविषयमस्य चित्तं पीतविष
यमिति वायच्च न गृहीतं तत्र संयमस्य कर्तुं
मशक्यात्त्वान्न भवति परचित्तस्य यो विषयस्त
ज्ञानं तस्मात्परकीयचित्तमालंबनरहि
तं न गृह्यते तस्यालंबनस्या गृहीतत्वात्
चित्तधर्माः पुनर्गृह्यन्ते एव यदा तु किंम
नेनालंबितमिति प्रणिधानं करोति तदा
तत्संयमात्तद्विषयमपि ज्ञानमुत्पद्यते ए
वं सिद्धांतरमाह कायरूपसंयमात्तद्वाच्य
शक्तिस्तंभे चक्षुः प्रकाशाभ्यंयोगे तद्दीन
म २१ कायशरीरं तस्य रूपं चक्षुः प्राक्ष्यो

सू. २३. १३

३

यो.सू.६०

६०

गुणविशेषतस्मिन्नेतस्मिन्कायेरूपमि
तिसंयमात्तस्यरूपस्यचक्षुग्राह्यत्वधर्म
स्मासंयोगेनतद्गृहणव्यापारभावेयोगि
नोतद्दीनंभवति नकेनचिदसौदृश्यते
इत्यर्थः एतेनशब्दाद्यंतद्दीनमुक्तम् २२
एतेनैवरूपाद्यंतर्धानोपायप्रदर्शनेन
शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्यामंतर्धानमु
क्तंवेदितव्यम् सिद्धोतरमाह सोयक्र
मंनिरूपक्रमंचकर्मतत्संयमादप्यरांत
ज्ञानमरिष्टेभ्योवा २३ आयुर्विपाके
यत्पूर्वकृतंकर्मतद्भिः प्रकारंसोयक्रमंनि
रूपक्रमंच तत्रसोयक्रमंयत्फलजनना
यसहोयक्रमेणकार्यकरणाभिमुख्ये

नवर्तते यथोद्यमप्रदेशे प्रसारितमाद्र्देवा
सः शीघ्रमेव शुष्यति उक्तवियरीतं निरु
यक्रमं यथा तदेवाद्र्देवासः संवर्तितम
नुष्णादेशे चिरेण शेषतेति तदस्मिद्वि
धे कर्मणियः संयमं कुरुतेति किंममकर्म
शीघ्रवियाकं किंचिद्वियाकमिति ध्या
नं द्वाह्यादऽयं तत्तानमस्योत्पद्यतेऽय
ं तः शरीरवियोगस्तस्मिन् ज्ञानं अनुष्मि
न्कालेऽनुष्मिन्देशे मम शरीरवियोगो भ
विष्यतीति निःसंशयं जानाति अरिष्टेभ्यो
वा अरिष्टानि त्रिधाऽध्यात्मिकाधिभौ
तिकाधिदैविकाभेदेन तत्राध्यात्मका
नि पिहिमकर्णः कोऽस्य वायोर्धौषणं न शृ

०५:५०:५५

५३

यो.स.हृ०

६९
६१

पोति इत्येवमादीनि आधिभौतिकानि
अकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि आधि
दैविकानि अकालएवद्रष्टुमशक्यस्व
र्गादियदार्थदर्शनादीनितेभ्यः शरीरवि
योगकात्तजानाति यद्यप्यऽयोगिनाम
परिष्टेभ्यः प्राप्तेण ज्ञानमुत्पद्यते तथा
पितेषां सामान्याकारेण तत्संयमरूपे
योगिनां युनर्नियतदेशकालतया प्रत्य
क्षवदव्यभिचारियरिकर्मनिष्पदभूताः
सिद्धीः प्रतीयादपितुमाह मैत्र्यादिषु बला
नि २४ मैत्री करुणामुदिता सुयोविहि
तः संयमः तस्य बलानि तासां मैत्र्यादीनां
संबंधीनि प्रादुर्भवन्ति मैत्री करुणामुदि

तातथास्यप्रकर्षेण गच्छन्ति यथा सर्वस्य मित्र
त्वादिकमयै प्रतिपद्यते सिद्ध्यन्तरमाह
वलेषु हस्तिवलादीनि २५ हस्यादिसं
बंधेषु वलेषु कृतसंयमस्य तद्वलानि हस्या
दिवालान्या विभवंति तदयमर्थो यस्मिन्
स्तिवले वायुवेगे सिंहवीर्ये वा तन्मयीभावे
न संयमं करोति तत्तत्सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वा
त्सर्वमस्या विभवंतीत्यर्थः सिद्ध्यन्तरमाह
प्रवृत्त्या लोकन्यासात् तस्मै च बहिरहितविप्र
कृष्टज्ञानम् २६ प्रवृत्तिविषयवती ज्यो
तिष्मती च प्रागुक्ता तस्यां यो सावा लोकः
सात्त्विकप्रकाशप्रसरस्तस्य निखिलेषु विष
येषु न्यासात् तद्वासितानां विषयाणां भा

यो० सू० व०

६२

वनात् सांतःकरणे धिन्द्रिये प्रकृष्टशक्ति
तामायन्नेषु सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यव
हितस्य भूष्यंतर्गतस्य निधानादे विप्रकृ
स्य मेव पर्याश्ववर्तिनोरसायनार्दत्ता
नमुस्यघते एतत्समानदृतांतं सिद्धं
तरमाह भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात्
२१ सूर्ये प्रकाशमयेयः संयमं करोति
तस्य सप्त सुभूभेवः स्वः प्रभृतिषु लो
केषु यानि भुवनानि तत्तत्सन्निवेशभा
जियुराणितेषु यथावदस्य ज्ञानमुस्यघ
ते पूर्वस्मिन् सूत्रे सात्विकप्रकाशः सा
लंबनतयोक्तः इह तु भौतिक इति विशे
षः भौतिकप्रकाशं तत्सलंबनद्वारेणै

वसिष्ठोतरमाह चंद्रेताराव्यूहज्ञानम्
२५ ताराणां ज्योतिषां यो व्यूहो विशिष्टः
सन्निवेशस्तस्मिंश्चंद्रे कृतसंयमस्य ज्ञान
मुत्पद्यते सूर्यप्रकाशेन हतते जस्ता ता
राणां सूर्यसंयमात्तज्ज्ञानेन शक्तोति भवि
तुमिति यथ गयमुपायोभिहितः सिद्धं
तरमाह ध्रुवे तद्वति ज्ञानम् २६ ध्रु
वे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने कृतसंयमस्य
तासां ताराणां यागतिः प्रत्येकं नियतका
लानियतदेशाच्च तस्यां ज्ञानमुत्पद्यते
इयं तारा अयं ग्रह इत्येता कालेनामुं राशि
मिदं नक्षत्रं यास्यतीति सर्वज्ञाता तीसर्थः
इदं कालज्ञानमस्य फलमित्युक्तं भवति

०५०५०५

६३

योः सू. ०. ०.

६३

वाच्यासिद्धीः प्रतियाद्यांताः प्रतियादयि
तुयक्रमते नाभिचक्रेकायब्यूहताज्ञानम्
३० शरीरमध्यवर्तिनाभिसंज्ञिकं षोड
शारंयच्चक्रं तस्मिन्कृतसंयमस्ययोगिनः
कायगतोयोसोब्यूहोविशिष्टंरसमलधा
तुनाड्यादीनामवस्थाने तत्रज्ञानमुत्प
ते इहमुक्तंभवति नाभिचक्रंशरीर
स्यमध्यवर्तिसर्वतः प्रसृतानां नाड्यादी
नां अवस्थाने मूलभूतं तत्रकृतावधान
स्यसमग्रः सन्निवेशोयथावदवभाति
सिद्ध्यंतरमाह कंठकूपेषु तत्रपिपासानि
वृत्तिः ३१ कंठगलेकूपः कंठकूपः
जिह्वायाः मूले जिह्वातोऽधस्तात्कूप

०५०५०५
४३
द्रवकूयोगतीकारः प्रदेशः प्राणादेर्यस्य
शास्त्रुलियासादयः प्रादुर्भवन्ति तस्मिन्
तसंयमस्ययोगिनस्तेषुलियासादयोनि
वर्तन्ते घण्टकोऽधस्तात्स्रोतस्यवधार्यमा
णेतस्मिन्भावितेभवत्येवंविधासिद्धिः सि
द्ध्यन्तरमाह कूर्मनाड्यास्थेर्य ३२ कंठकू
पस्याऽधस्तात्कूर्माख्यानाडीतस्या
कृतसंयमस्यचित्तस्यस्थेर्यमुत्पद्यते तस्या
नमनुप्रविष्टस्यचयलतातभवतीत्यर्थः
यद्वाकायस्यस्थेर्यमुत्पद्यतेनकेचित्स्यंद
पितुंशक्यतइत्यर्थः सिद्ध्यन्तरमाह मू
र्धज्योतिषिसिद्धदर्शनम् ३३ शिरस्क
पालेवह्ररंध्राख्यंछिद्रंप्रकाशधारत्वा

यो०सू०वृ०

६४

६५

ज्योतिर्यथागृहाभ्यंतरस्यस्यमणेः प्र
सरंतीप्रभाऽऽकुंचिताविवरप्रदेशे संघट
ते तथाहृदिस्थः सात्विकप्रकाशः प्रस
तस्तत्रसपिंडितत्वं लभते तत्रकृतसंयम
स्ययेद्यावापृथिव्योरंतरालवर्तिनः सिद्धः
दिव्याः पुरुषास्तेषामितरप्राण्यऽदृश्या
नांतस्यदर्शनंभवति तान्यस्यतितैश्च सं
भाषतइत्यर्थः सर्वज्ञत्वेउपायमाह प्रा
तिभाद्वासर्वम् ३४ सर्वनिमित्तान
पेक्षं मनोमान्नजन्यमविसंवादिकं ऊ
दित्युसद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा तस्यां सं
यमेक्रियमाणे प्रातिभं विवेकख्यातेः
पूर्वभावितारकं ज्ञानमुदेति यथोदे

प्यतः सवितुः पूर्वप्रभाप्रादुर्भवति तद्व
द्विवेकख्यातेः पूर्वतारकं ज्ञानमाविर्भव
ति तस्मिन्सतिसंयमांतरगतयेक्षः स
र्वं जानातीत्यर्थः सिद्धांतरमाह तद
येचित्तसंवित् ३५ तदयं शरीरस्य प्र
देशविशेषस्तस्मिन् धोमुखसत्त्वयु
द्धरीकाभ्यंतरे तः करणैस्तत्त्वस्य स्थानं
तत्र कृतसंयमस्य स्वपरचित्तज्ञानमुत्प
द्यतोऽस्वचित्तगताः सर्वावासनाः पर
चित्तगतांश्चरणादीन् जानातीत्यर्थः सि
द्धांतरमाह संत्वयुरुषयोरत्यन्तासंकी
र्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थोऽन्य
स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानमन्तर्यं सत्त्वं

०५०३०३

४३

यो.सू.वृ०

६५

६५

प्रकाशमुखात्मकं प्राधानिकः परिणा
मविशेषः पुरुषो भोक्तृ विद्यातृ रूपस्यो
र्भोग्यभोक्तृत्वरूपत्वाच्चेतनाच्चेतनत्वा
च्चात्यन्ताऽसंकीर्णत्वं निन्नत्वमित्यर्थः
तयोर्थः प्रत्ययस्याविशेषो भेदेनाप्र
तिभासनात्तस्मात्त्वस्यैव कर्तृता प्रत्य
येनया सुखदुःखसंविता भोगः सस
त्वस्य स्वात्मनैरपेक्ष्यण्यर्थः पुरुषा
र्थः तस्मादन्यो यस्यार्थः पुरुषत्वरू
पमात्रालंबने परित्यक्ताहंकारे सत्त्वे याचि
च्छाया संक्रांतिस्तत्र कृतसंयमस्य पुरुष
विषयं ज्ञानमुत्पद्यते तदेवं रूपं स्वालं
बनसत्त्वनिष्ठं पुरुषो जानाति न युनः

पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते
ज्ञेयत्वापत्तेः ज्ञातृज्ञेयत्वयोश्चास्यंत
विरोधादस्यैव संयमस्य कलमाह ततः
प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जा
यंते ३१ ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमा
नात्स्युत्थितस्यापि ज्ञानानि जायंते तत्र
प्रातिभसंपूर्वोक्तं ज्ञानं तस्याविर्भावनात् सू
क्ष्मादिकमर्थेयश्यंति श्रावणं श्रोत्रेन्द्रि
यजं ज्ञानं तस्माच्च प्रकृष्टादिव्यं दिविभ
वं शब्दं जानाति वेदनास्यर्शनेन्द्रियजं ज्ञा
नं वेद्यते अनयेति कृत्वा तान्त्रिक्यासंज्ञया
व्यवह्रियते तस्माद्दिव्यस्यर्शविषयं ज्ञानं
मुत्पद्यते आदर्शश्चक्षुरिन्द्रियजं ज्ञानं

०५०५०५

३३

यो०स०वृ०

६६

आसमंतादृश्यतेऽनुभूयतेरूपमनेने
तिक्त्वा तस्य प्रकर्षाद्व्यं रूपज्ञानमु
लभ्यते आस्वादोरसनेन्द्रियजं ज्ञानं आ
स्वाद्यतेऽनेनेतिक्त्वा तस्मिन् प्रकृष्टे दि
व्ये रसे संविद्युपजायते वार्तागंधसंवि
तिरिति शब्देन तां त्रिक्यापरिभाषया घ्राणेन्द्रि
यमुच्यते वर्तते गंधविषय इतिक्त्वा
वृत्ते घ्राणेन्द्रियाज्जाताया वार्तागंधसं
वितिः तस्या प्रकृष्यमाणायां दिव्यो गं
धोऽनुभूयते एतेषां फलविशेषाणां वि
षयविभागमाह ते समाधावुपसर्गा
व्युत्थाने सिद्धयः ३८ ते प्राकप्रतिपादि
ताः फलविशेषाः समाधौ प्रकर्षे गच्छ

तः उपसर्गः उपद्रवाविघ्नाः तत्र हर्ष
स्मयादिकरणेन समाधिशिथली भवति
व्युत्थाने पुनर्यवहारदशायां विशिष्टक
लदायकत्वात् सिद्धयो भवन्ति सिद्धांतर
माह बंधकरणशेषित्यात्प्रसारसंवेद
नाच्चित्तस्य परशरीरप्रवेशः ३९ व्या
यकत्वादात्मचित्तयोर्नियतकर्मवशादे
व शरीरांतर्गतयोरेव भोक्तृभोग्यभावे
न संवेदनमुपपद्यते स एव च शरीरबंध
इत्युच्यते तद्यदा समाधिवशाद्धंधका
रणंधर्मो धर्मोऽयं कर्मशियिलं भवति
तान्नवमापद्यते चित्तस्य च योसौ प्रवा
से हृदयप्रवेशादिंद्रियद्वारेण विष

०५०५०५

९३

यो.सू.०.४०

६७

याभिमुख्येन प्रसरस्तस्य संवेदनं ज्ञानं
चित्तवहानाडी अनया चित्तं वहति इयं
चरसप्राणादिवहाभ्यानाडीभ्यो विलस
णा इति स्वपरशरीरयो र्यदा शरीरस्य
संचारं जानाति तदा परकीयं मृतं जी
वच्छरीरं वा चित्तसंचारद्वारेण प्रविशति
चित्तं च परशरीरे प्रविशति इन्द्रियाण्यनु
वर्तते मधुकरराजमिव मक्षिकाः अ
तः परशरीरं प्रविष्टो योगी स्वशरीरवत्ते
न व्यवहरति यतो व्यायकयोश्चित्तपुरु
षयोर्भोगसंकोचे मा भूत्तत्कर्मकार
णं तच्चेत्समाधिना क्षिपितं तदा स्वा
तंत्र्यात् सर्वत्रैव भोगनिष्यतिः सि

द्योतरमाह उदानजयाज्जलपंककं टका
 दिवसंगउक्रांतिश्च ४० समस्तानामि
 द्रियाणां तुषज्जलावत् यायुगयदुत्थिता
 वृत्तिः सा जीवनशब्दाच्चातस्याः क्रियाभे
 दात्माणां यानादिसंज्ञाभिर्व्यपदेशः तत्र
 हृदयां सुखनासिकादिद्वारेण वायो प्र
 णयनात् प्राण इत्युच्यते नाभिप्रदेशात्
 दां गुष्ठपर्यंतमयनयानादयानः नाभि
 प्रदेशेपरिवेष्टं समंतान्नयनात् समानः
 कृकटिकादेशादाशिरोवृत्तेरुन्नयना
 दुदानः व्याप्यनयनात् सर्वशरीरव्या
 पीव्यानः उदानस्य संयमद्वारेण ज
 यादितरेषां वायूनां निरोधाद्दूर्ध्वगति

यो०सू०वृ०

६८

६८

त्वेन जलेमहानघादौमहतिचाकट्ठमेती
ह्येषुकंटिकेषुवानसज्जतेतिलघुत्वा
तूलयिंडवज्जलादावपिनिमज्जनुपरि
तरचाच्छतीत्यर्थः सिद्धंतरमाह समा
नजयाज्वलनम ४२ अग्निमावेक्ष्यव्यव
स्थितस्यसमानास्यस्यवोर्जयात्संयमे
नवसीकरणानिरावरणस्यअनेरुद्धत्
तेजसाज्वलनिवयोगीप्रतिभाति सिद्धं
तरमाह श्रोत्राकाशयोः संबंधसंय
मादिव्यश्रोत्रं ४३ श्रोत्रंशब्दग्राहक
माहंकारिकमिंद्रियमाकाशयोमश
ब्दतन्मात्रकार्येतयोः संबंधोदेशदेशि
भावलक्षणाः तस्मिन्कृतसंयमस्ययो

गिनोदिव्यंश्रोत्रं प्रवर्तते युगयत्स्वस्मय
वहितविप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थो भव
तीत्यर्थः सिद्धान्तमाह कायाकाशयोः
संबंधसंयमाद्बुद्धलसमायत्तेश्चाका
शममनम् ४३ कायः पांचभौतिकं श
रीरं तस्याकाशेनावकाशदायकेन यः सं
बंधस्तत्र संयामं विधाय लघुनि तूलादौ
समायंतीतन्मयी भावलक्षणां तां विधाय
प्रासात्संतलघुभावो योगी प्रथमं यथा
रुचिभुविसंचारणक्रमेणोर्णनाभस्तंतु
जालेन संचरमाणः आदित्यरश्मिभि
श्च विहरन् यथेष्टमाकाशेन गच्छति
सिद्धान्तमाह वहिरकल्पितावृत्तिर्न

०५०३०१५

१३

यो०सू०४०

६९

69

हाविदेहाविदेहात्ततः प्रकाशावरणक्ष
यः ४४ शरीराद्वहिर्यामनसः शरीर
नैरापेक्ष्येणवृत्तिः सामहाविदेहानाम
विगतशरीराहंकारदार्ढ्यद्वारेणोच्य
ते ततस्तस्याकृतात्संयमात्मकाशाव
रणक्षयः सात्विकस्यचित्तस्ययः प्रका
शावरणक्षयः ४४ शरीराद्वहिर्याम
नसः शरीरनैरापेक्ष्येणवृत्तिः सामहा
विदेहानामविगतशरीराहंकारदार्ढ्य
द्वारेणोच्यते ततस्तस्याकृतात्संयमात्म
काशावरणक्षयः सात्विकस्यचित्त
स्ययः प्रकाशस्तस्ययदावरणं क्लेश
कर्मादितस्यक्षयः प्रविलयोभवति

अयमर्थः शरीराहंकारे सति यामन
सो वहिर्वृत्तिस्सा कल्पिते लुच्यते यदा
पुनः शरीराहंकारभावं परित्यज्य स्वा
तंत्र्येण मनसो वृत्तिः सा त्वकल्पिता त
स्या संयमात् योगिनः सर्वे चित्तमलाः
क्षीयन्ते तदेवं पूर्वोक्तविषयाः परंतवि
षयामध्यभवाश्च सिद्धीः प्रतीयाद्यानं
तरं भुवनज्ञानादिरूपा बाह्याः कायमू
हादिरूपा आभ्यंतरीः परिकर्मभूता
श्च मेन्द्रियबलानीत्येवमाद्याः समा
ध्युपयोगिनीश्चांतःकरणवहिः क
रणलक्षणेन्द्रियभवाः प्राणादिवायु
भवाश्च सिद्धीश्चित्तदात्या य समाधेः

यो०स०वृ०

७०

70

समाश्वासोत्पतयेप्रतिपाद्येदानींस्वद
र्शनोपयोगिसर्वाजनिर्वीजसमाधि
सिद्धये विविधोपायदर्शनायाह
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंय
माभूतजयः ४५ पंचानांष्टयिआ
दीनांभूतानांयेपंचावस्थाविशेषरूप
धर्माः स्थूलत्वादयस्तत्रकृतसंयमस्य
भूतजयोभवति भूतानिवश्यान्यस्य
भवंतीत्यर्थः तथाहि भूतानांपरिद
श्यमानंविशिष्टाकारवत्स्थूलंरूपं
स्वरूपंचैषांयथाक्रमकाठन्यसेहो
लताप्रेरणावकाशदानलक्षणं सू
क्ष्मंचयथाक्रमंभूतानांकारणत्वेना

वस्थितानि गंधादितन्मात्राणि अन्व
यिनोगुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरू
पतया सर्वत्रैवान्वयित्वेन समुपलभ्यन्ते
अर्थवत्वं तेषु एव गुणेषु भोगाववर्गसंपा
दनारव्याशक्तिस्तदेवं भूतेषु पंचसूक्त
धर्मलक्षणावस्थाभिन्नेषु प्रत्यवस्थं संय
मंकुर्वन् योगी भूतजयी भवति तद्यथा
प्रथमं स्पूलरूपे संयमं विधाय तदनु
सरूपे इत्येवं क्रमेण तस्य कृतसंयम
स्य संकल्यानुविधायिन्यो वत्सानुसारि
ण्यद्वगावो भूतप्रकृतयो भवंति ४५
तस्यैव भूतजयस्य फलमाह ततोऽपि
साहिप्रादुर्भाविः कायसंपन्नहर्मान

ॐ नमः

RE

यो०सू०वृ०

५९

७१

निघातश्च ४६ अणिमायरमाणुरूप्या
पतिः महिमामहत्वं लघिमा लघुत्वं
तूलपिंडवत् लघुत्वप्राप्तिः गरिमाणु
रुत्वं प्राप्तिरंगुल्यग्रेपाचंद्रादिस्यर्शेन
शक्तिता प्राकाम्यमिच्छानभिघातः श
रीरंतः कणेश्वरत्वं दर्शित्वं सर्वत्र प्रभ
विष्णुतावशित्वं सर्वाण्येवभूतानिअ
नुगमित्वा तदुक्तं नातिक्रामंति यत्र
कामावसायित्वं यत्र कामावसायोय
स्मिन् विषयेऽस्य कामः स्वच्छाभवति
तस्मिन्विषये योगिनोऽवसायो भवति
तंविषयं स्वीकारद्वारेणाभिलाषसमाप्ति
संपर्यंतं नयंतीत्यर्थः त एतेऽणिमा

द्याः समाध्युपयोगिभूता ज्ञात योनि
नः प्रादुर्भवन्ति यथा यस्मात्पुलं प्राप्नो
वज्रादीनऽप्यंतः प्रविशति एवं सर्वत्र।
यो ज्ञं एतेऽणिमादयोऽष्टेषुणा महासि
द्वय उच्यन्ते कायसंपत् वक्ष्यमाणलक्ष
णातां प्राप्नोति तद्धर्मो नभिधातश्च तस्य
कायस्य ये धर्मरूपादयस्ते धामभिधा
तो नाशो नास्य कुतश्चिदपि भवति ना
स्य रूपमग्निर्देहति न च वायुः शोषयति
इत्यादियोज्यं ४६ कायसंपदमाह
रूपे लावण्यवत्तवज्रसंहननत्वादि
निकायसंपत् ४७ रूपे लावण्यव
त्तानि प्रसिद्धानि वज्रसंहननं वज्रवत्

यो.स.वृ.

११

कठिनासंहतिलस्य शरीरे भवतीत्यर्थः
इतिकायस्याविभूतसंपत् ४७ एवं
भूतजयमभिधाय प्राप्तभूमिकस्येन्द्रि
यजयमाह ग्रहणस्वरूपास्मिताऽ
न्वयार्थवत्संयमं हिन्द्रियजयः ४८
ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयामिमुखीव
तिः स्वरूपं सामान्येन प्रकाशकत्वं अ
स्मिताहंकारानुगमः अन्वयार्थवत्वेन
पूर्ववत् एषामिन्द्रियाणामवस्थापंचके
षु पूर्ववत्संयमं कृत्वा हिन्द्रियजयी भवति
४८ तस्य फलमाह ततो मनोजवित्वं
विकरणभावः प्रधानजयश्च ४९ शि
रीरस्य मनोवदनुत्तमो गतिरामो मनो

जित्वं कायनिर्पेक्षाणामिन्द्रिणावृत्तिला
भोविकरणभावः सर्ववशित्वं प्रधानजयः
एतासिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादुर्भवंति ता
श्चास्मिन् शास्त्रमधुप्रतिकाइत्युच्यते
यथामधुन एकदेशोपि स्वदते तथापि
त्येकमेताः सिद्धयः स्वदंत इति मधुप्रती
काः ४९ इन्द्रियजयमभिधायांतः क
रणः जयमाह स्वतत्पुरुषान्यतास्या
तिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञात्
वं च ५० तस्मिं शुद्धसात्विकयुरिणा
मेकैकतसंयमस्य यासत्पुरुषयोरुपय
धते विवेक स्याति गुणानां कर्तृत्वाभिमा
नशिथलीभावस्वरूपा तन्महात्मा त

०५०३०३

६९

यो० सू० ६०

७३

७३

त्रैवावस्थितस्य योगिनः सर्वभावाधि
ष्टातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च समाधिर्भवति
सर्वेषां गुणपरिणामानां भावानां स्वा
मिव द्वाक्रमणं सर्वभावाधिष्टातृत्वं तेषां
मेव च शान्तोदितोद्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थि
तानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं
एतेषां चास्मिन् शास्त्रे परस्यावशीका
रसंज्ञायां प्राप्तायां विशोकानामस्मिद्धि
रित्युच्यते ५० क्रमेण भूमिकांतरमा
ह तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये केव
ल्यं ५१ तस्यापि विशोकायां सिद्धौ
यदा वैराग्यमुत्पद्यते योगिनस्तदा तस्मा
दोषाणां रागादीनां यद्बीजं अविद्यातस्याः

क्षयेनिर्मलेकैवल्यं आस्यंति कीदुःखनि
वृत्तिः पुरुषस्य गुणानामधिकारसमा
प्तौ स्वरूपनिष्ठत्वं ५१ अस्मिन्नेव समा
धौ स्थित्युपायमाह स्यात्पुनर्मंत्रणे
संगसयाऽकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात्
५२ चत्वारो योगिनो भवंति तत्राभ्यास
वान्प्रवृत्तमात्रं ज्योतिः प्रथमः तत्तं भ
रप्रज्ञो द्वितीयः भूतेंद्रियजयी तृतीयः
अतिक्रान्तभावनीयश्चतुर्थः तत्र चतुर्थ
स्य समाधेः संजातसत्यविधवांत भूमि
कस्योत्साम धुमती संज्ञा भूमिका साक्षा
कुर्वतः स्यान्निनो देवा उपनिमंत्रयिता
रो भवंति दिव्यस्त्रीरसायजादिकमुप

५०५०५

४९

यो०सू०च०

७४

कपंतीति तस्मिन् उपनिर्मत्रणेनानेन
संगः कर्त्तव्यः नापि स्मयकर्त्तव्यः सं
गतिकरणोपुनर्विषयभोगेयततिस्मय
करणेकृतकसमात्मानं मन्यमानेन
समाधावुत्सहते अतः संगस्मययोस्ते
न वर्जनं कर्त्तव्यं ५२ अस्मामेव फल
भूतायां विवेकख्यातौ पूर्वोक्तसंयमव्यति
रिक्तमुपायांतरमाह क्षणतक्रमयोः
संयमाद्विवेकज्ञानं ५३ क्षणः सर्वो
यः कालावयवो यस्य कलाप्रविभुक्तं
न शक्यते तथा विधानां कालक्षणा
नायः क्रमः पौर्वापर्येण परिणामस्त
त्र संयमात्मागुक्तं विवेकज्ञानं मुस

द्यते अयमर्थः अयं कालक्षणो ऽमुष्मा
कालक्षणादुत्तरेयमस्मात्पूर्व इति
एवं विधेः क्रमेण तसंयमस्यासंतसंस्म
पि क्षणक्रमेण दाम्भवति साक्षात्कार
स्तदाप्यदपि ससंमहदादिसाक्षात्क
रोति इति विवेकज्ञानोत्पत्तिः ५३ अ
स्यैव संयमस्य विषयविवेकोपयोगमा
ह जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्
त्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५४ यदर्थो
नां भेदहेतवो जातिलक्षणदेशा भवन्ति
कचिद्रेदहेतुर्जातिर्यथा गौरियं महषी
यमिति जात्या तु त्ययोर्लक्षणं भेदहे
तुरियं कर्तुं एदयमरुणेति जात्याल

यो०स०व०

७५

७५

क्षणे न चाभिन्नयोर्भेदहेतुर्देशोदृष्टः
यथातुल्यप्रमाणयोश्च मलकयोर्भि
न्नदेशस्थितयोः यत्र पुनर्भेदो वधार
यितुं न शक्यते यथा एकदेशस्थितयोः
शुक्लयोः पार्थिवयोः परमाण्वेवास्तथा
विधविषये भेदाय कृतसंयमस्य भेदेना
ज्ञानमुपसर्धते ततस्तदभ्यासात् सूक्ष्मा
एव पितृत्वाभिभेदेन प्रतीयद्यं ते एतदु
क्तं भवति यत्र केनचिदुपायेन भेदो ना
वधारयितुं शक्यस्तत्र संयमादूच्यते
भेदप्रतीयतिः ततः सूक्ष्माणां तत्त्वा
नां बुद्ध्यादीनां विवेकेन प्रतीयतिः
७५० उक्तस्य विवेकजन्यज्ञानस्य

संज्ञां विषयस्वभावं व्याख्यातुमाह तार
कं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति वि
वेकजं ज्ञानं ५५ उक्तं संयमवलादं त्यागं
भूमिकायामुत्पन्नं ज्ञानं तारयति अगा
धात्संसारसागरात् योगिनं इत्यर्थिक्या
संज्ञया तारकमिति युच्यते अस्य विषय
माह सर्वविषयमिति सर्वो गितत्वा
निमहदादीनि विषयो यस्येति सर्वविष
यं स्वभावश्चास्य सर्वथा विषयं सर्वाभि
रवस्थाभिः स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मादिभेदे
नैतैस्तैश्च परिणामैः सर्वेण प्रकारेण
ऽवस्थितानि तत्त्वानि विषयो यस्येति स
र्वथा विषयं स्वभावांतरमाह अक्रमं

यो.सू.वृ.

७६

76

चेति निःशेषनानाऽवस्थापरिणाम
न्यूनाधिकभावग्रहणे नास्यक्रमो
विद्यते इत्यक्रमं सर्वकारतलामलक
वद्युगयत् यशतीत्यर्थः ५५ तस्मा
च्चविवेकज्ञातातत्तारकारव्यातज्ञाना
तकिंभवतीत्याह सत्वपुरुषयोः शुद्धि
साम्येकैवल्यं ५६ सत्वपुरुषौ उक्त
लक्षणौ तयोः शुद्धिसाम्येकैवल्यं चि
तसत्वस्य सर्वकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्या
स्वकारणे अनुप्रवेशः शुद्धिः पुरुषस्य
शुद्धिरूपचरितभोगाभावः इति द्वयोः
समानायां शुद्धौ पुरुषस्यैकैवल्यमुत्प
द्यते मोक्षो भवतीत्यर्थः ५६ तदेव

मंतरंगयोगांगत्रयमभिधाय तस्य सं
यमसंज्ञां कृत्वा संयमस्य च विषयदर्श
नार्थे परिणामत्रयमुपपाद्य संयमव
लोक्यमानाः पूर्वोक्ता परांता मध्या
वाः सिद्धीरुपदर्श्य समाध्याश्वस्योक्त
तयेवाद्याभुवनज्ञानादिरूपा अभ्यं
तराश्च कायबृहज्ञानादिरूपाः प्रदर्श्ये
समाध्युपयोगयेंद्रियजयप्राणजया
यादिपूर्विकाः परमपुरुषार्थसिद्धये
यथाक्रममवस्थासहितजयेंद्रियस
त्वजयोद्भवाश्च व्याख्यायविवेकज्ञा
नोत्पत्तये तांस्तानुपायानुपन्यस्यता
रकस्य सर्वसमाध्यवस्थापर्यंतमव

कुंजली

८८

यो०स०क०

७७

७७

स्यस्वरूपमभिधायतत्समापत्तेः कृ
ताधिकारस्यचित्तसत्त्वस्यस्वकारणानु
प्रवेशाल्लैवसमुत्पद्यतेइत्यभिहितमि
ति निर्णीतोविभूतियादसृतीयः इ
तिश्रीमहाधिराजश्रीभोजदेवविरचि
तायंराजमार्तंडाभिधायंयातंयातंज
लयोगशास्त्रवृत्तौविभूतियादसृतीयः
समाप्तः ३ यदाज्ञयैवकैवल्यंविनोपा
यैः प्रजायते तमेकमजमीशानंचिदा
नंदमयंस्तुमः १ इदानींविप्रतिपत्ति
समुत्थितभ्रान्तिनिरकरणेनयुक्त्याकै
कल्पस्वरूपावस्थापनायकैवल्ययादो
यमारभ्यते तत्रेयाः पूर्वमुक्ताः सिद्ध

द्वयस्तासां नानाविधजन्मादिनिमित्तका
रणाप्रतिपादनद्वारेणैव बोधयति या
एताः सिद्धयः सर्वाः पूर्वजन्माभ्यस्ता
समाधिवलाज्जन्मादिनिमित्तमात्रत्वे
नाश्वित्यप्रवर्तते ततश्चानेकभवसाध
नसाध्यस्य समाधेर्न क्षतिरस्तीत्याश्वा
सोसादनाय समाधिसिद्धेश्च प्राधान्य
स्मायनार्थं कैवल्योपलब्धौ योगार्थं वा
ह जन्मोपधिमंत्रतयः समाधिजाः
सिद्धयः १० काश्चन जन्मविमिताः
एव सिद्धयः यथायस्यादिनामाका
शगमनादयः यथावाकपिलमहर्षिप्र
भृतीनां जन्मसमनंतरमेवोपजायमा

०५०५०५

३८

यो०स०वृ०

७८

७८

नाज्ञानादयः सांसिद्धिकाः गुणाः ओ
षधिसिद्धयेपथायातालादोरसायना
भ्युपयोगात् मंत्रसिद्धिर्यथा मंत्रजपात्के
षां चिदाकाशगमनादिः तयः सिद्धिर्यथा
विश्वामित्रदीनां समाधिसिद्धिर्यथा प्राक्
प्रतियादिताः एताः सिद्धयः पूर्वज
न्मनिक्षपितत्वे शानामेवोपजायन्ते
तस्मात्समाधिसिद्धा विवान्या सांसिद्धीनां
समाधिरेव जन्मांतराभ्यस्तः कारणं
मंत्रादीनि तु निमित्तमात्राणि ननु नंदी
श्वरदीनां जात्यादियरिणामोऽस्मिन्ने
व जन्मनि दृश्यते तत्कथं जन्मांतराभ्य
स्तस्य समाधेः कारणत्वमुच्यते इत्या

संख्याह जात्यंतरपरिणामः प्रकृत्यापू
रात् २ योयमिहैवजन्मनिनंदीश्वरादी
नां सौक्ष्मादियपरिणामः सप्रकृत्यापूरा
त् पाश्चात्याएवहिप्रकृतयोऽस्मिन्
जन्मनिविकारनापूरयंति जात्यंतरका
रेणपरिणामयंति ननुचधर्मोदय
स्तत्रक्रियमाणाउपलभ्यंतेतत्कथंप्रकृ
तीनामापूरणेकारणत्वमित्याह नि
मित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनांवरणभेद
स्तुततः श्रेत्रिकवत् ३ निमित्तधर्मो
दितत्प्रकृतीनामर्थोतरपरिणामेनप्र
योजकं नहि कार्येणकारणंप्रवर्तते
कुतः तर्हितस्यधर्मोदेवोयारइत्याह

संख्याह

१८

यो०सू०

७९

७९

वरणभेदस्तुततः क्षेत्रिकवत् ततः त
स्मादनुष्ठीयमानादहर्मादेर्यद्वरणमा
वरकमधर्मादितस्यैवविरोधित्वाद्दे
हः स्वयः क्रियते तस्मिन्प्रतिबंधके
क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्या
यप्रभवन्ति दृष्टान्तमाह क्षेत्रिकवत्
यथा क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारलेका
रांतरं जलं निनीषुः जलप्रतिबंधका
वरणभेदमात्रं करोति तस्मिन्भिन्ने
जलं स्वयमेव प्रसरत् रूपं परिणामं
गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य क
श्चिद्वापारः एवं धर्मादेर्वैद्व्यं य
दासाशाक्तं ततस्तस्य योगिनो युगप

तत्कर्मफलभोग्यात्मीयनिरति
शयविभूत्यनुभवाययुगपदनेक
रीरनिर्मितोपजायते तदाकुतस्ता
निचितानिप्रभवन्तीत्याह निर्माणवि
त्तास्यस्मितामात्रात् ४ योगिनः
स्वयंनिर्मितेषुकायेषुयानिचितानि
तानिमलकारणादस्मितामात्रादे
वतदिच्छेयाप्रसरन्ति अग्नेर्विस्फुल्लि
गाद्भवयुगपस्यरिणमन्ते ननुबहु
नांचितानांभिन्नाभिप्रायत्वेनैकका
र्यकर्तृत्वंस्यादितितत्राह प्रवृत्तिमे
देप्रयोजकंचितमेकमेनेकेषात्
५ तेषामनेकेषांचेतसंप्रवृत्ति

५-४०

०३

०३

योऽस्त्वृ

८०

५०

भेदेद्यापारनानात्वे एकं योगिनश्चित्तं
प्रयोजकं प्रेरकं अधिष्ठातृत्वेन तेन
नभिन्नमंतमं अयमर्थः यथास्वी
ये शरीरे मनश्चक्षुः पाण्यादीनियथे
कृप्रयति अधिष्ठातृत्वेन तथा का
यांतरेक्षणीति जन्मादिप्रभवत्वात्
सिद्धीनां चित्तमयितं तत्प्रभवयंच विधमे
व ततो जन्मादिप्रभवाच्चितात् समा
धिप्रभवस्य वैलक्षण्यमाह तत्र ध्या
नजमनाशयं ६ ध्यानजं समाधिजं य
चित्तं तत्संच सुमध्येऽनाशयं कर्मवास
नारहितमित्यर्थः यथैतरचित्तेभ्यो यो
गिनश्चित्तं क्लेशादिरहितं विलक्षणं

तथा कर्मोपिविलक्षणमित्याह कर्मोऽशु
क्लृकृदं योगिनस्त्रिविधमितरेषां ७
शुभफलदं कर्मयागादिशुक्लं अशुभफलं
दं ब्रह्महत्यादिकृदं उभयसंकीर्णं शुक्लं
कृदं तत्र शुक्लं कर्मविचक्षणानां दान
तपः स्वाध्यायादिमतां पुरुषाणां कृदं
कर्मनारकिणां शुक्लकृदं मनुष्याणां
योगिनां तु संन्यासवतामिव एवंविध
कर्मविलक्षणं यत्फलस्यागानुसंधानेनै
वानुष्ठानान्न किंचित्फलमारभते असौ
व कर्मणः फलमाह ततस्तद्विधा कानु
गुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्
इह हि द्विविधाः कर्मवासनाः स्मृ

यो.सू.वृ०

८१

तिमात्रफलाः जात्यायुर्भोगफलाश्च
तत्रजात्यायुर्भोगफलाएकानेकजन्म
भवारस्यनेनपूर्वमेवंकृतनिर्णयाः
यास्तुस्मृतिमात्रफलास्ताः ततः कर्मणः
येनकर्मणायादृक्शरीरमारब्धं दे
वमनुष्यतिर्यगादिभेदेनतत्स्यविधा
कस्यअनुगुणानुरूपावासनास्तासा
मेवतस्मादभिव्यक्तिर्वीसनानांभवति
अयमर्थः येनकर्मणापूर्वंनरेवता
शिशरीरमारब्धंजात्यंतरशतव्यव
धानेनपुनस्तथाविधस्यैवशरीरस्यां
मेतदनुरूपाएवस्मृतिकलाः वा
सनाःप्रकटीभवन्ति लोकोत्तरेक्ष्वा

येषु तस्य स्मृत्या ह्यो जायंत इतरास्तु सस्यो
विन्यग्भूतास्तिष्ठन्ति न तस्यां दशायां
नारकादि शरीरस्योपभोगं भवेत्वासासना
मिव क्रिमायांति आसामेव वासनानां
कार्यकारणभावानुययति मांशं कंस
मर्थयितुमाह जातिदेशकालव्यवहिता
नामप्यानंतर्यस्य तिसंस्कारयोरेकरूप
त्वात् ९ इह नाना योनिषु भ्रमतां संसा
रिणां कंचिद्योनिमनुभूय यदा योन्यंत
रसहस्रव्यवधानेन पुनस्तमेव योनिं प्र
तिपद्यन्ते तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योमौ
तथा विधिशरीरादिव्यंजकापेक्षया याव
सनाः प्रकटीभूता आसंस्तास्तथा वि

०५०३५-१६

६३

यो.स.वृ.

८२

धर्म्यं जकाभावातिरोभूताः युनस्तथा
विधर्म्यं जकशरीरादिलाभे प्रकटीभ
वंति जातिदेशकालव्यवधानेपिता
सांस्वानुरूप्यस्मृसादिफलसाधनेआ
नंतर्त्येनैरंतर्त्यमेव कुतः स्मृतिसंस्का
रयोरेकरूपत्वत् तयाहि अनुष्ठी
यमानात्कर्मणश्चित्तसत्त्वेवासनारूप
संस्कारः समुत्पद्यते सचस्वर्गनरका
दीनांफलानामाकुरीभावः कर्मणां
वायागादीनां शक्तिरूपतयावस्थानं
कर्तुर्वातथाविधभोगभोक्तृत्वरूपंसा
मर्थ्येततः संस्कारदनुस्मृतिः स्मृते
श्चसुखदुःखोयभोगसदनुभवाच्चयु

नरपिसंस्कारस्मृत्यादयः एवं सति यस्य
स्मृतिसंस्कारदयोभिन्नाः तिस्यानेत
योभावेदुर्लभः कार्यकारणभावः अ
स्माकं तु यदानुभवएव संस्कारी भवति सं
स्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणामते तदैक
स्यैव चित्तस्यानुसंधाद्वेन स्थितत्वात् का
र्यकारणभावो न दुर्घटः भवत्वानेतर्त्यका
र्यः कारणभावश्च वासनानां यदा तु प्रथ
ममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानि
मितकं च तन्निमित्तक इति शंका मयं नेतु
माह तासामनादित्वमाश्रित्योनित्यत्वा
त् १० तासां वासनानामनादित्वं न वि
द्यते आदिर्यासां तासां भावस्तत्वा आ

०५०५०५

६३

यो.सू.वृ०

८३

९३

सामादिर्नास्तीत्यर्थः कुत इत्यत आह
आशिषो नित्यत्वात् येयमाशीर्महामो
हस्त्यासदैवमुखसाधनानि मेभ्यः
सुः साकदाचनतैर्वियोगो मम भूयादि
नियः संकल्पविशेषो वासनानां कार
णं तस्य नित्यत्वादनादित्वमित्यर्थः
एतदुक्तं भवति कारणसन्निहितत्वा
दनुभवसंस्कारादीनां कार्योपपत्तिः
तिः केन वार्यते अनुभवसंस्काराद्यनु
विद्धं सकोचविकाशधर्मि चित्तं तत्तद
भिन्नं जकविया कलाभात् तत्फल
रूपतया परिणमत इत्यर्थः आ
सामानं सादृशं कथं संभवतीत्याशं

क्य हानौपायमाह हेतुफलश्रयालं
वनैः संगृहीतत्वादेष्टामभावेतदभावः

११ वासनानामनंतरनुभवोहेतुः
तस्यानुभवस्य शगादयस्तेषामविद्येति
साक्षात्सारंयर्थेणचहेतुः फलंशरीस
दिस्मृत्यादयश्च आश्रयोवुद्धितत्वं आ
लंबनंयदेवानुभवस्यतदेववासनानांअ
तस्तेहेतुफलश्रयालंबनैरनंतानामपि
वासनानांसंगृहीतत्वात्तेषांहेत्वादीना
मभावेज्ञानयोगाभ्यादग्धबीजकल्पत्वे
विहितेनिर्मलत्वान्नवासनाः प्ररोहमु
पयांति नकार्यमारभंतइतितासामभा
विः ननुप्रतिक्षणंचित्तस्यनश्वरत्वाय

यो० सू० ३०

८४

४५

लब्धेर्वासनौ नांतत्कलानांचकार्यका
रणाभावेनायुगयद्वावित्वाद्देदेकथमेक
त्वमित्याशंक्याकत्वसमर्थनायाह
अतीतानागतं स्वरूपतोस्त्यध्वमेदा
तद्वर्माणाम् १२ इहासंतमसतांभावा
नामुत्पत्तिर्नैयुक्ति मतीतेषां सत्वसंबंधा
योगात् नहि शशविषायादीनां क
चिदपि सत्वसंबंधो दृष्टः निरुपाख्ये
चकार्ये किमुदिश्यकारणानि प्रवर्तेर
न् नहि असतं विषयमनालोच्यका
श्चित्प्रवर्तेते सतामपि विरोधान्नाभाव
संबंधोऽस्ति यत्स्वरूपेण लब्धसत्ताकं त
त्कथं निरुपाख्यतामभावत्वरूपतां भजते

नविरुद्धं रूपं स्वीकरोतीत्यर्थः तस्मात्
तामभावासंभवादसतांचोत्पत्त्यसंभवा
नैस्तेर्द्धर्मैर्विपरिणाममानोधर्मोसदै
करूपतयावतिष्ठते धर्मोस्तुअध्वक
त्वेनव्यवस्थिताः स्वस्मिन्स्वस्मिन्नध्व
निव्यवस्थितानस्वरूपं सजंति वर्त
मानेअध्वनिव्यवस्थिताः केवलंभोग्य
तांभजंते तस्माद्धर्माणामेवातीतानाग
ताधध्वभेदाः तेनैववचस्वरूपेणका
र्यकारणभावोऽस्मिन्दर्शनेप्रतियाद्य
ते तस्मादपवर्गयंर्यतमेकमेवचितंध
र्मितयानुवर्तमानंननिहोतुंयार्यते ए
तेधर्मधर्मिणः किंरूपादृत्यतआह

यो०स०व०

८५

६५

ते व्यक्तस्सस्मा गुणात्मानः १३ य एते
धर्मधर्मिणः प्रोक्तास्ते व्यक्तस्सस्मभेदे
न व्यवस्थिताः ये गुणाः सत्वरजस्तमो
रूपास्तदात्मनस्तत्सुभावास्तत्सरिणा
मरूपा इत्यर्थः यतः सत्वरजस्तमोभिः
सुखदुःखमोहरूपैः सर्वासां वात्याभ्यं
तरभेदभिन्नानां भावव्यक्तीनामन्वयो
नुगमो दृश्यते यद्यदन्वयितत्तत्सरिणा
मरूपं दृष्टं यथा घटादयो मृदन्वयिता
मृत्सरिणामरूपाः यद्येते त्रयोगुणाः
सर्वत्र मूलकारणं कथमेको धर्मीति व्यप
देश इत्याशंक्याह यरिणामैकत्वाद्वक्तुं
तत्त्वं १४ यद्यपि त्रयोगुणाः तथापि ते

वामंगंगिभावगमनलक्षणोयःपरिणा
मःकुचितसत्वमंगिकविद्रजःकुचितमद्रसे
वस्तुसत्स्यैकत्वाद्वस्तुनःसत्त्वमेकत्वमु
च्यते यथाद्र्यं पृथिवीअयं वायुरित्यारि
ननुविज्ञानुच्यतिरिक्तेसस्यैवस्त्वैकमने
कंवावक्तुंयुज्यते यदाविज्ञानमेववासा
वशात्कार्यकारणभावेनावस्थितं त
थातथाप्रतिभातिसदाकथमेकं तच्छ
क्यतेवक्तुंइत्याशंक्याह वस्तुसाम्येचि
तमेदातयोर्विविक्तःपंथाः १५५ त
योर्ज्ञानज्ञेययोर्विविक्तःपंथाःविविक्तो
मार्गर्भद्वितीयावत् कथं वस्तु साम्ये
चित्तमेदात् समानेवस्तुतिरुमाहौ

५५५ अति

३३

यो० स० ४०

८६

४६

उपलभ्यमानेनानाप्रमातृणां चित्तस्य
भेदः सुखदुःखमोहरूपतया समुप-
लभ्यते तथा हि एकस्यां रूपलावण्य-
वसां योषियुं उपलभ्यमानायां सरागस्य
सुखमुत्पद्यते सपत्न्यास्तु द्वेषः परि-
व्राजकारेर्घृणोऽप्येकस्मिन्नाविस्तुनि-
नानाविधचित्तोऽस्या कथंचैकचित्तका-
र्यत्वं वस्तुनः एकचित्तकार्यत्वेव स्वेक-
रूपतयैवावभासेत किंच चित्तकार्य-
त्वेवस्तुनो यस्य चित्तस्य यद्वस्तु कार्यं तस्मि-
नर्थोऽत्र व्यासक्ते चित्ते तद्वस्तुन किंचि-
त्स्यात् भवत्विति चेन्न तदेव कथमन्ये-
र्वहुभिरुपलभ्येत उपलभ्यते च तस्मान्न

चित्तकार्ये अर्थविद्भिः युगयद् बहुभिः
सोर्थः क्रियते तदा बहुभिर्निमित्तस्य
कार्यस्यैकनिर्मिताद्वैलक्षण्यं स्यात् य
द्वैलक्षण्यं नेष्यते तदा कारणभेदे स
त्तिका कार्यभेदस्याभावे निर्हेतुकमेकरूपं
वा जगत् स्यात् एतदुक्तं भवति सप्तपि
भिन्ने कारणे यद्वि कार्याभेदस्तदा समग्रं
जगन्नामविधकारणजन्यमेकरूपं स्या
त्कारणभेदाननुगमात् सतन्त्रे निर्हेतुकं
वा स्यात् यद्येवं कथं तेन त्रिगुणात्मना
र्येन एकस्यैव प्रमातुः सुखदुःखमोहम
या निज्ञाना निजजन्यं तेनैव यथाऽर्थसि
गुणः तथा चित्तमपि त्रिगुणं यस्य चित्त

५.५.५

२३

यो. स. ३.

८७

६७

स्य अर्थ प्रतिभासो सतो धर्मो दयः सहका
रि कारणं तदुभवाभिववशा कदाचित्
चित्तस्य तेन तेन रूपेणाभिव्यक्तिः तथा
च कोमुकस्य सन्निहितायां योषिति धर्म
सहकृतं चित्तं सत्त्वसंगितया परिणममा
नं सुखमयं भवति तदेवा धर्मसहकारि
रजसो गितया दुःखरूपं सयत्यो मात्रा
स्य भवति तीव्रा धर्मसहकारितया तम
सौगित्येन कोयनायाः सयत्या मोहमयं
भवति तस्माद् विज्ञानव्यतिरिक्तोऽस्ति वा
त्यर्थः तदेवं न विज्ञानवस्तु नो सदात्म्यं
विरोधान्नपि कारणभावः कारणभेदे
ऽसत्यपि कार्यभेदेऽतिप्रसंगादिति ज्ञाना

व्यतिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थापितं यद्येवं
ज्ञानं चेत्त्वप्रकाशकत्वाद्गुणसभावं अर्थ
श्च प्रकाश्यत्वात् ग्राह्यसभावस्तत्कथं युग
पत्सर्वानर्थान्न गृह्णाति न चंगात् आ
कारसमर्पणवित्तेवात्वं वस्तु ज्ञातमज्ञातं
च भवति आमर्थः सर्वः यदार्थः स्वात्म
लाभसामग्रीमयेक्षते नीलादिज्ञानं चो
पजायमानं इंद्रियप्रणालिकया समागत
मर्थो यरागं सहकारिकारणत्वेनापेक्षते
व्यतिरिक्तस्य अर्थस्य सर्वंधाभावात् गृही
तुमाक्यत्वात् ततश्च येनैवार्थेन यस्य
ज्ञानस्य स्वस्वरूपो यरागः कृतस्तमेवार्थे
तत्ज्ञानं व्यवहारयोग्यतां नयति ततश्च

०५०५०५

३३

यो०स०वृ०

८८

५४

सोर्थो ज्ञात इत्युच्यते येनाकारेण समर्पि
तः सोऽ ज्ञातत्वेन व्यवहियते यस्मिन्ननु
भूतेऽर्थे सदृशादिरर्थः संस्कारमुद्बोधय
न सहकारिकारणत्वं प्रतीययते तस्मिन्ने
वार्थे स्मृतिरुपजायत इति न सर्वत्र ज्ञानं
नापि सर्वत्र स्मृतिरिति न कश्चिद्विरोधः
यद्येवं प्रमातापि पुरुषो यस्मिन्काले नी
लं संवेदयति न तस्मिन्नेव काले पीतमंत
श्चित्तवत्तस्यापिकादाचित्कत्वं गृहीतृरू
पत्वादाकारग्रहणे परिणामित्वं प्रासं द
स्यांशं कप्यपरिहर्तुमाह सदा ज्ञाताश्चित्त
वृत्तयस्तत्प्रभोरपरिणानात् १७ या
एताश्चित्तस्य प्रमाणविपर्ययादिरूपावृ

तयस्मास्तत्प्रभोस्तस्यचित्तस्यगृहीतुःपुरुष
स्यसदासर्वकालमेवज्ञेयास्तस्यचिद्रूपतया
ऽपरिणामात् परिणामित्वाभावादित्यर्थः
यद्यसौपरिणामीस्यात् तथापरिणाम
स्यकादाचित्कत्वान्नासांचित्तवृत्तीनांसदा
ज्ञातृत्वंनोपपद्येत अथमर्थः पुरुष
स्यचिद्रूपस्यसंदैवाधिश्यातृत्वेनव्यवस्थि
तस्ययदंतरंगंज्ञेयंनिर्मलंसत्वं तस्यपि
संदैवावस्थितत्वात्तद्येनयेनार्थेनोपरक्तं
भवति तथाविधस्यदृश्यस्यसंदैवविच्छा
संक्रांतिसम्भावस्तस्यासत्यांसिद्धंसदाज्ञा
तृत्वमिति नक्कदाचित्परिणामित्वाशंका
ननुचित्तमेवसत्त्वोत्कर्षाद्यदिप्रकाशकं

यो० सू० वृ०

८९

४९

प्रकाश्यं च तदा स्वयं प्रकाशकत्वादात्म
नमर्थं च प्रकाशयतीति तावत्तैव व्यवहार
समासेः कृतं गृहीतं तरेणेत्याशंकामपने
तुमाह न तत्त्वाभासं दृश्यत्वात् १८ त
च्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न भवति पुरु
षवैद्यं भवतीति यावत् कुतः दृश्यत्वात्
यत्किंल दृश्यं द्रष्टृवेद्यं दृष्टं यथा घटादि
वेद्यं च चित्तं तस्मान्न स्वाभासं ननु च साध्या
विशिष्टोऽयं हेतुः दृश्यत्वमेव चित्तस्यासिद्धं
किंच स्वबुद्धिः संवेदनद्वारेण पुरुषाणां
हि ताहित प्राप्तिपरिहाररूपाः वृत्तयो दृ
श्यंते तथाहि कुड्मो हं भीतौ हं मन्त्रनमे
रागद्वयेव माद्याः संविदो बुद्धेरसंवेदने

नोपपन्ना इत्याशंकानिगकर्तुमाह एक
समये चोभयानवधारणम् १९ अर्थस्य
संवित्तिरिदं नया व्यवहारसमताऽयादनं
एवंविधंच व्यापारद्वयमर्थप्रत्यक्षताकाले
न युगय कर्तुं शक्यं विरोधात् न हि विध
यो र्व्यपारयोर्युगपत्संभवोस्ति अत एक
स्मिन् काले उभयस्य स्वस्वरूपस्यार्थस्य
वावधारयितुमशक्यत्वात् न चित्तस्य संवे
दनादर्थनिष्ठमेव फलं न स्वनिष्ठमित्यर्थः
ननु माभूद्धेः स्वयंग्रहणं बुद्धौ चरेण भवि
ष्यति इत्याशंक्याह चित्तोत्तरदृश्ये बुद्धि
बुद्धेरतिप्रसंगः स्मृति संकरश्च २० य
दि हि बुद्धिर्बुद्धौ चरेण वेद्ये ततदा सापि

०५०५०५

०७

यो० सू० वृ०

९०

१०

बुद्धिः स्वयं अबुद्धाबुद्ध्यंतरं प्रकाशयितु
मसमर्थेति तस्य व्याहर्तुबुद्ध्यंतरकल्पनी
यंतस्याप्यन्यदित्यनवस्थानात्पुरुषाद्युषे
णाप्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् न हि प्रतीतावप्र
तीतापामर्थः प्रतीतो भवति स्मृतिसंकर
श्च प्राप्नोति रूपेण सेवा समुत्पन्नायां बु
द्धौ तद्ग्राहि कारणमनंतानां बुद्धीनां स
मुत्पत्ते बुद्धिर्जनितैः संस्कारैर्यदायुगप
दाख्याः स्मृतयः क्रियन्ते तदार्थबुद्धेरर्थ
वसां नाद्बुद्धिस्मृतीनां युगपदुत्पत्तेः क
स्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति ज्ञातुमशक्या
त्वात् स्मृतीनां संकरादियं रूपं स्मृतिरि
थं रसस्मृतिरिति न ज्ञेयेत ननु बुद्धेः स्व

प्रकाशत्वाभावे बुद्ध्यान्तरेण चासंवेदनं कथं
मयं विषयसंवेदरूपो व्यवहार इत्याशङ्क
स्वसिद्धान्तमाह चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्त
दाकारण्यतोऽसंबुद्धिसंवेदनं २१ पुरुष
श्चिद्रूपत्वाच्चित्तिस्मात्प्रतिसंक्रमानविद्य
ते प्रतिसंक्रमोऽन्यत्र गमनं यस्याः सा तथो
क्ता अन्येऽन्तासंकीर्णेतियावत् यथा गुणाः
अंगांगिभावगमनलक्षणय रिणामेगिनं
गुणमुपेयं संक्रामन्ति तद्रूपतामिवापद्यन्ते
यथावा लोकपरमाणवः प्रसरन्तो विषय
मारूपयन्ति नैव चित्तिशक्तिः तस्याः स
र्वदैकरूपतया स्वप्रतिष्ठत्वेन व्यवस्थि
तत्वात् अतस्तत्तन्निधाने यदा बुद्धिस्त

यो०सू०वृ०

९१

१

दाकारतामापद्यते चेतनेवोपजायते बु
द्धिद्वितिसंक्रांताचयदाचिच्छक्तिर्बुद्धिद्वया
वेशोत्तयासंयद्यते तदाबुद्धेः स्वस्यात्मनो
वेदनंभवतीत्यर्थः इत्थंस्वसंविदितंचित्तं
सर्वार्थग्रहणसामर्थ्येनसकलव्यवहार
निर्वाहक्षमंभवतीत्याह द्रष्टृदृश्योपरक्तं
चित्तंसर्वार्थं २२ द्रष्टापुरुषःतेनोपर
क्तंतत्तन्निधानेनतद्रूपतामिवायन्नं दृ
श्योपरक्तंगृहीतविषयाकारपरिणामं
यदामवति तदातदेवसर्वार्थग्रहण
समर्थंजायते यथानिर्मलंस्फटिकद
र्पणाद्येवप्रतिबिंबग्रहणसमर्थमेवंर
जस्तमोभ्यांअनभिभूतंस्वतंशुद्धत्वाच्चि

०६०५०६
४९
३०
च्छायाग्रहणसमर्थं भवति नयुनरशुद्ध
त्वाद्वजस्तमसीतदभिभूतरजस्तमोरूप
मंगितयासत्वं निश्चलप्रदीपशिखाकारं स
दैवैकरूपतया परिणाममानं विच्छायाग्र
हणसामर्थ्यादामोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते यथा
यस्कांतसन्निधाने लोहस्य चलत्वमाविर्भ
वति एवं विद्रूपपुरुषसन्निधाने सति स
त्वस्याभिव्यंग्यमभिव्यज्यते चैतन्यं अ
तएवास्मिन् दर्शने हे विच्छक्ती निसोदिता
भिव्यंग्या च निसोदिता विच्छक्तिः पुरुष
स्तत्सन्निधानात् अभिव्यनक्ति अभिव्यं
ग्यं चैतन्यं सत्वं मभिव्यंग्या विच्छक्तिः त
दस्य तत्सन्निहितत्वात् तदंगं पुरुषस्य भो

यो०सू०वृ०

९२

१२

ग्यतां प्रतिपद्यते तदेव शांतब्रह्मवादिभि
भिः सांख्यैः पुरुषस्य परमात्मानोधिष्ठे
यंकर्मानुरूपं सुखभोक्ततया व्यपदिश्य
ते यत्तस्य तानुद्रिक्तत्वादेकस्यापि गुणस्य
कदाचित्कस्यचिदंगित्वा त्रिगुणं प्रतिक्षणं
परिणाममानं सुखदुःखमोहात्मकमनि
र्मलं ततस्मिन्कर्मानुरूपेषु द्वे सत्वे स्वा
कारसमर्पणद्वारेण संवेद्यतामापायति
तच्छुद्धमाद्यं चित्तसत्त्वमेकतः प्रतिसंक्रां
तविच्छाद्यमन्यतो गृहीतविषयाकारेण
चित्तेनोपदौकितस्वाकारं चित्संक्रांतिवत्
चैतन्यायमानं वास्तवचैतन्याभावेऽपि सुख
दुःखरूपं भोगमनुभवति स एव भोगो

सतसानिध्येनविवेकाग्रहणादभोक्तुर
पिपुरुषस्यभोगइतिव्यपदिश्यतेअनेनै
वाभिप्रायेणविंध्यवासिनोक्तंसखतप्यत्व
मेवपुरुषस्यतप्यत्वमिति अन्यत्रापिप्रति
विंवमानच्छायायायासादृश्यंछायांतरोभ
वःप्रतिविंवशदेतोच्यते एवंसत्वेपियोरु
षेयचिच्छायासदृशस्वकीयचिच्छायांतर
मिव्यक्तिःप्रतिविंवशदर्थः ननुप्रतिविं
विनंनार्मनिर्मलस्यनियतपरिमाणस्यनि
र्मलेदृष्टं यथामुखस्यदर्पणेअसंतनिर्म
लस्यव्यापकस्यचपुरुषस्य तस्मादसंतनि
र्मलासुरुषादनिर्मलेसत्वेकथंसंप्रति
विंवनमुपययद्यते उच्यते प्रतिविंवनस्य

०५०५०५

६९

यो०सू०४०

९३

५३

स्वरूपमनवगच्छताभवतेदमभ्यधापि ये
वसत्वगताया अभिव्यंग्यायाश्चित्शक्तेः
पुरुषस्यसान्निध्येऽभिव्यक्तिःसैवप्रतिविं
वनमुच्यते यादृशीपुरुषगताविच्छक्ति
सच्छायातत्राय्याविर्भवति यद्ययुक्तमसं
तनिर्मलःपुरुषःकथमनिर्मलेसत्वेप्रति
तिसंक्रामति तदप्यनेकांतिकंनैर्मल्याद
पकृष्टेपिजलादावादित्यादयःप्रतिसं
क्रांताःसमुपलभ्यन्ते यद्ययुक्तमनवच्छि
न्नस्यनास्तिप्रतिसंक्रांतिरितितदप्यनुप
पपन्नं व्यापकस्याप्याकाशस्यादर्पणादौ
प्रतिसंक्रांतिदर्शनात् एवंसतिनकाचि
दनुपपत्तिर्विवर्शेनस्य ननुसात्विकप

०५० म० प
४७
पिणामरूपे बुद्धि सत्त्वे पुरुषसन्निधादभि
मियंग्यायाः विच्छक्तेर्वाह्यार्थोकारसंक्रां
तो पुरुषस्य सुखदुःखरूपो यभोगस्युक्तं
तदनुपपन्नं तदेव चित्तसत्त्वं प्रकृतावपरि
णतायां कथं संभवति किमर्थं श्रुतस्याः
परिणामः अथोच्यते पुरुषस्यार्थाया
भोगसंयादनंतया कर्तव्यमतः पुरुषार्थ
कर्तव्यतया तस्यायुक्त एव परिणामः त
च्चानुपपन्नं पुरुषार्थकर्तव्यताया एवा
नुपपत्तेः पुरुषार्थोभया कर्तव्य इत्येवं
विधोऽध्यवसायः पुरुषार्थकर्तव्यतो
च्यते ज्ञायाश्च प्रकृतेः कथं प्रथममैवै
वं विधोऽध्यवसायः अस्ति चेदध्य

यो०सू०व०

९४

१५

वसायः कथं जडत्वं अत्रोच्यते अनुसो
मप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सहजं
शक्तिद्वयमस्ति तदेव पुरुषार्थकर्तृभूतो
च्यते सा च शक्तिरचेतनाया अपि प्रकृतेः
सहजैव तत्र महदादिमहाभूतपर्यन्तो।
अस्य बहिर्मुखतया नुलोमपरिणामः पु
नः स्वकारणानुप्रवेशद्वारेणास्मितांतः
प्रतिलोमपरिणामः इत्थं पुरुषस्य भोग
परिसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयक्षया कृता
र्या प्रकृतिर्न पुनः परिणाममारभते ए
वं विधायां च पुरुषकर्तृभूतायां जडाया
अपि प्रकृतेः न काचिदनुपपत्तिः ननु य
द्दीदृशी शक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति

तत्किमर्थमोक्षार्थमिर्मोक्षाययत्नः क्रि
यते मोक्षस्यानर्थनीयत्वे तदुपदेशकशा
स्त्रस्याप्यानर्थक्यं उच्यते योयं प्रकृति
पुरुषयोरनादिभोग्यभोक्तृभावलक्षणः
संबन्धः तस्मिन्समिप्युक्तचेतनायाः प्रकृ
तेः कर्तृत्वाभिमानात् दुःखानुभवे सत्तिक
मियं दुःखनिवृत्तिरित्यंतिकी ममस्यादिति
भवसेवाध्यवसायः अतो दुःखनिवृत्त्युपा
योपदेशशास्त्रोपदेशायेक्षास्त्येव प्रधा
नस्य तथा भूतमेव च मानुरूपं बुद्धिसत्त्वं
शास्त्रोपदेशस्य विषयः दर्शनांतरेष्वेवं
विधे एव विद्यास्वभावः शास्त्रेऽभिधीयते
सत्त्वमोक्षाय प्रयतमान एव विधमेव शा

०५०३०१३

४९

यो०सू०वृ०

९५

६६

स्त्रोयदेशंसहकारिणमपेक्ष्यमोक्षारं
फलमासादयति सर्वाण्येवचकार्यणि
प्राप्त्यायासामग्यामात्मानंदभांते अस्य
चप्रतिलोमपरिणामद्वारेणस्याद्यस्यमो
क्षोख्यस्यकार्येस्यदश्येवसामग्रीप्रमाणे
ननिश्चिताप्रकारंतरेणानुपपत्तेः अ
तस्तांविनाकथंनवितुमर्हति अतःस्थि
तमेतत्संक्रांतविषयोयणगमभिव्यक्तवि
च्छायंबुद्धिसंतंविषयनिश्चयद्वारेणस
मग्यालो कथान्नांनिर्वाहयतीति एवंविध
मेवचित्तंयश्यंतोभांताः स्वसंवेदनचित्तं
चित्तमात्रंचजगदित्येवंब्रुवाणाःप्रतिबो
धिताभवन्ति ननुयद्येवविधादेवचित्ता

सकलव्यवहारनिर्वृतिः कथं प्रमाणशून्यो
दृष्टाऽभ्ययगम्यते इत्याशंक्य द्रष्टरि प्रमाण
माह तदसंख्येयवासनाभिश्चितमपि परा
र्थसंहसकारित्वात् २३ तदेवं वित्तसंख्यातु
मशक्याभिर्वासनाभिश्चितमपि मानारूप
मपि परार्थपरस्य स्वामिनो भोक्तुर्भोगाय वर्ग
लक्षणमर्थसाधयतीति कुतः संहसकारि
त्वात् संहससंभूय मिलित्वार्थक्रियाकारित्वा
त् यच्च संहसार्थक्रियाया कारितत्वरार्थे
दृष्टं यथा शयानासनादिसत्वरजस्तमां
सिचचित्तलक्षणपरिणामाभांजिसंहसकौ
रीणि अतः परार्थानियश्च परः सपुरुषः
ननु यादृश्येन शयनासनादीनां परेण शरी

यो०सू०वृ०

९६

१६

रवतायारथत्वमुपलब्धं दृष्टं तवलेन तादृ
श एव परः सिध्यति यादृशश्च भवतां यो
ऽसंहतरूपोऽभिप्रेतस्तद्विपरीतस्य सिद्धेरय
मिष्टविषयविद्यातको हेतुः उच्यते यद्य
पि सामान्येन परार्थमात्रत्वेन व्याप्तिगृहीता
तथापि सत्वादिविलक्षणधर्मिपर्यालोचन
यातद्विलक्षणा एव भोक्ता परः सिध्यति य
था च दने धनवति शिखरिणिविलक्षणा
दूमाद्वह्निरनुमीयमान इतरवह्निविलक्षण
श्वेदनप्रभवः प्रतीयते एवमिहापि विल
क्षणस्य सत्वाख्यस्य भोग्यस्य पारार्थ्येनुमी
यमाने तथा विध एव भोक्ता अधिष्ठाता यश्चि
न्मात्ररूपोऽसंहतः सिध्यति यदि वा तस्य

इत्वं सर्वोत्कृष्टत्वमेव प्रतीयते तथाहि ता
मसेभ्यो विषयेभ्यः प्रकृष्यते शरीरं प्रका
शरूपेन्द्रियाश्चित्त्वात् तस्मादपि प्रकृत्यं
तेन्द्रियाणि ततोऽपि प्रकृत्यं सत्त्वं प्रकाशरू
पं तस्यापि प्रकाशकः प्रकाश्यविलक्षणः
सविद्रूप एव भवतीति कुतः तस्य सत्त्वं
द्रव्यानीशास्त्रफलं कैवल्यनिर्णेतुं
दशभिः सूत्रैरुपक्रमति विशेषदर्शिनः।
आत्मभावनाविति वृत्तिः २४। एवं सत्त्वं
पुरुषयोरन्यत्वे साधिते यस्तयोर्विशेषं
पश्यति अहमस्मादन्यदस्येवं रूपं तस्य
विज्ञातचित्तस्वरूपस्य चित्तेया आत्मभाव
भावना सानि वर्तते चित्ते एवं कर्तृज्ञात्

५३५

१९

यो.सू.५०

९७

५१

भोक्तृ इत्यभिमानो विवर्तते तस्मिन्सति किं
भवतीत्याह तदा विवेकनिम्नकैवल्यप्राप्ते
भारं चित्तं २५ यदस्याज्ञाननिम्नमज्ञा
नमार्गवाहिवहिर्मुखं विषयोपभोगफलं
वाचिमासीत् तदिदानीं विवेकनिम्न
विवेकमार्गवस्यैतुर्मुखं कैवल्यप्राप्ते भारं क
वल्यफलं कैवल्यप्राप्तं वा संपद्यते इति
॥ अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते ये तदग्रा
यादुर्भवन्ति तेषां हेतुप्रतिपादनद्वारेण
सागोपायमाह तच्छिद्रेषु प्रत्ययांतराणि
संस्कारेभ्यः २६ तस्मिन्समाधौ स्थि
तस्य छिद्रेष्वंतरालेषु यानि प्रत्ययांतराणि
राणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि तानि प्रा

कनेभ्यो व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यो
हं ममेत्येवंरूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभ
वंति अतः कारणोच्छ्रितिद्वारेणैतेषां
हानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति हानोपायः
पूर्वमेवोक्त इत्याह हाननेषां क्लेशवद्
कर्म २९ यथा क्लेशानामविद्यादीनां हा
नं पूर्वमुक्तं तथा संस्कारणामपि कर्तव्यं
यथा ते ज्ञानाग्निना पुष्टाद्गन्धवीजकल्पाः
नश्चित् भस्मौ प्ररोहं लभन्ते तथा संस्कारा
अपि एवं प्रत्ययांतरानुदयेन स्थिरीभ्यते
समाधौ यादृशस्य योगिनः समाधेः प्रक
र्षप्राप्तिर्भवति तथाविधमुपायमाह
प्रसंख्यानैव्यकुसीदस्य सर्वथाविवेकख्या

५-अना

३७

३७

योऽसृष्टः

९८

१४

तेर्धर्ममेघः समाधिः २८ प्रसंख्यानं याव
तांतत्त्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानां परस्य
रविलक्षणस्वरूपपरिभावनं तस्मिन्सं
त्यज्य कुसीदस्य फलमलिप्तोः प्रत्यायां
तदणामनुदये सर्वप्रकारविवेकरम्यातेः
परिपोषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति प्रकृ
ष्टमशुक्लकृष्णधर्मपारंपर्यसाध
कं मेहति सिंचति इति धर्ममेघः अने
न प्रकृष्टधर्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपया
हितं भवति तस्माद्धर्ममेघाकिं भवतीत्य
त आह ततः क्लेशकर्मविनिवृत्तिः २९
क्लेशानामविद्यादीनामभिनिवेशातानां
कर्मेणावशुक्लादिभेदेन त्रिविधानां ज्ञा

नोदयात्पूर्वकारणनिवृत्त्यानिवृत्तिर्भवती
त्यर्थः निवृत्तेषुतेषुकिंभवतीत्यत आह त
दासर्वावरणमलायेतस्य ज्ञापेतस्यज्ञानस्या
नंत्यात ज्ञेयमल्यं ३० आव्रियतेचित्तमे
भिरित्यावरणानिक्लेशः तेभ्योयेतस्यत
द्विरहितस्यज्ञानस्यशरदगननिभस्या
नंत्यादनवच्छेदात ज्ञेयमल्यंगणानास्यदं
भवस्यक्लेशेनैवसर्वज्ञेयंजानातीत्यर्थः
ततः किमिस्यत आह ततः कृतार्थानां
परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानां ३१ कं
तोनिष्पादितोभोगायवर्गलक्षणाः पुरु
षार्थः प्रयोजनंयैस्तेकृतौसैर्थागुणाः
सत्वरजस्तमांसितेषांपरिणामआपुरु

५०३०३

११

यो.सू.वृ.

९९

११

पार्थसमाप्तेरानुलोम्येनप्रतिलोम्येनचांगां
गिभावस्थितिलक्षणः तस्ययोसौक्रमोव
क्ष्यमाणः तस्यसमाप्तिर्निश्चानपुनरुद्
वदस्यर्थः क्रमस्योक्तस्यलक्षणमाह क्ष
णप्रतियोगीयरिणामोयरंतनिर्ग्राह्यः
क्रमः ३२ क्षणोऽत्ययान्कालस्तस्यो
सौप्रतियोगीएकक्षणविलक्षणः परि
णामोयरंतनिर्ग्राह्यः अनूभूतेषुक्षणे
षुयश्चात्मकलनबुद्ध्यायोगृह्यतेसक्षण
नाक्रमउच्यते नह्यननुभूतेषुक्षणेषु
क्रमः परिज्ञातुंशक्यः इदानीफलभूत
स्यकैवल्यसाधारणस्वरूपमाह पुरुषा
र्थशून्यानांगुणानांप्रतिप्रसवः कैवल्यं

स्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्तेरिति ३३ समा
प्तभोगाप्रवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां
यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्परिणामस्य
समाप्तौ विकारानुद्भवः यदि वाचितिशक्ते
र्वेतिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेणावस्थानं
तत्केवल्यमुच्यते न केवलमस्मददर्शनेक्षे
त्रज्ञः केवल्यावस्थापौमेवंभूतश्चिद्रूपो
दर्शनेन तरेद्यपि विमृष्यमानमेवंविधरूप
एवावतिष्ठते तथाहि संसारदशायामा
त्माकर्तृत्वभोक्तृत्वानुसंधातृत्वमयः प्र
तीयते अन्यथायद्यप्येकः क्षेत्रज्ञस्तथा
विधोनस्मात् तदाज्ञानक्षयानामेव प्र
वोपणनुसंधातृशून्यानां भावेनियतः

०५०३०५

००९

यो०सू०वृ०

१००

१५०

कर्मफलसंबंधोन स्यात् कृतनाशक
ताभ्यागमप्रसंगश्च यदियेनैवशास्त्रो
पदिष्टमनुष्ठितं कर्म तस्यैव भोक्तृत्वं भवे
त्तदाहिताहितप्राप्तिपरिहाण्यप्रवृत्तिः
सर्वस्य घटते सर्वस्यैव व्यवहारस्य हानोपा
दानलक्षणास्यानुसंधानेनैव व्यासत्वात्
ज्ञानलक्षणानां परस्परभेदेनानुसंधान
शून्यत्वाद् अनुसंधानाभावे कस्यचिदपि व्या
वहारस्याप्युपपत्तेः कर्ता भोक्तानुसंधाता
यः स आत्मनि व्यवस्थाप्यते मोक्षदशा
यांतु सकलग्राह्यग्राहकलक्षणव्यवस्था
वाचैतन्यमात्रमेव तस्या भवशिष्यते त
च्चैतन्यविति मात्रत्वेनैवोपपद्यते न युक्तं

संवेदनेन यस्माद्विषयग्रहणसमर्थत्वं
मेवचितिरूपं नात्मग्राहकत्वं तथाहि अ
र्थश्चित्स्यागृह्यमाणायमिति गृह्यते स्वरू
पंगृह्यमाणसहमिति न पुनर्युगपत्तु व
दिमुखतां तर्मुखता लक्षणं व्यापारद्वयं
परस्परं विरुद्धं कर्तुं शक्यं अतएकस्मि
न्समये व्यापारद्वयस्य कर्तुं न शक्यत्वाच्चि
द्रूपतैवावशिष्यते अतो मोक्षावस्था
यां निवृत्त्याधिकारेषु गुणेषु चिन्मात्ररू
प एवावतिष्ठत इत्येवं युक्तं संसारदशा
यां तु एवं भूतस्यैव कर्तृत्वभोक्तृत्वमनुसंधा
तत्वं च सर्वमुपपद्यते तथाहि यो यं प्र
कृत्या सहानादिर्नैसर्गिकोऽस्य भोग्यभो

०५०५०५

१०९

यो०सू०३०

१०१

101

कृत्भावलक्षणःसंबंधोऽविवेकख्याति
मूलस्तस्मिन्सतियुरुषार्थकर्तव्यतासू
यशक्तिद्वयंसम्भवावेयामहदादिभावेन
परिणतिसत्स्यांसयोगेसतियदात्मनो
धिष्टातृत्वंविच्छायासमर्थणसामर्थ्यं
बुद्धिसत्त्वसत्त्वसंक्रांतविच्छायाग्रहण
सामर्थ्यं विद्वद्व्यायाश्चबुद्धेयोयंक
र्तृत्वभोक्तृत्वाध्यवसायस्ततएव सर्वस्या
नुसंध्यानपूर्वकस्यव्यवहारस्यनिष्पत्तेः
किमन्यैःफलुभिःकल्याणजालैः य
दियुनरेवंभूतमार्गव्यतिरेकेणपार
मार्थिकमात्मनःकर्तृत्वाद्यंगीक्रियते
तदास्यपरिणामित्वप्रसंगःपरिणामि

त्वाच्चानित्यत्वे तस्यात्मत्वमेव न स्यात् न
त्येकस्मिन्नेव समये एकेनैव रूपेण पर-
स्परविरुद्धावस्थानुभवः संभवति तथा
हि यस्मा भवस्थायामात्मसंभवे तसुरेव
समुपसन्ने तस्यामनुभवितृत्वं न तस्यामेवा
वस्थायां दुःखानुभवितृत्वं अतो वस्थाना-
नात्वा तदभिन्नस्यावस्थावतोपि नानात्वं
नानात्वेन च परिणामित्वान्नात्मत्वं नापि
नित्यत्वं अतएव शान्तब्रह्मवादिभिः सां-
ख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां मोक्षद-
शायां चैकरूपत्वमंगीक्रियते ये तु वेदां
तवादिनश्चिदानंदमयत्तमात्मनो मोक्षे
मन्यते तेषां मयुक्तः पक्षः तथा हि

०५०५०५

५०५

यो.सू.०३०

१०२

102

आनंदस्य सुखरूपत्वात् सुखस्य च सदैव
संवेद्यमानतयैव प्रतिभासा संवेद्यमा
नत्वं च संवेदनमतिरेकेणानुपपन्नमि
ति संवेदनसंवेद्ययोरभ्युपगमादद्वैत
हानिः अथ सुखात्मकत्वमेव तस्योच्य
ते तद्विरुद्धधर्माध्यासादनुपपन्नं नहि
संवेद्यसंवेदनंचैकं भवितुमर्हति किंचा
द्वैतवादिभिः कर्मात्मपरमात्मभेदेना
त्माद्विविधरूपतिष्ठते तत्रयै नैकरूपेण
सुखदुःखभोक्तृत्वं कर्मात्मनस्तेनैवरू
पेण यदि परमात्मनः स्यात् तदा कर्मा
त्मवत्परमात्मनः परिणामित्वमविद्या
स्वभावत्वं च स्यात् अथ न तस्य साक्षात्

कृत्वं किंतु तदुपदेष्टुमुदासीनतया।
धिष्ठातृत्वेन स्वीकरोति तदा स्मद्दर्शनानु
प्रवेशः आनंदरूपता च पूर्वमेव निरा
कृता किंचा विद्या स्वभावत्वेन स्वभावता
तत्कर्मोत्पत्तिः शास्त्राधिकारी न ता
वन्नित्यनिर्मुक्तत्वात्परमात्मानाप्यविद्या
स्वभावात्कर्मोत्पत्तिश्च सकलशास्त्रवे
यर्थप्रसंगः अविद्यामयत्वे च जगत्तंत्री
क्रियमाणे कस्याविद्येति विचार्यतां न ता
न्यरमात्मनो निर्मुक्तत्वाद्धिद्यास्वरूपत्वा
च्चकर्मोत्पत्तिः स्वभावतया शशवि
षाणप्रखले कथमविद्यासंबन्धः अयो
चेत एतदेवाविद्याया अविद्यात्वं यद्वि

०५०५०५

५०५

यो०सू०वृ०

१०३

103

चारित्रमणीयत्वं नामयेव हि विचारेण
दिनकरकरस्य नीहारवक्ष्यं याति
सेवाविद्येत्युच्यते नैवं यद्वस्तु किंचित्का
र्यं करोति तदवश्यं कुतश्चिन्दिनमभिन्नं
वावक्तव्यं अविद्यायाश्च संसारलक्षणा
प्रपञ्चकार्यकर्तृत्वमवश्यमंगीकर्तव्य
म् तस्मिन्सत्यपि यदनिर्वाच्यत्वमुच्यते
तदा कस्यचिदपि वाच्यत्वं न स्यात् ब्रह्मणो
पवाच्यत्वप्रशक्तिस्तस्मादधिष्ठातृरू
पताव्यतिरेकेणान्यान्यदात्मनोरूपमु
पययतेऽधिष्ठातृत्वं च विद्रूपत्वमेव त
द्यतिरिक्तस्य धर्माधर्मादेः प्रमाणानुष
पत्तेः यैरपि नैयायिकादिभिरात्माचेत

नायोगाच्चेतनदृश्यते चेतनापितस्यमनः
संयोगजां तथाहि इच्छाज्ञानप्रयत्नादयो
गुणास्तस्यव्यवहारदशायामात्ममनःसं
योगादुद्भवंते तैरेवचगुणैः स्वयंज्ञाताक
र्त्ताभोक्तेतिमपदिश्यतेमोक्षेतुमिथ्याज्ञा
ननिवृत्तौतन्मूलानांशेषाणामपिनिवृ
त्तेस्तेषां बुद्ध्यादीनांविशेषगुणानाम्मूल्यं
तोच्छित्तेः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वमात्मनो
गीकृतं तेषांनयुक्तयक्षः यतस्तस्यां दृष्टा
यांकिमात्मनः आत्मतन्निस्तत्त्वापकत्वा
दयोगुणा आकादीनामपिसंति अतस्त
द्वैतक्षणेनात्मनः किंचिद्द्रव्यमवश्यमंगी
कर्तव्यम् आत्मत्वाज्ञातियोगइतिचेत्ता

५.४.१३

४०९

यो.स.वृ.

१०४

१०५

वस्यैव हि जातियोगः संभवति अतो जडे
भ्यो वै लक्ष्मणमात्मनोऽवश्यमंगीकर्तव्यं
तच्चाधिष्ठातृत्वं विद्रूपतयैव घटते नान्य
था यैरपि मीमांसकैः कर्मकर्तृरूपभा
त्मा गीक्रियते तेषामपि न युक्तः पक्षः
तथा हि अहंप्रत्ययग्राह्य आत्मा इति
षांप्रतिज्ञा अहंप्रत्यये च कर्तृत्वं चात्मनः
एव न चैतद्विरुद्धत्वाद्दुपपद्यते कर्तृत्वं
प्रमातृत्वं कर्मत्वं प्रमेयत्वं न चैतद्विरुद्ध
धर्माध्यासोऽप्युपदेकस्य घटते यदि
रुद्धधर्माध्यस्तं न तदेकं यथाभावाभा
वौ विरुद्धे च कर्तृत्वं कर्मत्वं अथोच्येत न
कर्तृत्वं कर्मत्वं यो विरोधः किंतु कर्तृत्वं

करणत्वयोर्विरोधः केनैतदुक्तं विरुद्धं
माध्यासस्य तुल्यत्वात् कर्तृत्वकरणयो
रेव विरोधो न कर्तृत्वाकर्मत्वयोः तस्माद्
हं प्रत्ययग्राह्यत्वं परिहृत्यात्मनो धिष्टात्
त्वमेवोपपन्नं तच्चेतनत्वमेवं यैरपि द्रव्य
पर्यायभेदेनात्मनो व्यापकं स्य शरीरपरि
णामस्यापरिणामित्वमिष्यते तेषामुक्ता
नपराहत एव यक्षः परिणामित्वे विद्रूपता
हानिः विद्रूपताभावे किमात्मन आत्मत्वं
तस्मादात्मन आत्मत्वमिच्छता विद्रूपत्वमे
वात्मनो गीकर्तृव्यंतच्चाधिष्टात्त्वमेव के
चित्कर्तृत्वरूपमेवात्मानमिच्छति तथा
हि विषयसन्निधाने याज्ञानलक्षणक्रि

०५-३-५

५०५

यो.सू.वृ०

१०५

११५

यासमुत्पन्नातस्याविषयसंविद्धिः फलं
तस्यांच फलरूपायां संविद्धौ स्वरूपं प्रका
शविद्रूपतया प्रतिभासयते विषयश्चा
यास्यतयात्मा ग्राहक तत्वेन घटमहं जाना
मीत्यनेनाकारेण तस्याः समुत्पत्तेः क्रिया
याकारणं कर्तृत्वमभवतीत्यतः कर्तृत्वं भो
क्तृत्वं चात्मनोरूपमिति तदनुपपन्नं यस्मा
त्तासां संविद्धीनां च किं कर्तृत्वं युगपत्प्रतिप
द्यते युगपत्कर्तृत्वे स्वस्य कर्तृत्वं न स्यात्
अथ क्रमेण कर्तृत्वं तदेकरूपस्य घटते
एकेन रूपेण चेतस्य कर्तृत्वं तदैकस्य रू
पस्य सदैव सनिहितत्वात् सर्वफलरूपमे
कं स्यात् अथ नानारूपतया तस्य कर्तृत्वं

तदापिरिणालाञ्चनचित् रूपत्वं अतश्चि
द्रूपत्वमात्मनश्छद्मिः नसाक्षात्कर्तृत्व
मङ्गीकर्तृत्वं पादशमस्माभिः कर्तृत्वमात्म
नः प्रतिपादितं कूटस्थनित्यस्य चिद्रूपस्य
तदेवोपपन्नं एतेन स्वप्रकाशस्यात्मनो
विषयसंवित्तिद्वारेण ग्राहकत्वमभिप्राय
ते इति ये वदन्ति तेऽप्यनेनैव निराकृताः के
चिद्विमर्शस्तत्कत्वेनात्मनः चिन्मयत्वमि
च्छन्ति तेऽद्याहुः न विमर्शव्यतिरेकेण चि
द्रूपत्वमात्मनो निरूपयितुं शक्यं जडा
क्विलवैलक्षण्यं चिद्रूपत्वमुच्यते तच्च
विमर्शव्यतिरेकेण निरूप्यमाणं नान्यथा
वतिष्ठते तदनुपपन्नमिदमित्यमेव रूप

०५-३०१

३०१

यो.स.वृ०

१०६

१०६

पमितियोविचारःसविमर्शइत्युच्यते। सचा
स्मिताव्यतिरेकणोऽनमेवनलभते तथा
हि आत्मन्युपजायमानोविमर्शहमेवं
भूतइत्यनेनाकारेणसंवेद्यते ततश्चा
हंशब्दस्यभिन्नस्यात्मलक्षणास्यार्थस्य
तत्रस्फुरणात् नविकल्परूपतातिक्रमः
विकल्पश्चाध्यवसायात्मकबुद्धिधर्मो नवि
द्वैर्मःकूटस्थनित्यत्वेनचित्तेः सदैवैकस्व
रूपत्वान्नाहंकारनुप्रवेशः तदनेनवि
मर्शत्वमात्मनःप्रतिपादयताबुद्धिरेवात्म
त्वेनभ्रांसाप्रतिपादितानप्रकाशात्मनः
परस्यपुरुषस्यस्वरूपमवगमयति इत्थं
सर्वेष्वपिदर्शनेष्वधिष्ठातृत्वविहायना

महात्मनोरूपमुपपद्यते अधिष्ठातृत्वं
च विद्रूपत्वं तच्च जडादौ लक्षणमेव विद्रूप
तया यदधिष्ठितं तदेव भोग्यतां नयति
यच्चेतनाधिष्ठितं तदेव सकल व्यवहारयो
ग्यं भवति एवं च सति कृतक सात्वाद्यधा
नस्य मायार निवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यम
स्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनांतराणामपि
नान्या गतिरस्ति तस्मादिदमेव युक्तमु
क्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपप्रति
ष्ठाविति शक्तिः कैवल्यं तदेवं सिद्धांतरेभ्यो
विलक्षणं सर्वसिद्धि मूलभूतं समाधिसि
द्धिमभिधाय आसंतरापरिणामलक्षण
च सिद्धि विशेषस्य प्रकृत्या परणमेव का

यो.सू.वृ०

१०७

107

रणमिसुपपाद्य धर्मादिनां प्रतिबंधनिवृ
त्तिमात्रसामर्थ्यमिति प्रदर्श्य निर्माणचित्ताना
मस्मितामात्रादुद्भवस्युक्तानेषां च योगिनि
तमेवाधिष्ठात्रात्मकमिति प्रदर्श्यते योगि
चित्तस्य चित्तान्तरवैलक्षण्यमभिधाय तत्
कर्मणामलौकिकलंबोपपाद्यविपाकानु
ष्ठानां चासनाभिव्यक्तिसामर्थ्यकार्यकारण
योश्चैक्यप्रतिपादनेन व्यवहितानामपि वासना
नामानंतर्ग्यमुपपाद्यतासामानंसेपि हेतुफल
दिद्वारेण हानंमुपदृश्यातीतारिषध्वसुधर्मा
णां सभ्दावमुपपाद्य विज्ञानवादिनं निरकृत्य सा
कारकारं च प्रतिष्ठाय पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्तवि
तद्वारेण सकल व्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरु

यो. स. ८०. ८०

१०८

वसिष्ठोपमाणमुपदृश्यकैवल्यनिर्लोपापदश
भिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोर्थानभिधाय
शास्त्रांतरेष्वेतदेव कैवल्यमुपयन्मिसुप
पाद्ये कैवल्यस्वरूपं निर्णीतमिति व्याकृतः
कैवल्यपादः सर्वेष्वयशःप्रतापवसते
कदातसेवाश्रताविभ्रश्यन्मुकुटेषु मूर्द्धसु
दधसाक्षांधरित्रीभूतः यद्वक्त्रं वज्रमवा
प्यसर्वसुखदं कैवाग्देवतापिश्रितासश्री
भोजमहीपतिः पणियतेः सूत्रेषु वृत्तिं य
धात् १ इति श्रीमहाराजाधिराजश्री
भोजदेवविरचितायां राजमार्त्तण्डाभि
धयां पातंजलयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौ कै
क्यपादश्चतुर्थः ४ ॥ ॐ ॥

902

108

[illegible]

(क) २
(ख) ९९
(ग) १०२
२०६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीकृष्णाय नमः